

ISSN 1727-060X

*2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады*



# TÜRKOLOJİA

TÜRKOLOJİ

ТЮРКОЛОГИЯ

TURKOLOGY

№ 2 (58), 2012

*наурыз-сәуір/mart-nisan*

Журнал халықаралық сараптамалық кеңес арқылы шығарылады.  
Журнал выпускается при участии международного экспертного совета.  
Bu dergi uluslararası hakemli bir dergidir.  
This journal is printed by international expert council.

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінде  
2005 жылғы 18-ақпанда тіркеліп, N5597-Ж қуәлігі берілген.

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап, Париж қаласындағы халықаралық  
ISSN орталығында тіркелген.  
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası ISSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.  
Kayıt No: ISSN 1727-060

Түркістан 2012



## ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

### Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

#### Редакция алқасы / редакционная коллегия

Хората О. (редакция алқасының құрметті мүшесі); ф.ғ.д., проф. Ахматалиев А. (Бішкек); проф. Айнурал С. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Бақашова Ж.К. (Бішкек); ф.ғ.д., проф. Бақадирова С. (Нөкіс); (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Ыбыраев Ш. (Астана); т.ғ.д., проф. Бутанайев В. (Абақан); ф.ғ.д., проф. Васильев Д. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Егоров Н. (Чебоксары); ф.ғ.д., проф. Ергөбек Қ. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Идельбаев М.Х. (Уфа); ф.ғ.д., проф. Илларионов В. (Якутск); ф.ғ.д., проф. Закиев М. (Қазан); т.ғ.д., проф. Қызласов И. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Қайдар Ә. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Махмеддин Н. (Алжир); ф.ғ.д., проф. Миннегулов Х. (Қазан); ф.ғ.д., проф. Мұсаев К. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Мырзахметов М. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Нуреддин М. (Бейрут); ф.ғ.д., проф. Орус-оол С. (Қызыл); ф.ғ.д., проф. Сарыбаев Ш. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Тұрал С. (Анкара); ф.ғ.д., проф. Тухлиев Б. (Ташкент); ф.ғ.д., проф. Тыбыкова А. (Горно-Алтайск); ф.ғ.д., проф. Улаков М. (Нальчик); ф.ғ.д., проф. Черемисина М. (Новосибирск); ф.ғ.д., проф. Хребітсек Л. (Прага); т.ғ.д., проф. Ювалы А. (Кайсері); ф.ғ.д., проф. Кунафин Г.С. (Уфа); ф.ғ.д., проф. Шербак А. (Санкт-Петербург); ф.ғ.к. Әбжет Б. (жауапты редактор); Тавауова Ж. (жауапты хатшы).

#### Редакция алқасының төрағасы / председатель редакционной коллегии

Ташимов Лесбек Ташимұлы  
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ президенті,  
техника ғылымдарының докторы, профессор

#### Бас редактор / главный редактор

Ергөбек Құлбек Сарсенұлы  
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ вице-президенті  
филология ғылымдарының  
докторы, профессор

#### Бас редактор орынбасары / заместитель главного редактора

Кенжетай Досай Тұрсынбайұлы  
Түркология ғылыми-зерттеу институтының  
директоры философия ғылымдарының  
докторы, профессор

## SAHIBI / OWNER

### Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

#### Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

Horata O. (Yayın Kurulu Üyesi); Prof.Dr. Ahmetalyev A. (Bişkek); Prof.Dr. Aynural S. (Türkiстан); Prof.Dr. Baqashova J.K. (Bişkek); Prof.Dr. Bahadırova S. (Nökis); Prof.Dr. Ş.Ibraev (Astana); Prof.Dr. Butanayev B. (Abakan); Prof.Dr. Vasilyev D. (Moskova); Prof.Dr. Veliyev K. (Bakü); Prof.Dr. Egorov N. (Çeboksan); Prof.Dr. Ergöbek K. (Türkiстан); Prof.Dr. İdelbayev M.H. (Ufa); Prof.Dr. İllariyonov V. (Yakutsk); Prof.Dr. Zakyev M.(Kazan); Prof.Dr. Kızlasov İ (Moskova); Prof.Dr. Kaydar A. (Almatı); Prof.Dr. Mahieddin N. (Aljir); Prof.Dr. Minnegulov H. (Kazan); Prof.Dr. Musayev K. (Moskova); Prof.Dr. Mirzahmetov M. (Almatı); Prof.Dr. Nureddin M. (Beirut); Prof.Dr. Orus-ool S. (Kızıl); Prof.Dr. Saribaev Ş. (Almatı); Prof.Dr. Tural S. (Ankara); Prof.Dr. Tuhliev B. (Tashkent); Prof.Dr. Tibikova A. (Gorno-Altaysk); Prof.Dr. Ulakov M. (Nalçik); Çeremisina M. (Novosibirsk); Prof.Dr. Hrebítsek L. (Praga); Prof.Dr. Yuvalı A. (Kayseri); Prof.Dr. Kunafin G.S. (Ufa); Prof.Dr. Şerbak A. (Sankt-Peterburg); Dr. Abjet B. (Genel editör); Tanauova J. (Genel sekreter).

#### Yayın Danışma Kurulu Başkanı / Head of the Editorial Board

Prof.Dr.Lesbek Taşimoglu Taşimov  
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası  
Kazak-Türk Üniversitesi Rektörü

#### Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof.Dr.Kulbek Sarsenulı Ergöbek  
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası  
Kazak-Türk Üniversitesi Rektör  
Yardımcısı

#### Baş Editör Yardımcısı /The assistant to the Editor-in-Chief

Prof.Dr. Dosay Tursınbayulu Kenjetay  
Türkoloji İlimi-Araştırma Enstitüsü  
Başkanı

А.БАЙНИЯЗОВ  
Ж.БАЙНИЯЗОВА

ТҮРІК СӨЗДІГІНДЕ КОНВЕРСИЯЛАНҒАН МАҒЫНАНЫҢ БЕРЛУГІ  
ЖАЙЛЫ

*В статье рассматривается вопрос роли определения значений слова, а также описывается процесс конверсии в толковом словаре турецкого языка.*

*Makalede kelimelerin anlamlarını belirtmenin rolü ve Türkiye Türkçesinin İzahlı Sözlüğündeki yeni kelimelerin oluşumu ve onların bir söz grubundan diğer söz grubuna geçme süreci ifade edilmektedir.*

Тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес сөздер грамматикалық өзгерістерге ұшырап отырады. Сөздікте конверсияға ұшыраған сөздердің сөз табын көрсету сөздікті пайдаланушының назарын өзіне аударып мәтіндегі мағынаны тура беруіне жәрдемін тигізеді. Конверсия – тілдегі ең маңызды сөзжасам тәсілдерінің бірі. Тілдегі конверсия тәсілінің анықтамасын А.М.Калюта былай береді. «Конверсия (conversion) – в словообразовании безаффиксный способ образования новых слов, при котором происходит переход слова из одной части речи в другую: *столовая* (прилагательное) → *столовая* (существительное); *больной* (прилагательное) → *больной* (существительное). В англ. To jump («прыгать») → а jump («прыжок») и др. [1, 47]. Осылайша бір сөз табының бірнеше сөз табының қызметінде жұмсалуды арқылы жаңа сөз тудыру тәсілі тіл білімінде конверсия деп аталады.

Сөздікші сөздердің мағынасын толық ашу мақсатында сөздіктегі көп мағыналы сөздер мен лексикалық омонимдер арасындағы арақатынасты дәл ажыратуы керек. Омонимдер мен көп мағыналы сөздердің бір-бірінен айырмашылығы тұлғасында емес, мағынасында жатыр. Көп мағыналы сөздердің екі я одан да көп мағынасы болады. Олар бір сөз табына қатыстылығымен ерекшеленеді. Көп мағыналы сөздердің жеке мағыналары арасындағы байланыстың үзілуі нәтижесінде пайда болған омонимдердің екі түрі болады. Олардың бір тобы лексико-грамматикалық омонимдер болса, екінші тобы лексикалық омонимдер деп аталады. Лексико-грамматикалық омонимдер – бір мезгілде бірнеше сөз табының қызметінде қолданылатын, генетикалық тұрғыдан туыспайтын омонимдер. Лексикалық омонимдер – бір сөз табының құрамына кіретін, генетикалық тұрғыдан туыстас омонимдер. Кейбір сөздер жоғарыдағы екі топқа да жататын омонимдердің қасиетін қамтиды. Олар аралас омонимдер деп аталады. Аралас омонимдер әдетте көп сыңарлы болып келеді. Мәселен, *құр* сөзі зат есім, үстеу, етістік әрі одағай сөз ретінде қолданылады.

*Құр* I. Зат есім. Киіз үй жабдығы.

*Құр* II. Зат есім. Таулы, орманды жерде тіршілік ететін құс.

*Құр* III. Үстеу. Бекер, бос, текке, жат, әшейін.

*Құр* IV. Етістік. Бір нәрсенің негізін салу орнату.

Қур V. Одағай. Жылқыны шақырғанда не тоқтатарда айтылатын ишарат сөз [2, 102].

Конверсия қазіргі заманға ғана төн құбылыс емес. Бұл түркі тілдерінің табиғатында бар, көнеден келе жатқан сөзжасамдық құбылыстардың бірі. М.Малбақов кеңестік дәуірде түркі лексикографиясында конверсия құбылысын жан-жақты зерттеген ғалымдардың қатарына А.А.Юлдашев пен Ж.М.Гузеевті, қазақ тіл білімінде лексико-грамматикалық омонимия құбылысын алғаш зерттегендер қатарына К.Ахановты жатқызады [3, 194-195].

А.А.Юлдашев сөздің әуелі жаңа синтаксистік қолданыста орнығатынын, кейіннен морфологиялық және лексикалық тұрғыдан бекітілдігін жазады. Ол конверсияға сөздердің белгілі бір тобы ғана ұшырайтынына және оның сөздің семантикасымен де байланысты болатынына тоқталады. Сонымен бірге сөз мағынасының екіжақтылығы оның бірнеше қызмет атқаруына негіз болатынын, ал сол екінші қызметті, негізгі мағынадан шеткері, шалғайлау жатқан мағыналық қызметті атқара отырып, сол қызметте беки отырып, сөз бірте-бірте бірінші сөзден, яғни өзінің негізгі қызметіндегі сөзден қашықтай беретінін, ақыры омоним сөзге айналатынын жазады [4, 250-252]. Ғалым конверсияға ұшыраған зат есімдердің кез келген сын есімдердің орнында қолданыла бермейтіндігін башқұрт тілінен мысалдар келтіре отырып, тек сын есім ретінде қабылдану мүмкіндігі бар зат есімдердің тобының, сын есімдер мен үстеулерге байланысты олардың арасында бір-біріне ұқсас, шектес аралық топтар арасында қолданылу мүмкіндігі барлығын айтады. Сонымен бірге конверсияның сөзжасамдық қызметіне жағдай жасайтын факторлардың бірі ретінде тілдегі белгілі бір сөз топтарының бір сөз табынан екінші сөз табына ауысуына мүмкіндік жасайтын грамматикалық үлгілерден сөз етеді: етістіктердің -ыш тұлғасы [4, 255].

Ж.М.Гузеев конверсияның сын есім-зат есім, сын есім-үстеу типтерін беруде түркі тілдері сөздіктерінде жүйеліліктің болмай отырғанын жазады. Қазақ, қырғыз, түрікпен тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде сын есім-үстеу конверсиясының берілмегендігін, бұл топтағы сөздердің тек қана сын есім ретінде берілгендігін айтады [5, 63].

Конверсия құбылысын түсіндірме сөздігімізде қалай жүзеге асырудамыз. Айтылуы бірдей, мағыналық жағынан алшақ омоним сөздер сөздік мақалада атау сөз ретінде жеке беріледі. Ерекше тоқталатын жағдай, кейде бір сөздің, атап айтқанда, сын есім-зат есім, сын есім-үстеу типтерін, яғни сын есімдердің үстеу я зат есім қызметінде жұмсалып, бірнеше сөз табына қатыстылығы жайында А.А.Юлдашев пен Ж.М.Гузеев еңбектерінде айтылған, яғни «сөздің бір мағынасының бірнеше конверсиялық лексемаларда көрінуі мүмкін деген ойлары дәстүрлі түсіндірме сөздіктерімізде көрініс тапқан ба?» деген мәселе төңірегінде болып отыр.

Төменде он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» әрі сын, әрі зат есім ретінде жұмсалатын кейбір сын есімдердің берілу жүйесінен мысал

келтіріп отырмыз. Сөздікте конверсия құбылысына ұшыраған сөздер грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы сілтемесінде жұмсалатын // шартты белгісінен кейін берілген. Бірақ қай сөз табына қатыстылығы көрсетілмеген.

АҚ сын. 1. Қардың, сүттің түсіндей аппақ түс. 2. ауыс. Адал, кінәсіз, жазықсыз. // Шаш, сақал-мұрттың бозаң тартқан талшықтары. // Жұмыртқаның сарысын қоршап тұрған уызы. // Көздің қарашығын қоршап тұрған бөлігі. // Ақырет кебін. // Айран-сүт. // Патша үкіметін жақтаушы әскер. // Дойбының тасы, шахматтың фигурасы [6.211].

Сөздікте // шартты белгісі қойылмаған тек сын есім ретінде жұмсалатынын ғана көрсететін атау сөздерді кездестіруге болады. Сөздікте «ауыр» сын есімінің 10 түрлі мағынасын нақты көркем шығармалардан алынған мысалдармен берген. Осы сөздің 8-мағынасы сын есім ретінде емес, үстеу қызметінде жұмсалып тұрғаны көрініп тұр. Бірақ берілген сөздің үстеу қызметінде де жұмсалатыны жайында ешқандай белгімен көрсетілмеген.

АУЫР сын. 1. *Салмақты, жеңіл емес. Ауыр* немесе қомақты жүктер тиелген кейбір арбаларға бес-алты адамға дейін жегілген екен (С.Мұқанов, Шығ.). 2. Қиыншылығы, азабы мол; ауыртпалығы, мекнаты көп (жұмыс, еңбек, іс). Қайсар ат қорада жеңіл жұмысқа үйреніп қалғандықтан ба, тақа *ауыр* жұмыстан қашыңқырап жүрді (І.Есенберлин, Алтын құс)... . 8. *Ақырын, қиналып, баяу, жай*. Машина *ауыр* қозғалды, Азынап соқты жел демде. Айтылмай қанша сөз қалды, Арманды сенің кеудеңде (С.Мәуленов, Алыс кетіп). Өз үйіне әрең жетіп, аяғын *ауыр* басып, қақпадан кіре бергенде, қарындасы Маржан жүгіріп шықты (М.Ғабдуллин, Сар.жапырақ) [7.221-222].

Сөздің бір мағынасының бірнеше конверсиялық лексемаларда көрінуі мүмкін. Конверсияға ұшыраған сөздер түрік тілінің түсіндірме сөздігін негізге алып дайындалған «Түрікше-қазақша сөздік» атты еңбекте төмендегідей көрініс тапқан.

*Біріншіден*, түрік тілі сөздігінде бір сөздің бірнеше сөз табында жұмсалып, бір мезгілде сын есім мен үстеу (*s-sifat, zf-zarf*), зат есім мен сын есім (*is-isim, sifat*), зат есім мен үстеудің (*is-isim, zf-zarf*) мағыналарын иеленетін сөздердің бір сөздік мақалада берілгенін көреміз.

KALİTE *is.* 1. Сапа. *Kumaşın kalitesi.* Матаның сапасы. 2. *s.* Сапалы, жоғары сапалы. *Kaliteli mal.* Сапалы тауар [8.440].

MAKSATLI *s.* 1. Мақсатты, мақсат еткен. 2. *zf.* Әдейі, біле тұра [8.528].

MALÛM *s. Ar.* 1. Белгілі, мәлім. *Herkese malûm olay.* Жалпыға мәлім оқиға. 2. *zf.*

Белгілі, түсінікті. *Malûm olduđu gibi.* Белгілі болғандай [8.529].

SAC *is.* Қаңылтыр, табақ темір, қаңылтыр табағы. 2. *s.* Қаңылтырдан жасалған [8.616].

SAFÇA *s.* 1. Жай, аңқаулау, қарапайымдау. 2. *zf.* Құлықсыз, құлық-сұмдықсыз [8.617].

**SADE** *is. Far.* 1. Қарапайым, жай, жұпыны. *Sade bir giyisi.* Қарапайым киім. 2. Таза, қоспасыз. *Sade kahve.* Қантсыз, сүтсіз кофе. 3. *zf.* Тек, тек қана [8.617].

**SAGMAL** *s.* 1. Сауынды, сауылатын, сүт беретін. 2. *is.* Сауынды сиыр [8.619].

**SALLAPATI** *s.* Жеңілтек, ұшқалақ, ұстамсыз. *Sallapati bir adam.* Жеңіл мінезді адам. 2. *zf.*

Жеңіл-желпі, жүрдім-бардым, немқұрайды, жеңілтектеніп. *Sallapati konuşmak* Жүрдім-бардым сөйлесу. 3. *s.* Үстіртін, немқұрайды жасалған (зат) [8.623].

**YAKIN** *s.* 1. Жақын, таяу. 2. Шамалас, жуық, жақын, ұқсас. *Buna yakın bir söz söyledi.*

Осыған жақын бір сөз айтты. *Beyaza yakın bir renk.* Ақ түске жақын түр. 3. Жуық,

шамасы,- дай. *Üç yıla yakın.* Үш жылға жуық, үш жылдай. *Yaşı seksene yakın.* Жасы

сексен шамасы. 4. *zf.* Жақын, таяу. *Karıya yakın oturdu.* Есікке жақын отырды [8.754].

**YALNIZ** *s.* Жалғыз, дара. *Yalnız ev.* Жалғыз үй. *Buraya yalnız geldi.* Бұл жерге жалғыз өзі келді. 2. *zf.* Тек, тек қана. *Yalnız bir ülkede.* Тек қана бір мемлекетте. 3. *bağ.* Тек, алайда. *Güzel yalnız biraz renksiz.* Әдемі, бірақ біраз өңі түскен [8.757].

Түркі тілдеріндегідей қазақ тілінде де кейбір лексикалық тұлғалардың контексте әрі сын есім, әрі үстеу қызметінде жұмсалуды мүмкін. Қазақ тілінде «Байбаламсыз» сөзі сөйлемде әрі сын есім, әрі үстеу қызметінде жиі жұмсалатын сияқты. *Мәселені байбаламсыз шешу, байбаламсыз іске кірісу* тіркестеріндегі *байбаламсыз* сөзі қандай деген сұрақтан гөрі, іс-әрекеттің қалай өткенінен, қалай іске асқандығынан хабар беріп, етістіктің әрекетін айқындай түседі.

**БАЙБАЛАМСЫЗ** сын. *Айғай-ұйғайсыз, ұрыс-керіссіз.* Нендей істер болса да у-шусыз, дай-дамайсыз, *байбаламсыз*, өзінің бабымен шешіліп жататын болды (Ж.Исмағұлов, Адам.) Тоқ етерін бір-ақ айтады да, ешбір айқай шусыз, *байбаламсыз-ақ* іске кірісіп кетеді («Лен. жас») [7.576].

*Екіншіден*, есім сөздердің алдына бірнеше сөз табы табына қатыстылығы (*s. ve is.*), қатар көрсетіледі. Бұл сөздердің арасында мағыналық байланыс үзілмеген. Олар сөйлемде зат есімдердің алдында жұмсалғанда сын есім қызметін атқарса, қимыл етістіктерімен тіркес құрағанда үстеу қызметінде жұмсалуды әбден мүмкін.

**YABANCI** *s. ve is.* 1. Шетелдік, жат жұрттық; шетел. *Yabancı uzman.*

Шетелдік маман. *Yabancı diller.* Шетел тілдері. *Yabancı başın.* Шетел баспасөзі. 2. Бөтен, бөгде. 3. Бейтаныс, таныс емес [8.623].

**KAHRAMAN** *is. ve s. Far.* 1. Қаһарман, батыр, ер. 2. *ed.* Кейіпкер [8.623].

**MAMUL**, -lü *s. ve is. Ar.* 1. Жасалған, дайындалған, өндірілген. *Taştan mamul pipo.* Тастан жасалған темекі трубкасы. 2. Өнім, бұйым. *Petrol mamulleri.* Мұнай өнімдері [8.623].

**MANTARCI** *is. ve s. argo* Суайт, өтірікші [8.623].

**MAVIŞ** *is. ve s. hlk.* Ақ тәнді, көк көзді (әйел) [8.623].

**YALANCI** *s. ve is.* 1.Өтірікші. 2.Жалған, қолдан жасалған. *Yalancı elmas.* Қолдан жасалған алмас. *Yalancı suçlamalar.* Негізсіз айыптаулар [8.623].

**YANDAŞ** *is. ve s.* Жақтас, жақтаушы, қолдаушы; ізбасар, жолын қуушы [8.623].

Қорыта келгенде, конверсияланудың тұрақтануы дегеніміз лексикалық бір тұлғаның жарыспалы мағынасының орнығуы, сөздің омонимдік сипатқа ие болып, қолданыста басқа бір сөз табы ретінде контексте еркін жұмсалуды. Жоғарыда түрік тілінің түсіндірме сөздігінде конверсияланған, бір-біріне ұқсас, шектес аралық топтардың бір-бірінің орнына қолданыла беретіндігі қалай көрініс тапқанын көрдік.

#### ӘДЕБИЕТТЕР

1. Калота М.А. Словарь лингвистических терминов. – Стамбул: Multilingual, 2004. – 118.
2. Қалиев Ф., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
3. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
4. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – М.: Наука, 1972. – 416 б.
5. Гузев Ж.М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. – Нальчик: Эльбрус, 1985. – 194 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі /Он бес томдық /. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 1-том. – А – А. – 752 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 2-том. – А – Б. – 744 б.
8. Байниязов А., Байниязова Ж. Түрікше-қазақша сөздік. Алматы: «Атамұра» баспасы, 2007. 808 б.

#### REZUME

**A.BAYNIYAZOV, ZH. BAYNIYAZOVA (Turkistan)  
METHODS OF TRANSMISSION OF THE CONTENT OF THE CONVERSION  
OF WORDS IN TURKISH**

The article discusses the role of determining the values of the word, but also describes the conversion process in an explanatory dictionary of Turkish language.

А.ДЖ. МАГОМЕДОВ

ТЮРКСКИЕ НАЗВАНИЯ КОТЛА В ДАГЕСТАНСКИХ ЯЗЫКАХ

*Мақалада автор ыдыс-аяқтың түрі – қазанның атауына байланысты дағыстан тіліндегі материалдарды басқа түркі тілдеріндегі атаулармен салыстыра отырып, ғылыми талдау жасайды.*

*Bu makalede, kap kacak türü olan kazanın Dağıstan dillerindeki adları üzerinde bir araştırma yapılmış ve kazanın Dağıstan dillerinde rastlanan tüm adları alu gruba ayrılarak, diğer Türk dillerindeki kaynaklarla karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.*

Котел - один из видов кухонной утвари, известной многим народам мира. Еще в древности керамические котлы служили людям для варки и тушения пищевых продуктов. Керамические котлы в форме усеченного конуса (кованные из меди котлы таких форм позже были широко распространены в Южном Дагестане, в соседнем Азербайджане) выявлены в археологических древностях Дербента. С появлением металлов и технологий лужения посуды медные (бронзовые) керамические котлы заменялись металлическими. Вместе с тем керамические котлы продолжали бытовать в том же Дербенте вплоть до начала XIX в. (подсказано заведомо археологии ИИАЭ ДНЦ РАН, д.и.н. М.С. Гаджиевым). Можно также говорить о том, что изготовление литейной медной, бронзовой посуды сама по себе является редкой и древней традицией.

В этой связи большой интерес представляет и материал языков (наименования котлов разных форм), проливающий свет, как на истоки, так и на историко-культурные контакты народов. Специальных исследований на эту тему, как можно судить по публикациям, еще нет. В то же время надо отметить работу С.М. Хайдакова, где дана сравнительная подборка лексических единиц из дагестанских языков на слово «котел» [1], а также книгу Н.С. Джидалаева, в которой характеризуется как тюркизм слово из лакского языка *къазан* [2].

Изучение литературы (словарей и др.) показали отдельные издержки лексических описаний языковедов. Издержкой можно считать редкое указание в словарных статьях формы котла, т.к. для разных котлов были характерны свои наименования. Исследователи часто оговаривают описания, когда речь идет о чугунном котле, но не всегда обращают внимание на другие подвиды такой посуды, обусловленные технологиями их изготовления. В публикациях встречаются и неточные лексические описания, приписываемые носителям того или другого языка.

Известно, что в быту дагестанцев широко использовались как меднокованные в виде усеченного конуса котлы, а также меднолитейные полшаровидные кубачинские по происхождению котлы. Были распространены и простые медные котлы цилиндрического вида, изготовленные с помощью заклепок и пайки оловом. Также скупы при описании бытовой утвари (котлов в том числе) народов Дагестана и этнографы [3]. Так, цилиндрические котлы вообще не описаны



исследователями и вовсе нет в фотоматериалах. Слабое развитие в 1950-1960-е годы фотодела не позволяло широко иллюстрировать материал книг по традиционной материальной культуре. Позже, многие виды старой утвари вышли из употребления. Надо учесть и то, что этнографы Дагестана в 1950-1970-е годы глубоко не изучали процессы обновления бытовой культуры, больше увлекаясь кратким освещением тем социальных (социалистических) преобразований.

Наш интерес к теме был связан с кубачинскими бронзовыми (латунных, медных) котлами средневекового времени и их наименований. Речь о полушаровидных по форме котлах с тремя ножками (ножки отливались цельно вместе с котлом). Известный кавказовед Е.М.Шиллинг отнес это литейное дело кубачинцев к «очень старой по происхождению отрасли производства», «своего рода реликту», т.е. остатку далекого прошлого. По материалам посемейной переписи 1886 г. из 376 мастеров Кубачи медниками работали всего 10 человек. При этом литейных мастерских, как можно судить по сведениям Е.М. Шиллинга, было примерно половина из них. В 1930-е гг. в Кубачи работали всего два мастера-литейщика [4]. Последний такой котел в Кубачи был отлит в начале 1980-х годов.

В давнее время для литья котлов использовали бронзу. Но позже, во времена, когда медь можно было легче достать, взамен бронзового литья пришло литье котлов из меди. Возможно, этим объясняется и то, что Е.М. Шиллинг при описании этой техники, вообще не упоминает бронзу. Есть также предположение исследователя А.А.Иванова, что котлы средневекового времени могут быть отлиты не из бронзы, а из латуни. Дело в том, что химического анализа этих вещей еще не проведено.

Испанский путешественник Абу-Хамид ал-Гарнати, побывавший в Дербенте в XII в., писал об изготовлении кубачинцами «всевозможных медных изделий». Именно от тех времен до нас и дошли высокохудожественные литые котлы. Уникальные по своим художественным достоинствам они датируются исследователями XII–XIV вв. После XIV в. по неясным причинам высокохудожественные традиции литья (как и обработки камня) здесь стали угасать. Меднолитейщики перешли на изготовление простых по отделке котлов без узоров и изображений.

Е.М.Шиллинг назвал кубачинский промысел изготовления литых котлов, не только «реликтом», но и остатком «былого великолепия» и «ценным историческим памятником». Причиной устойчивого сохранения технологий изготовления бронзовых, медных литых изделий, ассортимента такого литья было «соответствие нуждам повседневного обихода», а также наличие спроса на них на «территории всего Дагестана». «Для литья котлов» мастера даже выезжали в соседний Лакский округ. Поэтому понятны заявления информаторов Е.М. Шиллинга о том, что в прошлом литейщикам приходилось «много работать». А.Р. Шихсаидов также пишет об «огромном влиянии кубачинского меднолитейного производства».

Литье котлов в этнографически обозримый период кроме Кубачи не зафиксировано в других местах Кавказе. В кавказских центрах обработки меди более известна традиция изготовления кованных медных котлов-казанов в виде усеченного конуса. Их в XIX в. ковали из листа в известном селении Лагич (Исмаилинский район Азербайджана), а также в городских мастерских Кавказа, где, как правило, работали лагичские медники [5]. У таких котлов несколько выгнутое дно, составляющее широкое основание. В XX в. повсеместно распространяются фабричные чугунные котлы заводского производства. В то же время сохранялось и производство кованных медных котлов. В городах Дагестана (Дербент), Азербайджана, Ирана во время общественных мероприятий (свадьба, поминки) и сегодня можно увидеть такие крупные толстостенные котлы, сохраняющиеся от прошлого. Как правило, это общественные котлы, и хранятся они в помещениях при мечетях, специальных квартальных помещениях.

В отличие от усеченно-конусного типа кованных котлов полусферические литые котлы – и сегодня являются частью традиционной кухонной утвари дагестанских кубачинцев, среднеазиатских народов. Не случайно, что еще в советское время промышленность освоила литье чугунных котлов подобной формы, известных как *казан*, ставших ярким атрибутом кухонной посуды среднеазиатских народов (часто их используют для приготовления плова). Казан устанавливается на специальную треногу. Благодаря толстым стенкам казана, которые долго остывают, пищу в нем не доводят до готовности на огне; в снятом с огня котле она некоторое время томится в собственном соку. Казан массово распространен сегодня в Казахстане и Средней Азии. Полусферическая форма такого котла почти полностью пускается в очаг, и пламя нагревает не только дно (как это происходит у посуды с плоским дном), но и его стенки. Понятно, что содержимое такой посуды нагревается быстрее и подобный казан является топливосберегающим, что немаловажно в условиях, где древесину для топлива трудно достать. Интересно и то, что многие дагестанцы, переезжая на свою историческую родину в период развала СССР, среди домашней утвари везли и такие котлы.

Большое разнообразие наименований разных видов котлов в дагестанских языках может сведено к ряду подборок:

1. Куб., ашг. *гIяшак*, кайт. *гIяшшак*. В чирагском диалекте котел «на ножках» также обозначается *гIяшак* [6].

2. Лак. *кIумкIур* (*кIункIур*); куб. *кIумкIур* гIяшак (+ котел); сирх. *кIумкIур*; цах. *кIумкIум*, арч. *кIункIун*; анд. *гунгул*.

3. Кумык. *къазан*; лезг. *къажгъан* (*къачгъан* [7], *къазанчи* (маленький котелок); ав., гунз. *хъазам*, аз. *газан*.

4. Андал., анпухск., хунз. диал. *уххи*, тлейс. гов. *кIуххи* [8]; лак. *кIюххи* [9]; хунз. (котел «только для топки масла») *ухи*. А. Р. Шихсаидов дает и другой вариант написания этого слова *ухьи* (различия не объясняются) [10].

По словам лингвиста П.А.Саидовой, в андаляльском диалекте и в ряде других говоров аварского языка словом *уххи* обозначался «медный котелок на трех ножках круглой (сферической) формы» [8]. Андийцы такой котелок называют словом *укъхи* (Х.А. Амирханов).

5. Дарг. *шанг*, сирх. *шинг* (*шав*), муг. *цинк*, муэр. *цанк*; анд. *чвен*, аз. *чэн* [11]. В этот же ряд могут быть отнесены ав., анд. *хъаг*; анд., ботл., карат. *хъаги*; ахв. *шаги*; арч., лак. *чаг*; гунз., бежт. *шаг*; годоб., тинд. *чаги*; хвар. *шог*; гин. *шог*; таб. *йиъаг*, *цаъаг*; рут. *гъаяг*, агул. *гъайаг* (*гъуйаг*).

6. Таб. *дейдул*; агул. *дедул* [10].

**Некоторые выводы.** Известный востоковед А.Р.Шихсаидов в свое время (публикация 1984 г.) опубликовал специальную подборку материалов по истории литья медных котлов в с. Кубачи, а также ряд названий котла на языках и диалектах соседей [10]. Укажем еще раз, что слово *Гляшак* для названия котла (кастрюли) встречается только у кубачинцев и их соседей апштынцев, кайтагцев, чирагцев. У других даргинцев (сирхинцы, муэринцы и др.) мы встречаем несколько иные названия: *шаг*, *чаг*, *шанг*, *хъаг*, *шог* и др. Нам представляется очевидной связь кубачинского *Гляшак*, кайтагского *Гляшшак*, чирагского *Гляшак* (так чирагцы называют котел «на ножках») (см. первую подборку) с тюркским словом *ошак*, обозначающим конусного типа очаг, на котором устанавливались литые котлы полусферической формы. Он представлял собой сооружение, сложенное из камней с отверстием наверху. Это отверстие служило для установки казана. Очаг так и назывался *казан-ошак* (букв. «котловый очаг») и предназначался для литого котла с полусферическим (полусферическим) дном [12]. Возможно, это слово проникло к кубачинцам в средневековье (XII в.) вместе с литейной технологией котельного производства. Как пишет А.Р. Шихсаидов, «вполне возможно, что с именем приезжего из Мерва в Дагестан мастера по медному литью и связана нисба «Марвази» на медных котлах, выявленных в Кубачи и датированных XII-XIII вв. [10]. Отсюда оно почти без изменений проникло к соседним кайтагцам, апштынцам и чирагцам.

Здесь важно привести и материал известного ираниста В.И.Абаева из его «Историко-этимологического словаря осетинского языка». Он писал: «Это интересное в культурно-историческом отношении слово (речь об осетинском слове *аг* (*ag*) «котел» - А.М.), - имеет верные соответствия в восточногогорской группе кавказских языков» Он предположил, что из Дагестана «этот термин проник также в чеченский и осетинский». По его словам, «первоисточником является, быть может, тюрк. *ажахъ* (*ajaq*) «чашка», «горшок». При этом ученый обратил внимание на то, что «котельное производство имеет в Дагестане... большую давность и пользуется известностью и за его пределами» [13]. Возможно, он был хорошо знаком с исследованиями этнографа Е.М.Шиллинга.

Восточным заимствованием можно считать и слово *Клунклур* и другие его варианты (см. вторую подборку). В разных произношениях у ряда

народов Дагестана оно обозначало кувшин: «кувшин-водолей» *гулгун* (ав.), *гунгуми* (лак.). На азерб. языке *гюгюм* - «медный водоносный кувшин», а *гургур* – керамический кувшин. Интересно, что термин *кулкун* (возможно, и «гулгун», т.к. при использовании арабской графики вместо отсутствующей в арабском письме буквы «г» в Дагестане нередко использовали букву «к»), в значении кувшина встречается в документах середины ХУШ в., в перечне имущества аварской княгини Кихилей [14].

Интересно, что, по словам В.И.Абаева, на осетинском *гогон* «высокий металлический кувшин для воды» (скорее всего речь о водоносе). Подобные названия сосуда и на балкарском и адыгейском языках. Далее исследователь отмечает, что порк. *гюгюм* «медный сосуд для воды» [13].

Вместе с тем, заметные существенные фонетические различия в наименованиях котла и кувшина, позволяют предполагать о одновременности и разных источниках проникновения этих терминов из тюркских языков в дагестанские языки.

Здесь надо отметить и то, что в свое время исследователь С.М.Хайдаков сделал наблюдение о том, что «значительная часть дагестанских языков пользуется заимствованными из восточных языков словами» (высказано в словарной статье «котел» его книги). Вместе с тем, его предположение, что слова «*кI-н-кI-р* (лак.), *кI-нкI-м* (арч., цах.)» являются «исконными» для дагестанских языков формами [11], как показывает вышеприведенный материал, не подтверждается. Можно допустить, что словом *кIункIур* обозначались и котлы закавказского типа (кованые котлы в форме усеченного конуса).

Есть версия, что *кIулкIун* (*гулгун* и др.) звукосемантический термин, производный от слова «круглый» (куб. *гулгулзиб*, ав. *гургинаб*).

Тюркским по происхождению заимствованием представляется и слово *къазан* и др. схожие слова (см. третью подборку). Им во многих местах Дагестана обозначали чугунные котлы заводского производства, проникновение в быт которых в Дагестане началось в XIX в. «Чугунные котлы, обычно малых размеров, по всему Дагестану известны под названием *къазан*», - пишет и А.Р.Шихсаидов [15]. Как считает Н.С. Джидалаев, лак. *къазан*, аварскую *хъазан*, даргинскую форму *къазан* в одинаковой степени можно возвести и к аз. *газан* и к кумык. *къазан*. Источник же заимствования лезг. формы *къажгъан* неизвестен, хотя ее тюркское происхождение и очевидно. Лезг. *къазанчи* («котелок») также восходит к аз. *газанджа* [10].

Здесь же отметим, что по тексту уже цитированного выше А.Р.Шихсаидова [10] можно понять, что чугунные котлы изготавливались мастерами-лакцами. Это неточность, т.к. дагестанские мастера не занимались литьем чугуна. Кубачинцы же отливали только медные котлы. Видимо, речь идет о кованых из медного листа южнодагестанского (закавказского) типа котлах в виде усеченного конуса. Такие котлы больших размеров являлись общественным имуществом и были во многих селах, куда добирались

торговцы медью из с. Лагич, городов Азербайджана. Именно такие котлы на выезде приходилось ремонтировать (ставить латки, лудить) лакским и кубачинским медникам. В XIX в. популярность в пище дагестанцев получает плов, который чаще всего готовился в таких казанах. Интересно, что чаще именно такие кованые из меди усечено-конусного вида котлы назывались кызанами.

Займованными можно также считать слова и пятой подборки. Это термины *шанг*, *шинк* (дарг.), *чвен* (анд.), лак. *чаг*; ав., анд. *хьяг*; анд., ботл., карат. *хьяги*, авх. *шаги*, арч., гуыз., бежт. *шаг*; годоб., тинд. *чаги* хвар. *шог*; гин. *шог*; таб. *йиъаг*, *цаъаг*; рут. *гъаяг*, агул. *гъайаг* (*гъуйаг*). Приведем здесь и соответствия осетинскому из дагестанских языков, приведенные В.И. Абаевым в своем словаре (по публикациям Дирра и Эркерта): «андийские говоры» *хьяги*, *чаги*, *цаг*, авар. *хьяг*, агул. *гъажак*, рутул. *гъежек*, табас. *жаглак* [16].

Слова этой подборки, могут быть связаны с тюркским словом *чан* («сосуд больших размеров»). Признателен за посказку к.ф.н Х.А. Юсупову. Все фонетические изменения, происшедшие в дагестанских языках (переходы: ч – чв – ш – хь и др.), объясняются их фонетикой (например, ав. *хьин*, дарг. *шин* («вода»). Что касается буквы «г» (*чан+г*), есть версия о том, что это слово звукоподражательное, связанное со звоном колокола [13]. Дело в том, что в турецком *чан* обозначает колокол (опрокинутый колокол превращается в котел) [17]. Известно и то, что процессы выпадения «н» в наименованиях котла по данным аварских, лакского, южнодагестанских языков требуют дальнейшего изучения. По версии лингвиста д.ф.н. М.Ш. Халилова назализация гласных с ослаблением звука «н» характерна для многих андо-цезских языков Дагестана. Вместе с тем ясно, что необходимы дальнейшие поиски по изучению этой группы наименований.

От вышеприведенных отличается название бронзового (медного) котла *уххи*, встречающееся у части аварцев (Чох, Согратль и др.), андийцев. Оно возможно связано с исконной лексикой дагестанских языков. В вариантах он бытует и у лакцев (см. четвертую подборку). У кубачинцев также сохранились отголоски такого названия котла. Приятный вкус немного подгоревшей каши кубачинцы называют *ухханна тлим* (вероятно, от *уххи*), что в переводе с кубачинского языка может означать «котловый вкус», хотя смысл этого выражения никому из кубачинцев сегодня не понятен.

Любопытно и наименование шестой группы, зафиксированное А.Р. Шихсаидовым («особняком стоит название» *дейдул* (аг. *дедул*), - пишет исследователь). По его словам, «дейдул» у табасаранцев - это чугунный котел, не уступающий по размеру котлу *йаъагу*, в нем готовили пищу, делали патоку, красили нитки. Изготавливались эти котлы... мастерами-лакцами» [10]. Вероятно, здесь речь идет о чугунных заводских котлах, распространившихся в конце XIX–XX в., которые именовались старым термином. До распространения таких чугунных котлов лакские и

кубачинские мастера во время выезда на заработки в другие села чинили, изготавливали большие общественные котлы из меди, используя приемыковки и клешки.

Дальнейшие поиски, возможно, позволят уточнить наши наблюдения и расширить число наименований котлов, распространенных среди носителей диалектов и говоров Дагестана.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. М.: Наука, 1973. С. 85.
2. Джидалаев Н.С. Тюркизмы в дагестанских языках: Опыт историко-этимологического анализа / отв. ред. Н.З. Гаджиева. М., 1990. С. 101.
3. См.: Гаджиева С.Ш., М.О. Османов, А.Г. Пашаева. Материальная культура даргинцев. Махачкала, 1967; Агаширинова С.С. Материальная культура лезгин XIX – начало XX в./ отв. ред. Г.А. Сергеева. М., 1978; Алимова Б.М. Кайтаги XIX – начало XX в./ отв. ред. Г.Ш. Каймаразов. Махачкала, 1998 и др.
4. Шиллинг Е.М. Кубачинцы и их культура. М., Л., 1949. С. 66–71; Магомедов А.Дж. Город мастеров / научн. ред. М.С. Гаджиев. Махачкала, 2011. В работах представлен материал о меднолитейном деле кубачинцев.
5. Мустафаев Ариф Азербайджан - центр древней медной металлургии на Кавказе. [www.irs-az.com](http://www.irs-az.com). 44. № 3 (33), 2008. Peleq' // <http://irs-az.com/new/pdf/090621162855.pdf>
6. См.: Темирбулатова С.М. Отраслевая лексика даргинского языка / отв. ред. М.-С. М. Мусаев. Махачкала, 2008. С. 398–399.
7. См.: Агаширинова С.С. Материальная культура лезгин / отв. ред. Г.А. Сергеева. М., 1977. С. 260.
8. Саидова П. А. Диалектологический словарь аварского языка / под редакцией М.И. Магомедова. М., 2008. С. 340.
9. Информация д-ра И.Х. Абдуллаева. Ряд слов, обозначающих «котел» из ряда даргинских диалектов был подсказан и к.ф.н. Х.А. Юсуповым. Автор признателен коллегам за консультации.
10. Шихсаидов А.Р. Эпиграфические памятники Дагестана X-XV вв. как исторический источник. М.: Наука, 1984. С. 434, 439.
11. Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. М.: Наука, 1973. С. 85.
12. И русское слово очаг, «вероятно, ... имеет тюркское происхождение, ([каз. ошак](http://ru.wikipedia.org/wiki/очаг)). У кочевников имеется три варианта ошака: тренога, сложенный из камней и очаг выкопанный в земле». См.: [http://ru.wikipedia.org/wiki/](http://ru.wikipedia.org/wiki/очаг) (дата обращения 01.02.2012). В дагестанских языках также бытует это слово, но в несколько ином значении. В лезг. языке **уҗагъ** 1) дом, строение 2) комната. В кумык. оҗакъ 1) жилище, родной дом 2) семья, род. См.: Селимов А.А. Словарь восточных заимствований лезгинского языка / отв. ред. Н.Дж. Сулейманов. Махачкала, 2007.
13. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка в 4 томах: Т. 1, А-К. / Репринтное воспроизведение. М., 1996. С. 34.
14. Айтберев Т.М., Оразаев Г.М. Тюркизмы в аварском языке ХУП в. (по материалам Перечня имущества княгини Кихилей) // Тюрко-дагестанские языковые контакты: Исследования и материалы. Махачкала, 1982. С. 48–61.
15. Джидалаев Н.С. Тюркизмы в дагестанских языках: Опыт историко-этимологического анализа / отв. ред. Н.З. Гаджиева. М., 1990. С. 101.

16. См.: <http://books.google.ru/books>.

17. В этой связи любопытна переписка двух известных людей - писателя А.М. Ремизова (1877-1957), который занимался пересказом сказок, житий, и ученого В. П. Никитина, ученого-ориенталиста, профессора Школы восточных языков в Париже. Сфера востоковедных интересов В.П.Никитина был Иран, его история, культура, литература. «Дорогой Василий Петрович! – обращался А.М. Ремизов к ученому в письме от 11 сентября 1954 г. – Всё жду Вас. Без Вас пусто в Кукушкиной. И спросить некого. И рассказать некому». Для него Никитин – высший авторитет в области этимологии, которая всегда была притягательна для писателя с его пристальным вниманием к слову и его историческим корням. «Откуда у нас чан? – спрашивал он в одном из писем. – Чану соответствует котел. У Ушакова нет. Буду Вам очень благодарен». Никитин не замедлил удовлетворить лингвистическое любопытство писателя. Вот что он отвечает: «Дорогой Алексей Михайлович. Сначала казалось, что чан персидского происхождения, как лохань от леген, оба предмета домашнего обихода. Но в персидском языке нет ничего подходящего. Посмотрел у турок, и, конечно, наш чан – слово тюркское. По турецки чан – колокол. Опрокинутый, он и есть чан! Но еще лучше: чанак – глиняная чашка, блюдо, миска. Тут и опрокидывать не нужно, а основа чан налицо. Вы знаете, вероятно, другое турецкое слово того же назначения: казан – котел. – Когда я бродил пешком по Болгарии (1907), то был в городишке Казан, Восточные Балканы; назван так, будучи в котловине среди гор». См.: Грякалова Н.Ю. Очарованный словом // [http://ay-forum.net/1/Ariavarta\\_0/0\\_235.pdf](http://ay-forum.net/1/Ariavarta_0/0_235.pdf)

Чанахъ и диал. ченех 1) большая деревянная чаша, квашня 2) деревянная чабанская миска. См.: Селимов А.А. Словарь восточных заимствований лезгинского языка /отв. ред. Н.Дж. Сулейманов. Махачкала, 2007. С. 481.

## REZUME

### **A.DZH.MAGOMEDOV (Makhachkala) TURKIC NAMES OF THE COPPER IN THE DAGESTAN LANGUAGES**

**Article is devoted consideration of materials of the Dagestan languages, concerning names of one of kinds of kitchen utensils – coppers. All names of coppers meeting in the Dagestan languages, are divided into six group. Each selection is characterized from the point of view of an accessory of names to Turkic languages and possibility of their loan by the Dagestan languages.**

Д.Т.АЙТБАЕВ

ӨЗБЕК-ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМ  
КОМПОНЕНТТЕРІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

*В статье на примерах рассматривается взаимосвязь компонентов сложных предложений в узбекско-казахских языках.*

*Bu makalede, Özbek-Kazak dillerindeki birleşik cümle unsurları arası bağlantılar örneklerle ele alınmıştır.*

Түркі тілдерінде құрмалас сөйлемдердің синтаксистік компоненттері әр түрлі грамматикалық көрсеткіштер арқылы байланысып келеді. Мұндағы көмекшілердің қолданылу ерекшеліктері, сондай-ақ құрмалас сөйлем жасаудағы орны мен қызметі ондағы компоненттердің мазмұны мен грамматикалық ерекшеліктерімен байланысты болады.

Өзбек тілінің құрмалас сөйлем синтаксисінен «эргаштирувчи боғловчилар» деп аталатын жалғаулықтар орын алған. Бұл жалғаулықтар қазақ тілінде сабақтас құрмаластағы жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын жалғаулықтардың деңгейімен теңдес келеді. Оларға: *шу сабабли, чунки, шунинг учун, ўшанинг учун, неға десангиз, шундан сўнг, -ки, шу туфайли, неғаки, гўё* және басқа жалғаулықтар жатады да, олар жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстырып өзбек тіліндегі «эргашган қушма гап» деп аталатын құрмалас сөйлемді құрайды. Бұл қазақ тілінде жалғаулықты сабақтас құрмалас сөйлем есептеледі. Жоғарыда атап өтілген жалғаулықтар («эргаштирувчи боғловчилар») қазақ тілінде: *сол себебі, себебі, сол үшін, соның үшін, неге десеңіз, содан соң, сондай сияқты, сол сияқты* т.б. сияқты себеп-салдар жалғаулықтарымен орайлас келеді. Қазақ тілінде өзбек тіліндегідей «-ки» көрсеткішті көмекші (юклама) жоқ. Жалпы қазақ тілінде «юклама» деген термин қолданылмайды. «-ки» жүктемесі қазақ тілінде «сондай» не «соншалық» деген шылауына тура келеді.

Мысалы: *Пахталаримиз шундай яшнаб кетганки, ҳавасингиз келади* (Ш.Рашидов) – *Мақталарымыздың жайнап кеткендігі сондай, әуесіңіз келеді* немесе *Мақталарымыздың жайнап кеткендігі соншалық, әуесіңіз келеді.*

Құрмалас сөйлем құрамындағы бағыныңқы сөйлемдер көсемшенің мынадай формалары арқылы байланысып келеді:

а) *-(и)б (-ып, -ип, и)* арқылы: *Изғириннинг шиддати ошиб, совуғи кучайди* (Гоголь).

Қазіргі қазақ тілінде бұл жұрнақ көсемшенің жұрнағы саналады да олар төмендегі орындарда қолданылады: *Әбіш Әубәкір мен Пәкізаттың бетінен кезек сүйіп жатып, Кәкітайға жалт қарап жіберді («Абай жолы»); Бір белден асып, екінші белдің өріне қарай тоқтамай жарысып келе жатты (М.Әуезов); Артына қорқақтай қарап, шала бұрылып, көз қиығын тастап көрді («Абай жолы»); Қоңыр жүзі қызарып, төмен қарап қысыла күле беріп, бөркін айналдыра бастады (М.Әуезов); Абай есіктен кіре, үйде отырған*



үлкендерге ашық дауыспен, айқын етіп сәлем берді (М.Әуезов); Сонымен бірге қазақ тілінде бұл қосымшаның **-ғалы, -гелі** варианты да кездеседі: - Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда **болғалы**, міне, биыл жүз рет жадырап жаз, кірбең тартқан күз кешті (М.Әуезов).

ә) **-май** (**-ма+й, -ме+й, -па+й, -пе+й**) арқылы: Орадан күй вақт **йтмай**, биз бу ердан чиқиб кетдик.

Ал қазақ тілінде жоғарыдағы варианттар қолданылады: *Айнала дүниені біраз уақыт аңғара **алмай**, есеңгіреп қалған жайы бар («Абай жолы»); Екі жылдан бері елге **қайтпай**, осы бүгін, енді ғана “туған аулына келеді” деп, ата-ана, аға-бауыр ерекше тосып отырған Әбіш («Абай жолы»); Күнүзын аттан да **түспей**, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған (М.Әуезов); Бұдан бұрынғы екі күндік жолда үлкендер жылдам **жүрмей**, баланың шыдамын әбден тауысқан-ды (М.Әуезов);*

б) **-ғач** (**-дық+таң, -дік+тен**) арқылы: Құл-оғимиз асорат ва шарият кишанидан озод **бұлғач**, биз ҳам ўзимизда зўр прода борлигини сездик (Ойдин).

Ал қазақ тілінде сингармонизм заңдылығы негізінде бұл қосымшаның екі түрлі варианты қолданылады: *Шетінен жастар **болғандықтан**, бұлар соңғы кездерде өлең шығарудың әр алуан үлгілерін байқап көрісетін (М.Әуезов); Артынша ханның ғаскерімен **соғысқандықтан**, екі жақтан да көп адам өлгені туралы хабар келгенін жазған. (Б.Аманшин). Сондықтан да өздерін көзбе-көз **көрмегендіктен**, анығын білмей жазса керек. (Б.Аманшин). Ол мектептің ашылуы кейінге **қалғансын**, баласын сол Ходжаназарбай Байкісіевтің үйіне тастап кетеді. (Б.Аманшин.)*

в) **-ғунча** (**-ғанша, -генше, -қанша, -кенше**) арқылы:

*Ҳеч тўхтовсиз ёв устига юриш қил,  
Томчи қонинг **қолғунча**, уруш қил (Уйғун).*

Қазақ тілінде бұл қосымшалар мынадай орындарда кездеседі: *Қатты жорғыш келе жатқан күйме **тоқтағанша**, өзі ерекше пашпаң жас әскери дағдысымен күймеден жеңіл ытқыш, қосаяқтыш секіріп те түсті («Абай жолы»); Содан жаңағы қауіпті деген Есембайға **жеткенше**, артына бірде-бір қараған жоқ (М.Әуезов).*

Құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарлары есімше формалары арқылы байланысып келеді:

а) мекенді білдіретін септіктер формасымен (**-да, -дан, -ға**) бірге қолданылған есімше арқылы:

*Водийларни яёв кезганда,  
Бир ажиб ҳис бор эди менда (Х.Олимжон).*

*Самад очик кўнгилли, меҳнатсевар бўлгандан, ҳамма уни ҳурмат*

қиларди (Газеттен).

Қазақ тілінде бұл қосымшалар, әдетте, есімшелі сөздермен қосылып келеді: *Ұлжан әл үстінде жатқанда, Майбасар көңілін сұрап отырып, өрескел сөйлепті («Абай жолы»); Үш құланы жеккен жаңа күйме ылдига қарай ағындап жөнелгенде, қасындағы салт аттылары кейіндеп қалды («Абай жолы»); Тақырбұлақ тұсына келгенде, Байтастар балана жеке шабудан тежейді (М.Әуезов); Бала шәкірт ұзап кеткенде, бұлар да еріксіз желе шоқрақтап шауып отырып қуып жетеді (М.Әуезов); Абай күлместен, мысқылдай қарайды (М.Әуезов); Бірақ әкесі мен өзге епкімге қарамастан, келе Абайды құшақтай алды (М.Әуезов).*

б) есімше және кейбір көмекші сөздер арқылы байланысады:

*Эргаш туғилған пайиғда, отаси Жуманбубул 50 ёшда эди. Ёшинг улғайған сари, тажрибанг ҳам орта беради.*

Қазақ тілінде де құрамаластың компоненттері есімшелі сөздерге кейбір шылау сөздердің тіркесуі нәтижесінде байланысып келеді. Мысалы: - *Бүгін осында маза бермеген соң, әжең екеуміз қуып шыққамыз, - деп әжесіне нұсқады (М.Әуезов); - Сол биыл қыстыгүні жалғыз баласы өлгеннен кейін, келінімен жақын бопты дейді (М.Әуезов); Өзін керек еткен сөз бен шырайды көрмеген соң, енді Абай да Жиренше кеткеннен кейін, біраздан соң ақырын сусып, тысқа шықты (М.Әуезов); Ол жалғыз-ақ, «дарға асу» деген жерде, ішпен бір түрлі тіксініп қалды (М.Әуезов) Үлкен бір есебі: «Анау, жұртты шақар айғырдай мойын салып қуып ықтырған уақытта, ел арыз айта өзіме келеді, өз бауырыма қайырып беріп отырады» деп тошпылаған (М.Әуезов);*

в) септік жалғауларымен келген есімше мен көмекші сөздер арқылы: *Орадан күй вақт үткунга қадар, Темурдан дарак эшитилмади (Ш.Рашидов) Республикамызда бир неча электрстанциялар курилганидан кейин, мамлакатимиз янада обод бўлди (Газеттен)*

Қазақ тілінде де бұл жағдай өзбек тіліндегі құбылыстармен тең келеді. Мысалы: *Құнанбай өзі аға сұлтан болғаннан кейін, осы Тобықтыға болыстық старшын еткен-ді (М.Әуезов); Бүгін осында маза бермеген соң, әжең екеуміз қуып шыққамыз, - деп әжесіне нұсқады (М.Әуезов); - Сол биыл қыстыгүні жалғыз баласы өлгеннен кейін, келінімен жақын бопты дейді (М.Әуезов);*

Жұмыс атаулары мен көмекшілер арқылы байланысады: *Унга савол бериши биланоқ, Арслон терлаб кетди (С.Кудаш). Баҳор келиши билан, сайроқ куш учиб келди (Қушиқ).*

Қазақ тілінде «билан» деп аталатын шылау жоқ. Ол шылау сөз қазақ тілінде көмектес септігі жалғауының қызметін атқарады. Мысалы: *Көлқайнар суы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кең қоныс емес (М.Әуезов); Осы жиынға қараған бетімен, екі жолдасынан озып кеп бұрын түскен Абайдың атын біреу алып кете берді (М.Әуезов); Ол қысылып қызарғанмен, қашып құтыла алатын емес (М.Әуезов);*

Етістіктің шартты рай (-са) формасы арқылы байланысады:

а) -са (-са, -се) арқылы: *Ағар пахта ұз вақтида эжилса, чошилса, суғорилса, сузсиз ҳосил мўл бўлади* (Газеттен).

Ал қазақ тілінде төмендегіше болып келеді: *Қасынан тазы иттер жүгіріп өтсе, балалар шапқылап кетсе немесе қыз-келіншек пен жігіттер әзілдесіп, қатты күлісіп, дабырласып сөйлесіп өтсе де семіз сары ат кермені сүзе жөнеліп, ары-бері бұлаңдап емізіп қояды («Абай жолы»); Үлкендерден қарғаң шал көршілер болмаса, басқаға бөгде адам аз* (М.Әуезов).

ә) -са ҳам (-са да) немесе -са-да (-са да, -се де) арқылы: *Гарчи Умурзоқ ота қари бўлса ҳам, ғайрати ёшлардан қолишмайди* (Ш.Рашидов).

Қазақша мысалдар: *Олар секірсе де, ортқыш ойнап алысса да, сыпайы сұлулықты байкатады («Абай жолы»); Оспанның өзінен туған бала болмаса да, бұның кенже інісі есебінде, Құнанбайдың қолында өскен Ақылбайдың екі баласын Оспан асырап алған еді («Абай жолы»);*

б) -са эди (-са еді, -се еді, -са екен, -се екен) арқылы: *Октябрь революцияси ғалаба қозонмаса эди, биз бундай фаровон ҳаёт кечира олмас эдик* (Газеттен).

Қазіргі қазақ тілінде бұл қалыптағы мысалдар онша кездесе бермейді. Тек қана сөйлеу тілінде аздап ұшырайды.

*Дөб* (деп) арқылы байланысады. Бұл көмекші төл сөз және автордың сөзін бір-біріне байланыстыру үшін қызмет етеді. Сонымен бірге, мақсат, себеп-салдарлы бағыныңқы сөйлем мен басыңқы сөйлемдерді байланыстыру үшін қызмет етеді. Мысалы: *Бир эшитдимки, қочибди дөб; бир эшитдимки, құлга тушибди дөб* (А.Қахқор) *Бу нарса сизга кераксиздир дөб, бошқа кишига берган эди.*

Ал қазақ тілінде төмендегіше байланысып келеді: *Бүгін Пәкизат “Әбіш ағамның алдынан шығамын” деп, қасына бір топ өзінен үлкен қыздарды ергіш алған* (М.Әуезов); *Әдейі танытпайын деп, бет-аузын таңыш алыпты* (М.Әуезов); *Енді не де болса жаңды қармаймын деп, тақымдағы шоқпарына жабысты* (М.Әуезов).

Түркі тілдерінде құрмалас сөйлемдердің басыңқы және бағыныңқы сыңарлары, жоғарыда талдап өткеніміздей, бірімен бірі жалғаулықты да, жалғаулықсыз да, көсемше, есімше, шартты рай, шылау сөздері және басқа да көмекші сөздердің белгілі бір сөз таптарымен тіркесіп келуі арқылы да байланысып келе береді. Егер де салыстырып қарайтын болсақ, жай сөйлемдердің жалғаулықсыз байланысуынан гөрі жалғаулықты байланысуы тілімізде актив қолданылады.

#### ӘДЕБИЕТТЕР

1. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Алматы.1982.
2. Бектұров Ш. Қазақ тілі. Алматы. 2006
3. Асқарова М. Ҳозирги ўзбек тилида эргашип формалари// Тилшунослик масалалари. Илмий асарлар. – Тошкент, 1963. Т.42. 1-китоб.

4. Ҳозирги ўзбек адабий тили / Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. – Тошкент, 2007; Раупова Л. Ўзбек тилида номустақил кесим масаласи ва [WRm-WPm] қурилишли гаплар: Филол.фан.ном...дис. автореф. – Тошкент, 1999.

**REZUME**

**D.T.AITBAYEV (Andizhan)**

**THE RELATIONSHIP COMPONENT COMPOUND SENTENCE IN THE UZBEK-KAZAKH LANGUAGES**

The article examines the relationship of components examples of compound sentence in the Uzbek-Kazakh languages.

Ф. АБДУЖАББОРОВА

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ДА ШАХС БЕЛГИ-ХУСУСИЯТИНИ АНГЛАТУВЧИ  
ЛЕКСИКА

Мақалада автор Жүсіп Хас Хажибтың «Қутадғу билиг» шығармасындағы лексемаларға талдау жасайды.

Автор в статье делает анализ лексемам в произведении Юсуфа Хас Хажиба «Қутадғу билиг».

Туркологияда “Қутадғу билиг”нинг тил хусусиятлари, жумладан, товуш тизими [1], келишик категорияси [2], лексикаси [3] борасида баъзи монографик тадқиқотлар, илмий мақолалар чоп этилган бўлса-да, бироқ асарнинг лингвистик хусусиятларини атрофлича ўрганиш масаласи ҳануз долзарблигича қолмоқда. Шу нуқтаи назардан асар тилида қўлланган характери, ахлоқ-атворини ифодаловчи лексик бирликларни хусусида сўз юритиш дoston тили юзасидан туркологияда мавжуд кемтикни муайян даражада тўлдириш учун хизмат қилади.

Шахснинг характер ва хусусиятини англаувчи сифат лексемалар дoston тилида 129 та эканлиги кузатишларимиздан маълум бўлди.

Шахслар ўртасидаги муносабатни ифодаловчи сифат лексемалар микрогуруҳига тааллуқли лексемаларнинг асардаги сони 23 та бўлиб, улар ўзига хос ўхшашлик қаторларини шакллантиради.

Шахслараро муносабатлар, авваламбор, сўзда, мулоқотда, қолаверса, хатти- ҳаракат ва турли имо - ишора, мимеяларда юзага чиқади. Самимий, дўстона, беғараз, ҳаққоний муносабатлар меҳрибонлик, мурувват, ишонч, ростлик, тўғрилиқ сингари умуминсоний қадриятлар маҳсули ҳисобланса, носамимий, нодўстона, ғаразли, сохта муносабатлар эса менсимаслик, калондимоғлик, иккиюзламачилиқ, ҳасадгўйлик каби салбий хусусиятлар оқибатида намоён бўлади.

Муносабатларнинг қай даражада бўлишида тўғрилиқ муҳим роль ўйнайди. “Тўғри, ҳаққоний” маъноси дostonда **кони** ва **тўз** сифат лексемалари билан англашилган. Қайд этилган маънодошлар асарда жуфт сўз тарзида ҳам қўлланиб, “ҳақиқий, тўғри” маъносини ифодалашга йўналтирилган.

Шу ўринда байтдаги жуфт сўзнинг нафақат шахсларга, шунингдек, нарс-предметларга нисбатан сифатловчи вазифасида қўлланганини таъкидлаш керак бўлади. Кузатишларимиз **кони** сўзининг **қылынч** (400, 417), **қылық** (793), **эр** (908), **сөз** (1011), **киши** (1693), **көнүл** (1976), **тил** (5778), **тўз** лексемасининг эса **көнүл** (5860), **қылық** (5864), **тил** (503), **қылынч** (555) субстантивлари билан битишиб, мураккаб сифатларни юзага чиқарганини кўрсатди.

Маълумки, сифатлаш (эпитет) учун сўзнинг бирламчи ёки мажозий маънодалиги муҳим эмас, балки нарс ва ҳодисадаги алоҳида келтирилган

белгининг кучайтирилиши, таъкидланиши аҳамиятлидир. Достонда “бирова қаттиқ гаширмайдиган, дағаллик қилмайдиган, мулойим, илтифотли” кўчма маъносини ифодаладиган *йумшак* сифат лексемаси эшитет сифатида шахснинг белгисини образли ифода воситасида кучайтириш учун қўлланилган.

Шахснинг феъл-атвори, характери билдирувчи сифат лексемалар миқдоран катта қисми ташкил этган.

1) шахснинг интеллектуал қобилиятини белгиловчи сифатлар. (*уқушлуғ “фаҳмли, фаросатли, заковатли”, уқушлуғ бөгү “билағон, доно”*)

“Фаросат, фаҳм, заковат” маъноли *уқуш* (<уқ = “англамоқ, тушунмоқ, уқмоқ”) мавҳум отига *-луғ* аффиксини кўшишдан ҳосил қилинган *уқушлуғ* ясамаси “фаҳмли” семаси билан асарда энг кўп қўлланган сўзлардан ҳисобланади. Ижобий баҳо оттенкасига эга ушбу сифат лексема “билағон, донишманд, ақлли” маъносини англатувчи *бөгү* адъективи билан синтагматик муносабатга киришиб, жуфт сўз тарзида “билағон, доно” маъносини англатган.

2) адъектив лексемалар маъно турлари ичида инсон характер-хусусиятини ифодаловчи лексик бирликлар достон тилида фаол ишлатилганлиги билан ажралиб туради. Ушбу мавзуй гуруҳга оид лексик бирликлар инсон характериға хос ижобий ёки салбий жиҳатларни ифодалаган.

Юсуф Хос Ҳожибга хос сўз яшаш маҳорати, аниқроғи, маънонинг вазиқадоплик жиҳатидан кўчиши натижасида бир предметнинг бошқа предметга оид белги билан аталиши достон тилида “қимматбаҳо буюмлар, хазина, совғалар” ҳамда “шойи, ишак мато” маъносини ифодаловчи *ағы* субстантивнинг “мулойим” семасида қўлланишида яққол намоён бўлади.

Шахснинг фазилати, хислати, шубҳасиз, ички маънавий хусусиятлар - белгилар ҳисобланади. Шу боис бундай лексемалар иккинчи бўлинишга тегишли бўлади. Кўрсатилаётган гуруҳга оид сифатлар “мақбул-номақбул” белгиси билан ўзаро зидланади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг сўз яшаш ва унга муайян маънони юклаш маҳорати *эр* “эркак; жангчи” семемасини ифодаловчи туб сўзга *-сиг* аффиксини кўшиш билан ясалган *эрсиг* “жасоратли, жасур” сўзида намоён бўлган. Асар муаллифи ижодига оид ушбу оккозионал сўз бошқа манбаларда учрамайди. “Довбюрак” маъносини англатувчи *көкүзлүг* (< *көкүз* “кўкс, кўкрак” + *лүг*) илк бор айнан “Қутағу билиг”да қўлланган.

Достон муаллифи асар тилини ранг-баранг ва жозибадор қилиш, унинг бадий таъсирини янада кучайтириш мақсадида *улугсығ* сифатини XI асрда фаол қўлланишда бўлган *күвәз // күфәз* (< кү “шон, шухрат, машхур”) “кибрли, ўзини катта олувчи” бирлиги билан маънодошлик қаторини юзага чиқарган. Ўзбек жонли сўзлашув тилидаги *кєрвєз* “такаббур, кибрли” сўзини айни *кєвєз // күвєз* сифатининг фонетик шакли, дейиш мумкин.

Ф. Абдужабборова. “Қутадғу билиг” да шахс белги-хусусиятини...

“Қутадғу билиг”да сифат лексемалар шахслар ўртасидаги муносабат, шахснинг феъл-атвори, характери, узоқ-яқинлик, шахснинг фазилати, хислатини ифодаловчи семантик микрогуруҳларни шакллантиради, синфий жамият аъзолариаро муносабатларнинг қарама-қарши шаклларда воқееланганидан далолат беради.

АДАБИЕТЛАР

1. Маҳмудов Қ. XIII-XIV ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. - Тошкент: Фан, 1990.
2. Каримов К. Категория падежа в языке “Кутадгу билиг”: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1962
3. Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1991

REZUME

F.ABDUZHABBOROVA (Tashkent)

REFINEMENT OF THE FEATURES OF VOCABULARY DIFFERENCES BETWEEN THE SUBJECT OF THE EPIC "KUTADGU BILIG"

The author makes an analysis of the product tokens "Kutadgu bilig" Yusuf Khas Hadzhibey.

Д.А.КЕРИМБАЕВА  
С.Е.КЕРИМБАЕВА

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ОБРАЗ АЛТЫНШАШ В ТЕКСТАХ КАЗАХСКИХ  
ВОЛШЕБНЫХ СКАЗОК

*Мақалада қазақ ғажайып ертегілеріндегі Алтыншаш бейнесінің сипаттары қарастырылады.*

*Bu makalede, Kazak masallanndaki Altınşaş mitolojik ürinin nitelikleri araştırılmıştır.*

В текстах казахских волшебных сказок вербализован один из своеобразных мифологических женских образов, входящих в лингвокогнитивную структуру родового концепта «человек», связанного в генезисе с архетипом воды. Данный мифологический образ женщины вербализуется в следующем типовом (повторяющемся) сюжете казахских волшебных сказок: женщина (девушка) моет в воде волосы, волос (или клубок волос) уносит потоком воды, этот золотой волос (волосы) видит хан и хочет взять в жены обладательницу золотых волос.

В сказке «Құламерген» этот сюжет вербализован в следующем дискурсе: «Құламергеннің әйелі бір күні дарияның жағасына барып басын жуып отырғанда, бір буда алтын шашы суға ағып кетеді. Бұл шашты мыстан кемшір тауып алып ханға апарды:

– Бұл кімнің шашы? Не де болса осы әйел менікі болсын, - дейді хан.

– «Тақсыр, бұл Құламергеннің әйелінің шашы, -дейді мыстан. «Олай болса, қазір үйінің күл-талқанын шығарыңдар да, әйелді мұнда әкеліңдер, – дейді хан әскерлеріне. Бұл кезде Құламерген аңға кеткен болатын. Ханның әскерлері келіп, үйдің күл-талқанын шығарып, Құламергеннің әке-шешесін сабап, әйелін байлап алып кетеді» [Е4; 150].

Аналогичный или очень схожий сюжет мы встречаем в сказке «Аламан мен Жоламан»:

«Бұрынғы уақытта ерлігі жаннан асқан Аламан деген бір мерген болышты. Сұлулығы қор қызындай оның Қарапаш атты әйелі болышты. Қарапаш атануы, шашы алтындай жалтырап, беліне түседі екен. Бір ұл, бір қызы болышты. Бір күні Аламан аңға шығып кетсе, әйелі мен қызы суға түседі. Сонда бір шашы үзіліп суға кетеді. Шашын аламын дейді, ала алмайды, қайтып үйіне келеді. Енді ханнан сөйлейік.

Бір күні Сұлтан хан уәзірін ертіп, қырық жігітімен тауға шығып келе жатса, алыстан жылтыраған бір нәрсені көреді. Олар: «Не де болса баралық», – дейді. Келсе, бір шаш бір үлкен қоғаға бөгеліп қалыпты да үстінен су сарылдап ағып төгіліп жатыр екен. Хан шашты көріп, бұл шаштың иесіне ғашық болады. Хан үйіне келеді. Бүкіл қол астындағы білімпаздарын жиып: «Шаштың иесін табыңдар!» - деп бұйырады [Е4; 259-260].

В другой сказке («Көкжан батыр») девушка с золотыми волосами



выходит замуж за Көкжан батыра, моет волосы в реке, золотой волос ее плывет по реке и попадает в руки джигиту, который находится на той стороне реки и он просит жалмауыз кемпир вернуть ему якобы его жену-златовласую невесту Көкжан батыра. «Ай десе аузы, күн десе көзі бар, бір байдың керемет керім, алтын шапты сұлу қызы екен. Байдың шарты: «Алтын қабақты атып түсірген, балуаннан күші асып жыққан кісіге қызын атастырмақ екен», - дейді. Жұрттың бірде-бірі байдың бұл шартын орындай алмапты. Тек шеттен келіп қосылған жолаушы Көкжан батыр ғана байдың шартын түгел орындап, қызын алады да, айдаһарға жол тартады. Екеуі жол жүріп келе жатып, айдалада тұрған ақ отауды көреді. Ақ отаудың қасында сарқырап аққан үлкен өзен бар екен. Оның ар жағында алқа-қотан тігілген шағаладай ашпақ ауыл көрінеді. Сол иесіз ақ отауды паналап, Көкжан батыр мен қыз аң аулап, күн көреді. Бір күні Көкжан батыр аң аулауға кеткенде қыз өзеннің жағасына басын жууға барса, Еділдің ар жағынан бір кісі келіп, ол да басын жуады. Қыздың бір тал алтын пашы сумен ағып, жігіттің алдына барады. Шапты қолына ұстап жігіт күркеде жатқан жалмауыз кемпірге алып келеді.

- Мынау менің айрылып кеткен әйелімнің алтын пашына ұқсайды, менің әйелім болмаса игі еді, ол біраздан бері Еділдің ар жағындағы ақ отауда белгісіз біреудің қолында көрінеді. Соны маған қалайда алып бер, - деп жалынады» [Е4; 247].

В этом повторяющемся сюжете казахских волшебных сказок несомненный интерес вызывает образ женщины (жены героя сказки) с золотыми волосами. Следует заметить, что золотые (распущенные) волосы женщины семиотически значимый атрибут в символической системе казахских сказок. Распущенные как и собранные вместе волосы имеют разные символические смыслы, о которых пишет С.Неклюдов: «В повествовательном фольклоре распущение и расчесывание женщиной волос всегда отмечает ситуацию matrimональную или близкую к ней- ср. выпрастывание из-под шлема волос женщиной богатыршей при ее поражении в поединке с героем (и часто-перед их браком): например так поступает Аджу-мерген в монгольском сказании о Гэсере; в «Шахнаме» Сохраб сам срывает шлем с богатырши Гурдафарид и, увидев рассыпавшиеся по кольчуге девичьи волосы, ловит ее арканом...»

С.Неклюдов считает, что за всем этим стоит ряд представлений, согласно которым заплетание женских волос, связывание и собирание их в прическу есть знак одерживания эротической энергии» [1, 193-228].

В казахских сказках обладательницей распущенных золотых волос (перед тем как их мыть распускают и моют в воде именно распущенные волосы) является не целомудренная девушка а всегда женщина-жена главного героя сказки и противник героя (хан и др.) хочет взять ее в жены, т.е. обладать ею.

Волосы также символический знак души, ее хранилище. Еще

В.Прош писал о том, что вера в магическую силу волос была повсеместной и возникала у разных народов независимо друг от друга: «Волосы считались местонахождением души или магической силы. Потерять волосы означало потерять силу» [2, 80]. Е.Д.Турсунов пишет: «У казахов раньше запрещалось стричь волосы после захода солнца. Состриженные волосы нельзя было выбрасывать: следовало, собрав их, положить в какое-либо укромное место, чтобы они не валялись под ногами» [3, 175].

С.Неклюдов также отмечает, что у эвенков души детей ниспосылаются в чрево женщин в виде шерстинок духом-хозяином Верхнего мира [1, 195]. Своеобразные знамена тюрко-монгольских народов представляли собой пучки конских волос, закрепленных на высоком деревке.

В свете всего этого потеря золотого волоса или целой пряди золотых волос жены сказочного героя, которые к тому же плывут в воде-стихии царство мертвых, имеет значимую для дальнейших событий семантику. И действительно, некий хан или другой отрицательный персонаж начинает действовать, чтобы заполучить златовласую жену героя: например, слуги хана разоряют юрту Кокжан батыра, избив родителей батыра, связывают и похищают его жену; что бы обладать златовласой женой Аламан батыра другой хан с помощью мыстан кемпира привязывает спящего батыра к порогу, который позже с трудом освобождается от нут и т.д. Потеря даже одного золотого волоса круто меняет жизнь золотоволосой жены героя, ее крадут и насильно отдают в жены некоего хана, живущего на другом берегу реки (быть может эта деталь и означает смерть героини- уход ее в страну мертвых, ведь символически царство (ханство) умерших душ находится за рекой). Похищению и отправке за реку (потусторонний мир) всегда способствует мыстан кемпир - представительница потустороннего, связанного с водной стихий, мира. Примечательно также то, что золотоволосые жены героев сказки распускают волосы у реки – моют их воде реки, одной из ипостасей потустороннего мира.

Солнечность или златовласость жен героев-батыров может указывать на солярность их природы. Следует помнить, что их мужья- солярные герои и быть может пред нами супружеская пара двух лиц из солнечного мифа: мужа-солнца и женского солнечного божества или солярной нимфы с золотыми волосами.

Однако С.Кондыбай придерживается другого мнения, сближая сказочный образ Алтыншаш с водными мифологическими существами, в генезисе которых-дух воды. Гипотезу или версию об образе Алтыншаш, лингво-мифологическую трактовку данного женского образа, приведенную С.Кондыбаем в его «Мифологическом словаре» даем полностью: «**Алтыншаш**. Буквально: «золотой волос». Златовласка. Красивая девушка в сказочном и эпическом фольклоре казахов. Она невеста главного героя. Однажды, когда она мыла голову на берегу реки, один из ее золотых волосков ушлывает по течению реки и попадает в руки хана или ведьмы

мыстан кемпир. Хан желает увидеть хозяйку этого волоса. Войдя в дом Алтыншаш, он влюбляется, теряет дар речи и падает в обморок из-за ее красоты... Хан хочет избавиться от ее мужа и дает различные трудные задания и поручения, но муж Алтыншаш всегда успешно справляется с поручениями благодаря помощи своей жены.

По-видимому, в генезисе Алтыншаш - дух воды. Прекрасная девушка Алтыншаш напоминает ундию в европейской мифотрадиции, также выходящих из воды и расчесывающих волосы. Только ундины изображаются иногда рыбьими хвостами и своим пением (ср. Сирены в греческом мифе) и красотой завлекают путников в глубь, могут погубить их или сделать возлюбленными в подводном царстве (ср. Уббе в казахском мифе). Но казахский фольклор не сохранил аналогичных черт Алтыншаш, характерных для ундий и других водяных дев, она-более положительный персонаж.

Согласно европейскому представлению, ундины могут обрести бессмертную человеческую душу, полюбив и родив ребенка на земле. Вероятно, такой причиной можно объяснить часто повторяемый сюжет о браке героя и Алтыншаш или девушке-пери.

В сказке «Аламан» девушка, по образу абсолютно соответствующая Алтыншаш, именуется Қарапаш (буквально, черноволосая). Интересен комментарий сказочника по поводу этого имени: она названа так потому, что волосы у нее были золотыми. В другой сказке айдахар-змей дает задание батыру Кокжану, чтобы он привез ему невесту по имени Алтыншаш, а в эпосе «Алшамыс» под этим именем выступает мать героя, в одном из вариантов- служанка. Все это говорит о том, что Алтыншаш - это не только личное имя человека, но и наименование отдельного класса мифических существ.

Алтыншаш – дочь владыки воды или водяного духа, такие персонажи встречаются в скифской, вероятно, и в сако- массагетской мифологии, в мифах тюркских и монгольских, а также северокавказских народов.

Желто-золотые волосы не характерны для современных казахов, потому что они в основном являются представителями смешанной расы с доминированием монголоидных черт, а для представителей этой расы характерны более темные цвета волос. Предполагается, что сохранение слов «сары шаш», «алтын шаш» в казахском мифологическом лексиконе- это отголосок тех времен, когда предки казахов- кипчаки, булгари были европеоидами» [4, 66-67].

Вербализация в текстах казахских волшебных сказок одного из ключевых концептов казахской и мировой культуры- концепта «человек» показывает, что за данным концептом стоит целая система образов и представлений, в которых зафиксирован огромный духовный опыт многих поколений, особенности мифологического мировосприятия казахского народа. Таким образом, основные концепты казахской культуры, часть которых только рассмотрена и описана с позиций когнитивной лингвистики в

настоящем исследовании, вербализованные в языковом и лингво-ментальном пространстве текстов казахской волшебной сказки, представляет собой (в своей совокупности) языковую картину мира казахских волшебных сказок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Неклюдов С.Ю. О функционально-семантической природе знака в повествовательном фольклоре // Семиотика и художественное творчество. М., 1977. – с. 193-228.
2. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946.
3. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. В аспекте связи с первобытным фольклором. Алма-Ата, 1973. -275 с.
4. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. Алматы: Издательство «Нурлы Алем», 2005. -272с.
5. Е4 – Ертегілер (Қазақ халық әдебиеті. Көптомдық. 4-том). - Алматы: Жазушы. 1988.

REZUME

D.A.KERIMBAYEVA., С.Е.KERIMBAYEVA (Shymkent)  
MYTHOLOGICAL IMAGE ALTYNHASH KAZAKH IN TEXTS OF FAIRY TALES

The concept of «Altynshash» in Kazakh fairy-tales shows some peculiarities of mythological image of woman in the peculiarities of mythological image of woman in the thoughts of ancient Kazakhs and turks.

Б.ӘБЖЕТ

«ЖЕТІ ҚАҒАН» ЖЫРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Автор в статье делает научный анализ композиции, сюжета и событиям эпоса «Жеті қаған» – удивительного национального эпоса, дающего сведения об исторических фактах создания казахского ханства Кереем и Жанибеком.*

*Bu makalede, Kerey ve Janibek'in Hazak Hanlığı'nın temelini attığı bir dönemdeki tarihi kaynaklardan haberdar eden halkımızın önemli eserlerinden biri olan Yedi Kağan destanının konusu ve maceraları etraflıca analiz edilmiştir.*

Қазақтың өз алдына ел болып, жеке шаңырақ көтерген кезі яғни, Керей мен Жәнібек ханның қазақ хандығын құрып, тарих сахнасына алып шыққан тұсындағы тарихи деректерден хабар беретін халқымыздың ғажап туындысының бірі – «Жеті қаған» дастаны. 1993 жылы Қытайдағы Шыңжаң халық баспасынан жарық көрді. Кітаптың көлемі 564 бет, дастанның жалпы ұзындығы он төрт мың жолдай болады. Жырлаушысы қырғыз манасшысы Жүсіп Мамай деген кісі. Жыршы Жүсіп Мамай кітаптың алдыңғы бетіне бұл дастанның қазақ халқының төл туындысы екендігін куәландырып былай деп жазыпты: «Жеті қағанның аты-жөні, жері және оның қазақтікі екеніне оқыған материалым, оны жазып қалдырған Қылып Молданың айтуы һәм жазуы бойынша куәлік жазамын».

Жыр оқиғасы шиеленісті, сюжеті басқа қазақтың батырлық жырларындағыдай елін сыртқы жаудан қорғап, қауіп төндірген сыртқы жаумен соғысуға ғана құрылмаған. Жырдағы негізгі шиеленісті оқиғасы патша тоқалының аярлығы, көлденең жүрісін жасыру жолында бірді-бірге айдап салу салдарынан тұтанған үш патшалық арасындағы соғысты баяндауға арналады. Патшаның тоқалының аярлығынан жапа шеккен басты кейіпкермен арадағы оқиға жырдың негізгі арқауына айналады. Хан сарайы ішінде болып жатқан оқиғалар желісіне қарап новеллалық дастан жанрына да жатқызуға болар еді, алайда жырдың басты арманы тек әйелдің аярлығын көрсетуге құрылмаған. Жырдың негізгі міндеті қазақ халқының жеке ел болып ұйысуы мен өз алдына отау құрған кездегі оның патшасы болған Қызыл Арыстан мен оның ұрпағы жайлы болмақ. Жырдың композициясы қаһармандық эпосқа құрылған. Түктабан ерекше жағдайда дүниеге келеді. Түктабанның шешесі су алмақ болып өзенге барғанда басы қара, аяғы малдың тұяғы секілді аша аяқты денесін екі елідей түк басқан адамға ұқсаған бір мақұлық келіншекті көре сала төрт аяқтап пашқылап тұра қуады. Келіншекті сөзге келтірмей жығып салып зорлап тастайды. Күйеуі Құнт өз шаруаларымен тоғайда жүргенде әлгі түкті адам келіп келіншегінің қасына қонып кетіп жүреді. Әйелінің өңі қашып, ішкен-жегенін құсып түсі сарғайып, азып бара жатқанын білген соң не болғанын сұрайды. Әйел болған жәйтті жылап отырып айтып береді. Әйелі оны келген кезде қазық қағып, арқан байлап ұстап алып өлтірмесе басқалай өлтірудің қиын екенін айтады. Күйеуі

ауылдың мықты жігітін жанына алып андиды, әдетінше әйелге жақындасуға келген мақұлық әйелінің үстіне шыға берген уақытта оның мойнына білдірмей арқанның ұшын салып, күйеуіне жөтеліп бергі береді, солай етіп мақұлықтың мойнына арқан салып қылғындырып өлтіреді. Болған жайтты елге келген Ансары деген араб саудагерге айтып берген Құнт теріні көрсетіп оны сатып алуын өтінеді. Сонда саудагер Ансары былай дейді:

Ансары сонда сөйлейді,  
Алыстан қозғап тербейді,  
Бұл ақ тарғыл тұқымы  
Адамзаттан деп айтад.  
Аңыз айтқан елдерден,  
Әр тараптан келгеннен  
Мен ұққамын көп елден.  
Шежіреден тыңдаған.  
Шешендерден сұрағам.  
Сен тастаған теріні,  
«Ақкөрпе жайыл» дейді екен,  
Елден елге таралған,  
Даналардың кебі екен  
Ақ тарғылдың терісі  
Ханға жарайд тартуға.  
Қай дүнием жетеді  
Мұны сатып алуға.  
Сақтап қойсаң қолыңа,  
Қағандық келер ұлыңа.  
Сөзің тағы біткен жоқ,  
Есіңде ме Құнт аға,  
Тұқтабан деп ат қойдың,  
Туылғанда ұлыңа.  
Арыстан деп ел айтса,  
Қайран қалам бұныңа?! [1, 19].

Осылайша болашақ батыр ерекше жағдайда дүниеге келеді. Қаһармандық эпостарға тән ғажайып жағдайда дүниеге келу, оның келешекте қаған болатындығы алдын ала мәлім болады. Бұл жырдағы ерекше бір оқиға бұрынғы батырлық жырларда мүлдем кездеспейтін «Ақжайыл көрпе» атты тылсым мақұлықтың айтылуы. Оның терісін үйде сақтап қойса, онда қағандық қолына келеді екен. Киелі тотемдер бөрі, ит, жылан, өгіз сияқты аңдардың көмегі арқасында хандыққа жету сияқты ұғымдар көне эпостар мен ертегілерде бұрыннан бар. Бұл персонаждың шығу тарихын әлі де зерттей түсу керек. Батыр қиял-ғажайып ертегілердегідей тез ер жетеді. Сол тұста Самарқанды билеп тұрған Қарғаң деген ханның Жезмаңдай атты сұлу тоқалы Қоженттің ханы Миан ханға қылығымен жағыш екі арада әйел үшін егес туып, арты кескілескен пайқасқа ұласады. Арада болған екі пайқаста

Б.Әбжет. «Жеті Қаған» жырының құрылымдық ерекшеліктері.

Қожент қолы басым түседі. Самарқан ханы сасқаннан былай деп жарлық шығарады:

Қожентте Миан хан,  
Күннен-күнге күшейіш,  
Келе жатыр беріге.  
Тірі тұрсам Миан ханға,  
Жезмаңдайды бергенше,  
Хандығымды қалдырам.  
Самарқандық еліме,  
Хан тағымды тапсырам,  
Миан ханды кім жеңсе!

Ел ішінен суырылып ешкім шыға қоймайды. Сол кезде он жеті жастағы Тұқтабан ортаға шығып Қоженттің ханы Мианды жеңіп беретінін айтады. Соғысқа бір ай бойы дайындық жүргізіп Самарқанның елу мың қолымен бірге соғысқа Тұқтабан да аттанады. Қартаң хан Тұқтабанды менсінбей оған астына мінерге ат та бермейді. Батыр оған намыстанбайды, екі жақ майданға шыққанда жекпе-жекке Тұқтабан жаяу шығады. Қоженттің ең атақты Дәуітбай батыр бастаған он бір батырымен жекпе-жекке шығып барлығын жеңеді. Өсіп тұрған шынар ағашын түбірімен жұлып алған батыр Қожент қолына жалғыз шабуыл жасап, алты жүзден астам әскерін қырып салады. Осылайша Қожент қолын кері шегінуге мәжбүр етеді. Қартаң хан Тұқтабанды Самарқанға қонаққа шақырып оған Арыстан деген ат береді. Батыр демалып жатқанда Жезмаңдай келіп оны қолға түсірудің айла-шарғысын жасап бағады. Алайда Тұқтабан әйелдің сайқалдығына жирене қарайды:

Осы жалғыз Жезмаңдай  
Іріткі болған екі елге.  
Мұндай сайқал қатынның  
Жанына жақын келем бе.  
Өзім бала жас тұрып  
Кексе әйелдің қойнына  
Деп ойлады енем бе!

Осындай ойға бекіген ол әйелді қанша алдап сытылып кетейін десе де аяр қатын қойныма жатпасаң сенбеймін деп қыспаққа алады. Хан алдына барған соң өзіне ұсынған тақ пен тәжден бас тартып аулына қайтып кетеді. Тұқтабанды әке-шешесімен хан ордасына алдырмақ болған ханды алдап, өзі жолға шығады. Сарайда жас жігітті уысына түсіре алмаған Жезмаңдай күймеге отырып Тұқтабанды ауылына іздеп барады. Арам ойын жүзеге асыруды ойлаған Жезмаңдай әрнені сылтауратып Құнттың үйінде қонып қалады. Түнде ұйықтап жатқан батырдың үстіне кіріп барып қанша жақындасқысы келгенімен, батыр маңайына жуытпай қояды. Ойындағысы жүзеге аспаған соң долданып ашумен кеткен Жезмаңдай оны ханға жамандап, зынданға салғызады.

Қазақтың батырлық жырларында кездесе бермейтін хан сарайы ішіндегі өзара тартыстар, көбіне отырықшы халықтардың прозалық жанрларында ұшырасып отыратын патша әйелдерінің арасындағы күндестік, сарай қызметкерлерінің бірін-бірі аңдып аяқтан шалу, жала мен өсек-аяң сияқты драмалық көріністер дастанның негізгі оқиғасына айналады. Жырда ханның шарасыздығы мен болып жатқан сарай ішіндегі өзара қырқыстарды шешуге келгенде дәрменсіздік танытуы, істің ақ-қарасын тану үшін күнмен де жақындасуға дейін баратын патшаның пендешілігі, психологиялық толғаныстары мен романға сәйкес әртүрлі типтегі кейіпкерлердің образдары сарай ішіндегі оқиғаны суреттеу барысында жақсы ашылып отырады. Хан өз әйелі Жезмаңдайдың сырын білу үшін Айдың атты күнді қойнына алып жатады. Жырда ханның күнмен жатуға мәжбүр болуын былайша шебер суреттейді:

«Қатты-қатты сұрасам  
 Қорқып айтқан сөзіне  
 Өтірік те кіреді.  
 Бір амалын табайын  
 Рас сөзін алайын»  
 Деген ойға келді де  
 Бері тартты Айдыңды  
 Құшағына алады.  
 Құшаққа кірген Айдыңжан,  
 Қуаныштан шыдамай  
 Жасырғанның барлығын  
 Ханға айтып салады.  
 Ұғып болып Қартаң хан,  
 Талай ойға кетеді:  
 «Қамап қойсам әйелді,  
 Қамадың деп неліктен  
 Маған сұрау келеді.  
 Жезмаңдайды өлтірсем  
 Бадақшан менен Балықтан  
 Қалың әскер келеді».

Жырда ханның осындай кейпі мен кейде батырдың аяр қатын алдындағы папшасыз күйлері шынайы суреттеледі, тұрмыста кездесіп жататын осындай жәйттерді баяндағанда оқиға барысы реалистік сипат алып отырады.

«Жеті қаған» жырында баяндалатын оқиға желісіне қарап отырып оның тарихи жырға жақын келетіндігін көреміз. «Қырымның қырық батыры», «Қобыланды батыр», «Алшамыс» сияқты жырлар ындыс, қызылбас, қалмақ сияқты сыртқы жаумен күресуге арналған болса, «Жеті қаған» жырында сырттан төніп тұрған қатерлі жау бейнеленбейді. Жырдың тарихилығы сонда соғыстың басталуына не себеп болғандығы және ұлт пен ұлттың арасындағы



Б.Әбжет. «Жеті Қаған» жырының құрылымдық ерекшеліктері.

соғыс емес, бір хан мен екінші ханның арасында орын алған жеке мүдделер және азғындыққа барған ханның тоқалы мен көрші елдің ханы арасындағы көлденең жүрістер момын халықтың мойнына жүк болғандығы айқын көрініс табады. Жезмаңдайдың аярлығының салдары Қожент елімен арадағы соғысқа ұласады. Арсыз әйелдің лаңынан Самарқанд халқы Қожентті жеңген соң Балық, Бадақшан, Бұқарамен соғысады. Халық соғыстан титықтайды. Жезмаңдайдың ылаңы барған сайын ұлғая түседі. Өз күйеуінен қашқан Жезмаңдай бәйбіше мен Айдыңды бауыздап кетеді, елге бүлік салады:

Қартаң ханды бас қылып,  
Түктабанды жас қылып,  
Уәзірдің, бегіңмен,  
Иісі үйсін еліңмен,  
Ендігі көрер күніңді  
Қараң қылам бәріңді. – дейді.

Жезмаңдай Балықтағы төркініне қарай қашады. Екі елдің ұшығуынан қорыққан Қартаң хан Балықтағы қайын атасы Мамыр Қалпаға Арыстан мен Молдаярды елшілікке жібереді. Арыстан келіп Мамыр ханға кейінгі уақытта Самарқанда болған оқиғаның бірін қалдырмай айтып береді. Мамыр бәйбішесін шақырып алып, одан қызының қашан келгендігін сұрайды. Шешесі қызының келгендігін, бірақ әкесіне кірмей Самарқаннан елшілер келген жағдайда алдымен солармен сөйлесіп, сосын баратындығын айтқанын хабарлайды. Құлығына құрық бойламайтын Жезмаңдай бұл жолы әкесімен қоса Арыстанды да алдап соғады. Елшілерді оңаша жерге кіргізіп алған соң бұрынғы әдетінше Арыстанға жабыса кетеді. Ар мен абырой таразыға түсіп, өмір мен өлім арасында қалған батыр өз намысы жолында өлуге бар екенін білдіреді. Асыла берген әйелді итеріп құлатады, шешіліп қалған дамбалына қарамастан арсыз әйел ойбай салып сарайды басына көтереді. Қасындағы жандайшаптары Көккөтен мен Сетерқан елшінің ойы жаман екен деген сөз таратады. Сол арада біреуі патшаға барып былай деп жамандайды:

Самарқаннан келгендер  
Қас екен жат құлықты.  
Абырой сақтап қызыңыз  
Сырын шапшай жүріпті.  
Өзіңіз көрген Арыстан  
Жау екен келген алыстан.  
Ханымды мақұл келтіріп,  
Қартаң ханды өлтіріп,  
Самарқанға ие боп,  
Жүрем деген ойы бар  
Көзі құрғыр тар екен.  
Адал деп оны өзіне  
Жезмаңдайдың сөзіне  
Сенбеген Қартаң ханыңыз

Кінәсі да бар екен.  
Намысына пыдамай  
Қапқан екен қызыңыз.  
Ұят санап айтуды,  
Көрісе алмай жүздесіп,  
Жатқан екен қызыңыз.

Істің ақ-қарасын тексермей жатып Мамыр Қалпа еліне жарлық шапшып, Самарқанға қарсы соғысқа аттандырады. Артынан келе жатқан қалың шаңды көріп Мамыр ханның қалың әскерімен қаймықпай жалғыз соғысады. Балықтан шыққан әскердің Арыстанды жеңуге шамасы келмейді, Мамыр Қалпа Бадақшандағы Есен Тұрап ханнан көмек сұрайды. Бадақшан қолын бастап келген батырлар жекпе-жекке шығып барлығы Арыстаннан жеңіліс табады. Бұхар ханы Балтыр хан да қайын атасына көмекке келеді. Үш ханның қолы да жеңіске жетпегенін көрген Жезмаңдай сіңлісі Ақмаңдайға жалғыз қызынды Рим патшасына тоқалдыққа бер, содан әскер алдырайық деп үгіттейді. Оған көнбеген сіңлісі мен күйеу баласына у беріп өлтіреді. Осылайша өзінің сіңлісін де пімірікпестен өлімге қиған Жезмаңдай Бұхараның қазынасын тонап, Миан ханмен Қожентге қарай қапсады. Жолда Қартаң хан ізіне түсіп Жезмаңдайды атып өлтіреді, Миан хан Қартаңды өлтіреді. Қартаң өлген соң Арыстан Самарқандтың ханы болады. Арыстанның бар арманы қазақ жұртын Алатаудың баурайына көшіруді аңсап өтеді. Балтыр ханның жалғыз қызы Құбақай сұлуға үйленеді. Ол әйелінен бала болмаған соң кейін басқа әйел алады да одан бір бала дүниеге келеді:

Оның қалған ұрпағын  
«Жеті қаған» атады.  
Құбақайдан бала жоқ.  
Бір қатын кейін тағы алды.  
Одан туған баладан  
Қатам деген ат қалды.  
Әкенің көзі өткенде  
Ие больш тақты алды.  
Парсының тілі күш алды,  
Парсының үрдіс – салтымен  
Мәлік Қатам атанды.

Жырдың соңында Арыстанның кейінгі ұрпақтарын қысқаша баяндап өтеді.

Жырдың жалпы сұлбасы осылай баяндалады, енді оның кейбір тарихи оқиғалармен қатыстылығын және қазақ фольклорынан алатын орнын баяндап өтелік. Жырдың оқиғасы Алтын Орда тараған соң, Орта Азия жеріндегі хандықтар арасында болып өткен XV-XVII ғасырлардағы соғыстарды еске түсіреді. Алтын Орда ыдырап, жекелеген хандықтар бөлініп шыға бастаған кезде темуридтер, кейінірек шайбанидтер Орта Азияда билік басына келеді. Аптарханидтер, Астрахан маңынан келген маңғыттардың

### Б.Әбжет. «Жеті Қаған» жырының құрылымдық ерекшеліктері.

Бұхара жеріне билік жүргізгендігі тарихтан белгілі. Осы ноғайлы хандығынан келіп Бұхараны басқарған хандар ішінде Қызыл Арыстан деген хан болғандығы жайлы қазақ аңыздарында айтылады. «Жеті қаған» жыры бұрын қазақ арасында айтылған, кейін ол туралы аңыз ел жадында кейінгі кезге дейін сақталғандығын байқаймыз. Енді сол ұзақ аңызға орын беріп көрейік:

«Қазақтың XII-XIII ғасырдағы тарихынан мағлұмат беретін аңыздардың бірі – «Майқы би». Майқы туралы аңыздардың бірі мынау: қырық сан Қырым, отыз сан Үрім, он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт, он сан ноғай бөлінгенде Орманбет би өліп, Ноғайлы елі бір үріккен ала тайдан жау келіп қалған екен деп үрейленіп бүліншіті.

Сол заманда Қобан, Қоғам және Майқы есімді ағайынды үш кісі болады. Майқы тоғыз ханды қолдан таққа отырғызған кісі екен. Бұқара шаһарына Қырымнан келген қырық ханның бірі – Қызыл Арыстанның үлкен әйелінен ұл бала болмай, хан аяқ салған бір тұтқын қыздан ұл туады, ұлдың денесі сауысқандай ала болады. Бәйбішесі қызғаныштықпен ханға: «Мұны балам деп ойлама, көзін құрт, өйтпесең, түбінде бұл ержеткен соң еліңді ала тайдай бүлдіреді» дейді. Қызыл Арыстан бәйбішесінің сөзіне азып әскерлерінен қырық жігіт бөліп, олардың басшысынан «мына баланы тапқан шешесімен Сырдариядан әрі өткізіп тастаңдар, өлсе өлер, өлмесе өз бетімен күн көрер. Зихар шешесі де, бала да бұл елге қайтып келмейтін болсын, өздеріңе де бостандық»,–дейді.

Қырық жігіт Сырдан өтіп, бала есейгенше Қаратау мен Алатау өңірінде аң аулап күнелтеді де, бала он екі жасқа келгенде бір жерге әкеп тастап кетеді. Балаға аң аулап жүрген Майқы бидің баласы Үйсін кез болады. Үйсін далада көргенін әкесіне айтып келеді:

– Бір ағаштың түбінде отырған бала көрдім, ай десе аузы, күн десе көзі бар, көрген кісі қызығыш бір қасық сумен жұтып жібергендей. Жалғыз-ақ айыбы – тілі жоқ екен, – дейді Үйсін әкесіне. Майқы аяғы ақсақ, өмір бойы аяқ арбамен жүретін және арбасын адамға жетектететін кісі екен.

– Балаға мені апарыңдар, мен тілдесіп көрейін, – дейді Майқы. Үйсінге ілеспеген, тіпті сөйлеспеген бала Майқыны көргеннен-ақ орнынан ұшып тұрып:

– Ассалаумағалейкум, хан біткеннің қазығы, бұқара жүрттың азығы! – деп оған сәлем береді.

– Уағалейкумиссалам, балам. Әменде аман бол! Өзің болайын деп тұрған ұл екенсің. Кел, арбаға мін! – деп баланы Майқы қасына отырғызып үйіне алып кетеді.

Орған жілік ұстатып өкіл бала қылады, жорға бие сойып жоғарғы елді шақырып ұлан-асыр той жасайды. Бала ержеткен соң «ердің ері, егеудің сынығы» деп қасына өз баласы Үйсін бастаған жүз жігіт қосып беріп жолға аттандырады. – Қаратаудан асып әрі қарай жүре беріңдер, алдарыңнан Ұлытау, Кішітау деген таулар, Қаракенгір, Сарыкенгір деген өзендер

кездеседі. Сол жерлерге барып аң аулап, ірге теуіп орнығындар, ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен ел-жұрт болуды ойлаңдар. Күндердің күнінде осы бала хан болады, сендер қарашы боласыңдар. «Хан ақылды, әділ болса, қарашысы ынтымақты, батыл болса, қара жерден су ағызып, кеме жүргізеді», –деп Майқы бата береді.

Жүз жігіт Қаратаудан асып, Шу, Сарысу өзендерінен өтіп Майқының айтқан жерлеріне жетеді. Ұйқы бұзып жылқы алады, күйме бұзып қыз алады... Сөйтіп ел-жұрт бола бастайды, дабысы Қызыл Арыстан ханға жетеді.

– Менің баламды қасына жігіт-желең ергіп желіктіріп жібергені қалай? Менен қалағанын алып баламды өзіме қайтарсын! – деп хан Майқы биге кісі салады.

– Сендер барып келіңдер, – деп Майқы бірінші жүз жігіттің артынан Қобанұлы Болатқожа бастаған екінші жүз жігіт жібереді. Бірақ бұлар қайтпай сонда қалып қояды.

Қызыл Арыстан «баламды қайтарсын» деп мазалай берген соң Майқы Қоғамұлы Алшынды басшы етіп үшінші жүз жігіт жібереді, жігіттерге басшы болсын деп қастарына он бір қария қосып береді. Бірақ бұлар да қайтпайды. Сөйтіп, Майқы би үйінде жатып-ақ үлкен іс бітіреді, Қазақ хандығының негізін салады.

Үш жүз жігіт алыстан мал алып, қалыңсыз қатын алып өсіп-өніп көбейген соң «ел-жұрт болғанымызды танытамыз» деп баяғы Қызыл Арыстанның баласын алашаға отырғызып, Ұлытаудың басында хан көтереді, атын Алаша хан қояды.

Алаша хан ақылды адам болады. Ұлытауға алғаш Үйсін бастап келген жүзді «Ұлы жүз – Үйсін» деп атайды. «Олардың міндеті – салықшы (жабдықтаушы) бұлар жауға шапшасын, артта тас-түйін болып (дайын) тұрсын» дейді хан. Ұлы жүздің ұраны «Бақтияр» болып белгіленеді. Болатқожа бастап келген ортаңшы жүзді «Орта жүз – Ақжол» (Болатқожаның лақап аты) деп атайды. Орта жүз тосқауылшы, ортада, ханның қасында жүрсін дейді. Орта жүздің ұраны «Ақжол» болып белгіленеді.

Соңғы келген Алшын бастаған жүзді «Кіші жүз – Алшын» деп атайды. Кіші жүз алда жүрсін, жауға алдымен шабатын болсын дейді. Кіші жүздің ұраны «Алдияр» болып белгіленеді.

Сөйтіп, аңыз Майқы биді, оның әлеуметтік қызметін қазақ халқының қалыптасуымен, алғашқы бір хандығының құрылуымен байланыстырады. Аңызда Майқы бидің тарихи еңбегі тағы да былай көрсетіледі: «Бетпақ шөлде «Таңбалы Нұра» деген жер бар. Сол таңбаларды да салдырған Майқы, онда үш жүз руларының таңбалары түгел қапалған. Қазақ руларының таңбаларына талас туса, сол тастан қарап ажырататын болған».

Сонсың, аңызда «Алаша ханның тамы (ғимараты) Қаракенгірдің бойында, өзеннің батыс жағында, күйдірген қыштан соғылған, ханның өзінен нәсіл-тұқым жоқ» делінген.

Абай Құнанбаев өзінің «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны

туралы» дейтін қара сөзінде былай дейді: «...он екі рудан он екі кісі Манғұлдың өз заңы бойынша «Хан» деген үлкен биіктің басында ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді... Сол он екі кісінің бірі қазақтан Майқы би деген кісі екен. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген мақал болған, Майқы сол кісі екен».

Моңғол жылнамасы «Алтын тошпы» мен парсы тарихшысы Рашид ад-Диннің «Жамағат тарихында» да Майқы би Шыңғысханның ақылшысы, кейде хан жорыққа кеткенде орнына қалдыратын сенімді биі болғандығы айтылады. Сонымен бірге ол кейін Жошы хан әскерінің оң қанатын, атап айтқанда, Дешті қышпақ ұлысын басқарған.

Майқы бидің қазақ хандығын құрған қайраткер ретінде сипатталуының қисыны бар. Өйткені жоғарыдағы деректерге қарағанда мемлекеттік және әскери құрылысты жетік білетін ол Алтын орда ыдырай бастаған кезде әскери үлгімен қазақ хандығын қайта құруы табиғи және тарихи қажеттіліктен туған еді.

Сонсын, айнала шөлмен қоршалған, қуатты да пашқыншы халықтардан шалғай, алпақ және оқпау жатқан, жері от, суы мол Ұлытаудың және Қаракендір, Сарыкендір өзендерінің жағрафиялық жағдайы да жаңадан хандық құруға қолайлы екендігін Майқы би жақсы білсе керек. Өйткені Жошы әскерінің Майқы бастаған оң қанатындағы қышпақтардың негізгі бекініс-мекені шамамен, осы Ұлытау маңы болған.

Шыңғыс ханның пашқыншылары Сырдария мен Қаратау өлкелеріндегі қазақ қалалары мен қыстақтарын қиратып, гүлжазира егістіктері мен бау-бақшаларын таптап ыдырап кеткен елді – хандықты жаңадан, қайтадан құрастыру үшін Майқы би алдымен жүз адамнан жіберіп, оларды бірте-бірте «қайтару» сылтауымен толықтыруы, арасынан хан тұқымынан Алапаны хан көтергіш, әр жүздің міндетін, ұранын және жүзге кіретін қазақ руларының таңбаларын белгілеп беруі – Майқыны кемеңгер адам етіп көрсетеді.

Майқы – шамамен XII-XIII ғасырларда өмір сүрген адам. Ол жайындағы аңыз-әңгімелер, оның атымен байланысты істер мен сөздер ұлы уақиғалардың жаңғырығы, сілемі ғана. Майқының алғашқы аттандырған жүз жігітке айтатын: «Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен ел-жұрт болуды ойлаңдар...», «хан ақылды, әділ болса, қарашысы ынтымақты әрі батыл болса – қара жерден су ағызып кеме жүргізеді» дейтін өсиеттері кезінде елінің, халқының қамын, болашағын ойлаған қайраткер болғандығын аңғартады[2, 107-110].

Бұл аңызды оқи отырып «Жеті қаған» жырымен ортақ байланыстар бар екендігін байқауға болады. Алдымен аңыздағы Қызыл Арыстан жырдағы Арыстан патшамен ұқсас. Жырда Арыстанды Қызыл Арыстан деп те атайды. Екеуінде де бөйбішеден бала болмайды, кейінгі әйелден ұлды болады. Екеуінде де Алатау баурайына апарып ел жайлату идеясы көтеріледі. Қазақтың түпкі мекені сол жер болатындығы айтылады. Жырда Арыстанның арманы былайша суреттеледі:

Алатаудың ар жағы,  
 Қабал деген жер дейді,  
 Адамы аз, кең дейді.  
 Қабалдың шығыс жағында  
 Жерінің аты Көктөбе,  
 Біреу емес, көп төбе.  
 Теріскей соның бетінде,  
 Сусыз шөлдің шетінде,  
 Мекен еткен сол жерді  
 Ұлы жүз үйсін ел дейді.  
 Алты мың атты түгелмен,  
 Ер-тұрманын сыпырып,  
 Өзіңменен бесеуің  
 Айдап барып бер – дейді,  
 Ұлы жүз үйсін атаңның,  
 Қонысын құтты көр, – дейді.  
 Алты мың тұлшар алдыңда  
 Айдап түгел бар, – дейді,  
 Келіп қалдық мұнда деп,  
 Керей атын ал, – дейді.  
 Жаңадан қонсы ел келсе,  
 Ерекше туған сыйлы бір,  
 Ілікпіз деп түбі бір,  
 «Керей келді» дейді екен,  
 Бұрынғыдан келе жатқан,  
 Аталардың кебі екен.  
 Қара керей осыдан,  
 Сары керей моңғолдан,  
 Қазақтарға паналап,  
 Көшіп келген ол дейді.  
 Қазақтың найман руын,  
 «Орда иесі» сол дейді.

Жырдың соңында үйсін жұрты Алатау жаққа бет алып көшеді де Алматы жерін өзіне мекен етіп орнығып қалады. Жырда айтылатын «Керей келді» деген сөз бар. Бұл әлі де зерттеуді қажет етеді. Қазақ хандығы өз алдына мемлекет болып құрылған тұста оның алғашқы ханы Керей болғандығы белгілі. Керей қазақ хандығының керегесін көтеріп, өзі он жылдай хан болған делінеді (1464-1473). Керей ханның тұсында көпшелі өзбек ханы Әбілқайыр өлген соң өзбек ұлысынан бөлініп, екі жүз мыңдай халық қазаққа көшіп келген. Керей ханға келіп қосылған ру-тайпалар «керей келді» деп аталған болса керек. Қазақ хандығын құраған үш жүздің рулары өздерін «керей елі» деп атағанға ұқсайды. Бұл атау бертінге дейін ел жадында сақталып қалған. Абылай ханның тұсында арғын мен керей рулары арасында

Б.Әбжет. «Жеті Қаған» жырының құрылымдық ерекшеліктері.

болған барымта кезінде керейдің адамын арғындар өлтіреді. Сол кезде бөлініп кетпек болған керейлерге Бұқар жырау былай дейді:

Керей, қайда барасың,  
Сырдың бойын көбелеп?!  
Сен қашсаң да, мен қойман,  
Арғымағым жебелеп...  
Ақмырзамды өлтірдің  
Ақ сойылмен төбелеп.  
Уа, сен танымай кетіп барамысың?  
Мен Арғын деген арыспын,  
Азуы кере қарыспын.  
Сен бұзау терісі - шөншіксің,  
Мен өгіз терісі - талыспын.  
Абылай алдында сен бітсең,  
Құдандалы таныспын.  
Абылай алдында сен бітпесең,  
Атасын білмес алыспын...  
Ауызыңнан ас кетер,  
Қара көзден жас кетер,  
Бұл қылығың қоймасаң,  
Сонау кеудедегі  
Дулығадай бас кетер... [3]

Мұндағы «Керей қайда барасың?» деген жолдар бұрынғы «керей келді» деген сөзді еске салады. Қазақ хандығына біріккен рулар кейін бөлініп басқа хандыққа кетпеген. Барлығы бір шаңырақтың иесі, бір үйдің баласы деп есептелген. Жыр қазақ халқының өз алдына шаңырақ көтере бастаған кезеңін жырлауға арналғандықтан, Орта Азия жерінде құрылған өзбек ұлысы мен моғол, қазақ хандары арасындағы тарихи оқиғалар желісін арқау еткен секілді. Керей ханның қазақ халқын өз алдына ұлт ретінде ұйыстыруға сіңірген еңбегін М.Мағауин де жоғары бағалайды: «Қазақ халқының құралуында пешуші маңызы болған оқиға – осы Керей, Жәнібек хандардың Өзбек ұлысынан бөлінуі еді. Алайда ешбір халық бір күнде құрала салмаған. Өйткені қандай да болмасын жаңа бір халықтың құралуы аса күрделі процесс. Қазақтарға жаңа рулардың қосылуы бұдан соңғы жылдарда да жүріп жатты. Қазақ халқының құралу дәуірі халқымыздың санасында, сонымен бірге әдебиетімізде үлкен із қалдырғанын көреміз» [4, 16].

Жырда басты кейіпкерге қатысты кейбір оқиғалар Жалаңтөс аңызына ұқсап кетеді. «Жалаңтөс он бес – он алты жасында-ақ батырлығымен де, қолбасшылығымен төңірегіндегілерді таңқалдырады. Алғашында шағын, кейін үлкен жасақтарды басқарған ол қандай жағдайда да жеңіске жетіп отырады. Оның өз ғұмырында сол кездегі Орта Азия төңірегінде алмаған

әскери лауазымы қалмаған-ды. Тіпті сол кезде жүз жылда ілуде біреуге берілетін Орталық Азиядағы «Аталық» лауазымына қазақ арасынан алғаш ие болған Жалаңтөс еді» [5, 158].

Оқиға желісі Самарқанд жерінде өтетіндіктен сол дәуірде Самарқанды билеген қазақ батырларының іс-әрекетінен де хабар береді, ХҮІІ ғасырдағы Самарқан әмірі болған Жалаңтөс баһадүр жайлы кейбір аңыздар да жырдағы Арыстан бойынан қылаң береді, жалпы эпостағы оқиға мен сюжетті нақты тарихи оқиғамен салыстыруға келмейді, жырдағы батырдың образы да бұрыннан фольклорда жинақталған, жиынтық образдан алынады. Эпостағы кеңістік тұрасында профессор Ш.Ыбыраев былай дейді: «Эпостың дені оқиғалардан, сюжеттік арқауы кейіпкерлердің іс-әрекетінен, мазмұны сол оқиғалар мен әрекеттерді нақтылы әлеуметтік дәйектемелермен толтырудан тұрады. Оқиға да, әрекет те белгілі бір уақыт пен кеңістікте өтеді. Ал олардың алмасуына, бір-біріне қатысты жүйеге түсуіне әлеуметтік жағдай себешші, яғни уақыттың өтуі, кеңістіктің ауысуы өз өзінен емес (реалды уақытқа қарап емес), оқиғаның, іс-әрекеттің әлеуметтік мән-маңызына бағындырылған. Тұтастай алғанда эпостағы уақыт пен кеңістікте шарттылық бар. Ол шарттылық осылардың көркемдік қызмет атқаруымен жалғасып жатыр» [6, 107].

Жырдың сюжеті қазақ халқының жеке мемлекет құрып жатқан кезеңіне байланысты болғандықтан ондағы оқиғалар сол дәуірлерді қамтиды. Қазақ хандығының құрылуына байланысты дүниеге келген мұндай ғажап жыр бұрынғы жырлар ішінде кездеспейді.

«Жеті қаған» жырындағы тағы бір айтып кететін жаңалық мұнда жекпе-жек кезінде бұрынғы батырлар қолданылған, кейін ұмыт болған қоян-қолтық ұрыстың жақсы сақталып қалуы деуге болады. Бұхардан келген балуан Жалалтай Арыстанмен жекпе-жекке шыққанда батырды жеңу үшін көбіне аяқпен төбелесу өнерін жақсы меңгергендігі былайша суреттеледі:

Білегі сынып Жалалтай,  
 Ауырсынды, бүгілді.  
 Жауына бірақ көнбеді,  
 Өнері оның қолынан,  
 Аяғында көп еді.  
 Атылып ағаш басына,  
 Маймылдай жылдам өрледі,  
 Оның мынау өнері,  
 Таң қалдырды көп елді.  
 Зақшы тастай зуылдап,  
 Арыстан сынды батырды,  
 Жүрек тұстан тебеді,  
 Арыстан сонда жығылды,  
 Қолы да жерге ілінді,



Белі де біраз бүгілді.  
Тұңғыш мәрте тұйықсыз,  
Жау алдында сүрінді.  
Мына бір сәтті көргенде  
Не боп кетер екен деп,  
Самарқан жағы қызынды,  
Қайраты қату жас батыр,  
Ел көңілін ұғынды.  
Бойын билеп едемге,  
Жауына қайта жүгірді.  
Және шықты Жалалтай,  
Арыстанға ұстатпай,  
Екі аяғын жұптады.  
Ілетін бүркіт секілді,  
Арыстанның алдынан,  
Аспандап келіп шүйілді.  
Лапын құстай жалт беріп,  
Теуіп кетті бүйірді.  
Бала батыр Арыстан,  
Жалалтайдан тепкі жең,  
Орнынан тұрды ентелеп.  
Орнынан батыр тұрғанша,  
Басыменен бір сүзді,  
Жалалтай келіп бұқаша.

Қоян-қолтық ұрыста қол мен аяқты бірдей жұмсап өз ептілігімен талай жауын жер жастандырған батырларымыз болған. Бұл жырда кездесетін осындай жауынгерлік өнерді оқи отырып, кезінде қазақта да төл әскери өнерінің дамығандығы, шығыс жекпе-жегіне ұқсас соғысқа машықтанудың бір түрі болғандығын көреміз.

«Жеті қаған» жырын оқып отырғанда қазақтың ескі жәдігерлері мен ұмыт қалған көне сөздері де жиі ұшырасып отырады. Соның бірі «өбшүр» сөзі. Кезінде жас балаға сүт емізу үшін сиырдың мүйізінен жасалатын емізік. Қазіргі кезде бұл сөз қолданылмайды, дегенмен қолданысқа енгізуге болатын сияқты. Сол сияқты орыспада «рогатка» деп айтылатын тас атқыш құралдың атауы да қазіргі кезде ортамызда кездеспейді. «Жеті қаған» жырында апа таяққа байланған жіпке кішкене тас салып ататын қарудың атын «салмауыр» деп атағанын көреміз. Салпауыр деп те атауға болады. Сонымен қатар қазіргі кезде қолданылатын «стакан», «рюмка» секілді параш ішетін ыдыс-аяқты кезінде қазақтар «көкір» деп атағандығын көреміз.

Жалпы бұл жырдың ортамызға оралуы қазақтың ұмыт қалған көптеген жәдігерлерінің орнын толтыратын асыл қазынамыз болды деп айтуымызға толық негіз бар. «Жеті қаған» жырының композициясы, сюжеті мен ондағы оқиғалар әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жеті қаған. Шыңжан халық баспасы. 1993. - 565 бет.
2. Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: «Тұран» баспасы, 2009. – 376. -бет.
3. www.adebiet.kz сайтынан алынды
4. Мағауин М. Қобыз сарыны. Алматы: Мектеп, 2003. – 192.-бет.
5. Әйтеке би. Алматы: Атамұра, 1998. – 224 б. 158-бет.
6. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Алматы: Ғылым, 1993. – 296. 107-бет.

REZUME

**В.АВЗХЕТ (Turkistan)**

**FEATURES OF THE STRUCTURE OF THE EPIC "ZHETY HAGAN"**

The author of the article makes a scientific analysis of the composition, the plot and events of the epic "Jeti Hagan" - amazing national epic, which gives information about the historical facts of the creation of the Kazakh Khanate Repeater and Zhanibek.

Г.СҰЛТАНБЕКОВА

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДА ҰШЫРАСАТЫН ТЕҢЕУЛЕР

*В данной статье рассматриваются метафоры, которые дают информацию об истории и мировоззрении философского понятия народа, а также генетические первых лиц в героическом эпосе «Кобыланды батыр».*

*Bu makalede, Kobulandı Batur destanında yer alan halkın dünya görüşü ve tarihinden bahsedilen istiareler değerlendirilmiştir.*

Батырлар жыры эпикалық жырлардың басқа түрлерінен поэтикалық формалары, сюжеті, образдары, көркемдік құралдары жағынан ең ежелгі дәуір шындығынан мәлімет береді. Сол поэтикалық формалардан жырдың қай кезде пайда болғанын, жырда жырланатын тарихи дәуірдің шындығын, халықтың экономикалық мәдени тұрмысын, салт-дәстүрін, діни нанымдарын білуге болады.

Ғалымдардың анықтауы бойынша, көркем поэтикалық формалардан ең алғашқы кезеңде пайда болған поэтикалық форма – теңеулер. Фольклор зерттеуші ғалымдар теңеудің алғаш пайда болуының жолдары, дамуы мен жырда атқаратын функциясы мен батырлар жырындағы орны жөнінде В.Я.Прош [1, 522], Ф.М.Селиванов [2, 12]), И.Н.Кравцов [3, 142], Л.А.Астафьева [4, 14]) сияқты ғалымдарға айрықша көңіл бөлді. Бұл ғалымдардың еңбектерінде теңеу фольклорлық шығарманың жанрына қарап әр түрлі дәстүрде көрінеді деп анықталады.

Теңеу фольклордың теориясын зерттеген еңбектерде бір затты екінші затқа теңеу арқылы біріншісінің екіншісіне салыстырғанда ерекшелігін анықтайтын көркем сөздің поэтикалық әдісі деп беріледі. Теңеу – атынан көрініп тұрғандай бір затты екінші затқа теңеу арқылы оның мазмұнын анықтау. Ал, көркем сөз дүниесінде ол мазмұн әр бір затқа берілген көркем образды ойлау арқылы ашылады. Ал, фольклорлық шығармалардың әрбірінің бұрыннан келе жатқан өз дәстүрі бар. Әсіресе ол дәстүр батырлар жырында қатал сақталады. Батырлар жырының қатал сақталған дәстүрі теңеу арқылы әрекетке келеді.

Фольклорлық шығармалардағы теңеу мен әдеби шығармалардағы теңеуді салыстыру қиын. Ал, батырлар жырындағы теңеулер басқа эпикалық жырлардан мазмұны, құрылысы жағынан ерекшеленіп тұрады. Сондықтан батырлар жырындағы теңеулерді көркем поэтикалық жақтан ғана емес, текстегі тарихи поэтикалық мазмұнын есепке алу қажет.

А.Н.Веселовский теңеуді психологиялық параллелизмнен келіп шығады десе, В.И.Еремина орыс халық лирикасының поэтикалық құрылысы жөніндегі зерттеуінде барлық поэтикалық формалардың алғашқысы теңеу, ол «психологиялық процестің қорытындысы» деп анықтайды: «Языковое сравнение было основой словесного образа, и появилось оно гораздо раньше не только метафоры, но и всех других более древних форм поэтической

стилистика, которые являются формами художественного освоения действительности. Образное сравнение, очевидно, исторически позднее метафоры, так как в нем разделенность человеческого и природного в сознании уже оформлена грамматической конструкцией, а грамматическая конструкция способна оформлять лишь завершение какого-либо психологического процесса» [5, 10]). Бұл екі ғалымның да пікірі теңеудің фольклорлық шығарманың текстінде атқаратын қызметін дұрыс анықтайды.

Шынында да теңеу – образды ойдың толық, анық, піскен формасы. Теңеуде шала, әлі жетіспеген, түсініксіз ой берілмейді. Теңеуде ой анық айтылады, ол теңелген затты анықтау, айқындау, оның мазмұнын күшейту үшін екінші соған ұқсас затқа теңеп айтылады. Мысалы:

*Муздай* темір күрсанып,  
*Аш күзендей* бүгілді.

*Түлкідей* көзі жайнайды  
*Қазандай* болып қайнайды.

Көлденең ұшқан *қаздаймын*,  
Қаз жайлайтын *саздаймын*,  
Наурыздан соңғы *жаздаймын*.

*Қозыдай* Қобылан егізім.  
*Тай құлындай* тебіскен.

Азу тісі *балғадай*.

*Шүберектей* қуарған  
Қабырғам *жездей* қайысқан.

*Балапан қаздай* еріткен.

*Атаңдай* төсі салынып.

*Араңдай* аузын ашады.

*Қояндай* ырғыш жөнелді.

Қойға тиген *қасқырдай*,  
Сойып кетіп барады,  
Жолбарыс шапқан *құландай*,  
Шоршып кетіп барады.

Құйрығын *құстай* тарады.

Қайысқан болат *сынғандай*.

*Құлындай* қылып шыңғыртты.

*Ат басындай* тас шоқпар.

*Тау суындай* сарқырап.

Уа! Қозым деп зарлаған,  
*Жас қозыдай* маңыраған,  
*Саулы інгендей* аңыраған.

*Ақ бөкендей* жосылып.

Анаң байғұс жылайды,  
*Ботасы өлген інгендей.*

Қайырлы туған Қобылан,  
Ботам, сенен айрылдым,  
Алалы жылқы ішінде,  
Көзге түсер *тұлшардай*,  
Тұяғы бүтін *сұңқардай*,  
Құлыным сенен айрылдым.

*Ақ сұңқар құстай* шүйліп,  
Қабағы *құстай* түйліп,  
Арыстан туған Қобыланды.  
*Нар түйедей* ақырды,  
Алшағыр деп шақырды.

Белі *кылдай*, беті *айдай*.

Теңеу бұл халықтың образды ойлауының қаймағы. Теңеу арқылы халықтың тұрмысын, сенім-нанымдарын, халықтың жасайтын географиялық территориясын, айналысатын негізгі кәсібін білуге болады. Мысалы, кең далада шаруашылықпен айналысқан қазақ халқының тұрмысы батырлар жырында пайдаланған теңеулерінде анық көрінеді.

*Нар түйедей* ақырды,  
Алшағыр деп шақырды.

Уа! Қозым деп зарлаған,  
*Жас қозыдай* маңыраған,  
*Саулы інгендей* аңыраған.

«Қобыланды батыр» жырындағы теңеулер көбіне төрт түлік малға байланысты айтылады. Бұл біздің ата-бабаларымыздың негізгі кәсібі шаруашылық екендігін суреттейді. Жырда теңеуде көбінесе «қозы», «сиыр», «түйе», «ат» пайдаланады. Мысалы:

Үлектен туған *маядай*.

*Нар түйедей* шөгеді.  
*Қойдай* маңырап шуылдап,  
*Қозыдай* маңырап дуылдап,  
Қобыланды ерге қосылды.

*Тай құлындай* тебіскен.  
*Жас қозыдай* маңыраған,  
Саулы *інгендей* аңырған.  
Көзге түсер *тұлшардай*,  
Тұяғы бүтін сұңқардай  
*Құлыным* сеннен айрылдым.  
Ай мүйізлі *қошқардай*,  
Тілеп алған жалғызым,  
*Қозым* сенен айрылдым.  
Анаң байғұс жылайды,  
Ботасы өлген *інгендей*.  
Жүрегім алыш ұшады,  
Кеткен *қозым* келгендей.

Ал, теңеу түркі халықтар батырлар жырында тұрақты түрде қайталанып отыратын теңеудің формулалары сақталып бірінен екіншісіне өтіп отыратын түрлері бар. Мысалы, «Коруғлы» жырының өзбекше нұсқасында :

*Tulkidey qilasin qilib, bachachag'ar,*  
*Qochib ker qutulgan jaying shu yermi.*

Ал, татар халық эпосы «Идегэй»де:

*Ач буредей* караптым,  
*Эт мешәктәй* талаптым.  
*Бүз аргымак* баласыдай.  
*Каздай* башын агарткан,  
Атны уйнәттым ил өчен.

Бұндағы «аш бөрідей», «түлкідей», «боз аргымак баласындай», «каздай» теңеулері «Қобыланды батыр» жырында кездесетін тұрақты теңеулер.

«Қобыланды батыр» жырында пайдаланатын теңеудің екінші тобы аңшылық кәсібіне байланысты, далада жасайтын хайуандар, құстар образдарына теңеп суреттеледі. Теңеген хайуаны немесе құстың келбеті, жан дүниесі мен теңеп отырған образдың барлық мазмұнын ашуға бұл жәрдем береді. Мысалы, «Қойға тиген *қасқырдай*» жыртқыш хайуан қасқырды дұшпанмен алысқан кездегі батырдың келбетін суреттеуде пайдаланады. Ал, батырдың күшін суреттеуде пайдаланатын теңеулер мыналар:

Арыстандай алысты.  
Қойға тиген *қасқырдай*,  
Сойып кетіп барады,  
Жолбарыс шапқан *құландай*,  
Шоршып кетіп барады.  
Үш мың атты бір сайға,  
Төрт мың атты бір сайға,  
Аламын деп қайтарға,

Қойып кетіп барады.  
*Қасқырдай* тиіп тамақтан.  
*Ор қояндай* сырғытып.  
*Ақ бөкендей* жосылды.

Хайуандардың, құстардың т.б. образына теңеуде әрбір хайуанның характеріне, жасау жағдайына, түрі, түсі адамдар үшін қызметіне қарап оларды теңейді. Мысалы, қасқыр жыртқыштықты, жолбарыс күштілікті, қоян қорқақтықты, түлкі айлекерлікті теңеуде пайдаланады. Әрбір нәрсенің ежелгі дәуірден фольклорда қалыптасып келе жатқан канондары беріледі.

Теңеуде әрбір халықтың тұрмысы, экономикалық жағдайы, діні, тарихы суреттеледі. Мысалы, айналасын мұхит қоршап жатқан индонезия, тай, жапон халықтары фольклорында қыздарды көбінесе балыққа теңеу, батырдың күшін китке, акулаға теңеу кездеседі. Ал, кең далада жасап келген қазақ батырлар жырында теңеулер көбіне дала тұрмысында кездесетін жолбарыс, қасқыр, тау, тас, теңіз бен тоғайға байланысты беріледі. Мысалы:

Көлденең жатқан көк тасты,  
Тіктеп тиген тұяғы,  
Саз *балшықтай* иледі.

Теңеуде халқымыз өмір сүріп жатқан жердің ерекшелігі, тамылжыған тоғайы мен тауын, кең даласы мен мал жайлауын теңеуге пайдалану арқылы халықтың тұрмыста жасау ерекшелігі мен ұлттық ерекшелігі беріледі.

*Тау суындай сарқырап,*  
Ақ сауыты жарқырап,  
Қобыландының тұсынан,  
Көбікті өтіп барады.  
*Нар қамыстай* жапырды.  
Көлденең ұшқан *қаздаймын,*  
Қаз жайлайтын *саздаймын,*  
Наурыздан соңғы *жаздаймын.*

Бұл жердегі «таудан сарқырап аққан су, көлдегі нар қамыс, көлденең ұшқан қаз, қаздар жайлаған саз, наурыздан соң келетін жаз біз жасап жатқан табиғаттың суреті.

Теңеу бұл халықтың тарихынан, дүниетанымынан, дүние, жаратылыс жөніндегі философиялық түсінігінен, халықтың генетикалық шығысынан мәлімет беретін қасиетке ие. Теңеуде теңелген әрбір көркем сөздің пайда болу тарихы, атқаратын қызметі, пайдаланатын функциясы бар.

Теңеу фольклордың барлық жанрында бірдей емес. Мысалы, лирикалық халық өлеңдерінде пайдаланатын теңеулер батырлар жырында пайдаланбайды, сондай батырлар жырында пайдаланатын теңеулер лирикалық өлеңдерде, немесе ғапықтық жырларда пайдаланбайды. Әрбір жанрдың өз теңеулері болады.

**ӘДЕБИЕТТЕР**

1. Пропп В.Я. Русский героический эпос. - М. , 1958. с. 522-523.
2. Селиванов Ф.М. Сравнение в былинах // Фольклор как искусство слово. - М. , 1975. с.120.
3. Кравцов И.Н. Сравнение в народных бытовых лирических песнях // Фольклор как искусство слово. - М. , 1975.
4. Астафьева Л.А. Сравнение в частушках // Фольклор как искусство слово. -М. , 1975. с. 142.
5. Еремина Е.И.. Поэтический строй русской народной лирики. - Л. , 1978 102 с.

**REZUME**

**G. SULTANBEKOVA (Turkistan)  
METAPHORS FOUND IN THE EPIC "KOBYLANDY BATYR"**

This article discusses the metaphors that give information about the history and outlook of the philosophical concepts of the people, as well as genetic entities in the first heroic epic "Kobylandy batyr".



А.М.ЗАКИРЗЯНОВ

ПОИСКИ НОВЫХ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И  
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ  
ЛИТЕРАТУРЫ

(на примере татарского литературоведения)

*Мақала татар әдебиетінің тарихын ғылыми-теориялық және методологиялық негізде зерттеуге арналған. Сөз өнері және әдеби зерттеулер қалыптасып дамыған тарихи контекст ашылады. Әдебиеттану саласындағы ғылыми-зерттеулерлер эволюциясы және әдебиеттің дамуы, тарихтағы өзгерістер кезеңі арасындағы қарым-қатынастар жайы сөз болады.*

*Bu makalede, Tatar edebiyatı tarihini öğretmenin yeni ilmi-teorik ve metodolojik esasları belirtilerek, edebiyatın ve edebiyat alanındaki ilmi-araştırma faaliyetlerinin gelişim seyri ile tarihî dönemler arası değişiklikleri hakkında söz edilmiştir.*

Искусство слова, рожденное в результате многовековой творческой и интеллектуальной деятельности, представляет собой закономерную систему. История литературы изучает его развитие, основные свойства, своеобразие, тенденции, характерные для отдельных периодов, взаимосвязи между действительностью и общественно-культурными явлениями, традиции и новые веяния, которые нашли отражение в творческом наследии писателей.

Несмотря на то, что татарская литература имеет более чем тысячелетнюю историю, труды, призванные исследовать ее и оценить, появились довольно поздно, а именно в начале XX века. Тем не менее, истоки науки о литературе мы обнаруживаем в древнем периоде, а затем и в средневековье. Представители каждого периода литературы выражали свое отношение к тому, что и как было создано до них. В немалой степени этому способствовали такие распространенные в литературах Востока и Запада художественные явления как назира и «бродячие сюжеты».

Изменения в общественно-культурной жизни во второй половине XIX – начала XX века, небывалый подъем просветительского движения, религиозное реформаторство, широкое развертывание книгоиздательского дела на рубеже веков привели к удвоенному вниманию к искусству слова. Но история литературы оставалась на уровне существования отдельных мнений и взглядов. Первым на этой ниве проявил себя известный религиозный деятель, историк, философ, просветитель Ш.Марджани (1818-1889). В его трудах, в особенности «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Сведения, привлеченные для истории Казани и Булгара») делается попытка осмыслить критерии периодизации истории татарской литературы. Труды другого видного просветителя К.Насыри (1825-1902) стали шагом вперед в углублении представлений и воззрений о художественном мышлении татар. Он первым начал собирать и научно обрабатывать произведения народного творчества и знакомить с ними русскоязычного читателя. Большую лепту в

изучение истории татарской литературы внесли труды писателя, просветителя, богослова и философа Р.Фахретдина (1859-1936), его библиографический свод «Асар» («Следы») в особенности.

Татарская литература начала XX века, вставшая на путь возрожденческого движения, переживает качественные изменения, что находит отражение в тематике произведений, жанровом многообразии, освоении свойственных для европейских и русских литературам новых направлений и течений, в росте художественности и др. В этот период, одновременно переплетаясь, получают развитие три составляющих татарского литературоведения: теория и история литературы, а также литературная критика. Среди работ литературоведческого характера следует особо выделить статьи и труды Г.Тукая («О наших стихах», 1907; «Народная литература», 1912), Ф.Амирхана («О литературе», 1908), Ф.Карими («Чтение» 1908), Р.Фахрутдина («Основы нашей литературы», 1911), Г.Ибрагимова («Татарские поэты», 1913) и др. Как попытку сравнительно полного и последовательного освещения истории литературы можно рассматривать работы Дж.Валиди «Развитие татарской литературы» (1912) и «Литературное движение» (1915). В них, наряду с оценкой состояния литературы указанного периода, выражается отношение и к закономерностям ее развития, преемственности традиций, отдельным направлениям, делаются серьезные выводы. В целом, труды Дж.Валиди, Г.Баттала, Г.Ибрагимова, Г.Сагди, Н.Хальфина, Г.Рахима и др. по различным вопросам теории, истории литературы и культуры, литературной критики стали прочным основанием татарского литературоведения начала XX века.

После 1917 года, в первые годы советской власти создаются определенные условия для оживления духовной и культурной жизни татар: возрождается государственность, татарский язык объявляется государственным, открывается Академцентр, растет количество переводов с русского и западноевропейских языков и т.д. Исследованием истории литературы, литературоведческой наукой занимаются видные писатели, ученые Г.Ибрагимов, Г.Нигмати, Г.Сагди, Дж.Валиди, Г.Рахим, Г.Губайдуллин, Г.Гали и др.

Особенности литературного процесса советской эпохи, поэтика жанров, художественный мир больших и малых художников пера нашли отражение в трудах М.Гайнуллина, Х.Усманова, Н.Юзиева, Г.Халита, И.Нуруллина, М.Гайнутдинова, М.Усманова, Х.Хайри, Ю.Нигматуллиной, Ф.Мусина, Т.Галиуллина, А.Ахмадуллина, Х.Миннегулова, Р.Ганиевой, Н.Ханзафарова, Н.Хисамова, Ф.Хатинова, Н.Гиззатуллина, Ш.Садретдинова, О.Кадырова, Э.Нигматуллина, З.Рамеева, А.Шарипова и др.

В целом, с начала XX века и до середины 1980-х годов в татарском литературоведении была разработана стройная система изучения закономерностей развития истории татарской литературы. Несмотря на идеологические препоны советского режима, в литературоведении были

обозначены основные этапы, литературоведческие направления, выявлены типы художественного мышления и творческих методов, богатство жанров, изобразительных средств и т.д. Как видно, трудно отрицать наличие определенных успехов в татарском литературоведении начала XX века и советского периода. Однако некоторые выводы исследований советского периода, основанные на марксистско-ленинской методологии, сегодня вызывают серьезные споры. Само собой разумеется, все это выдвигает на передний план необходимость пересмотра и переоценки многих теоретических вопросов истории татарской литературы. При всем этом «мы должны учитывать исследования наших предшественников, их труды, относиться к ним с уважением и накопленный прежде опыт развивать и обогащать в новых условиях» [1, 10].

В трудах последних лет в русском и мировом литературоведении наблюдается исследование основных литературных тенденций внутри объемных историко-литературных систем. Их две: первая – диахронная, когда литературный процесс изучается в хронологической последовательности (культурная эра – литературная эпоха, этап литературного развития – историко-литературный период). Например, относительно татарской литературы это можно было бы проиллюстрировать следующим образом: культурная эра – многовековая татарская литература, основанная на многовековом общетюркском и тюрко-татарском мусульманском духовно-культурном наследии; литературная эпоха – татарская литература Нового времени (начиная с середины XIX века и включительно по сей день); литературный этап – литература Возрождения (с середины XIX века до 1917 года) или советский период (1917 –1990 годы); историко-литературный период – начало XX века или период Великой Отечественной войны. Вторая – синхронная система, или изучение литературного процесса на основе художественных образований, возникших в связи с внутренними литературными закономерностями (тип художественной культуры – литературное направление – литературное течение – жанровые и стилевые тенденции). Например, тип художественной культуры – семантический (литература средневековья); литературное направление – романтизм или реализм; литературное течение – просветительский реализм или символизм. Между этими двумя системами есть определенная близость, взаимопроникновение. Например, если при изучении историко-литературной эпохи на передний план выходят проблемы жанра и стиля, то при исследовании больших временных отрезков выигрышнее говорить о литературных направлениях и течениях.

В татарском литературоведении при изучении истории литературы предпочтение отдается диахронной системе, или исследованию литературного процесса в хронологической последовательности. Шеститомная «История татарской литературы» (1984-2001) написана по такому принципу. Преимущественно во всех исследованиях по истории

литературы (какого бы периода они не касались) наблюдается та же тенденция. Хотя, проблемы поэтики, литературного течения, творческого метода, особенности творчества писателя не оставались без внимания исследователей (Г.Халит, М.Гайнуллин, М.Гайнетдинов, Х.Миннегулов, Н.Юзиев, Ю.Нигматуллина, Т.Галиуллин, А.Ахмадуллин, Ф.Хатипов, Ф.Мусин, Н.Хисамов, Р.Ганиева и др.).

С началом серьезных перемен в различных областях общественной жизни, сменой идеологических ориентиров, в изучении истории татарской литературы начался новый этап, когда литературоведение, опираясь на национальные традиции и достижения, повернувшись лицом к мировым открытиям в области искусства слова, начала поиски новых научно-теоретических основ изучения истории литературы. Такое явление было характерно для всей филологической науки. Так, в теории русской литературы М.Г.Богаткина отмечает наличие двух тенденций: 1) традиционное литературоведение – стройное, но уже несколько застывшее в своей методологической завершенности. Эта жесткость затрудняла процессы собственного саморазвития; 2) Его противоположная альтернатива – чересчур зыбкая, неопределенная, но привлекательная в своей подвижности». По ее мнению, «именно их интеграция определяет новую качественную ступень в дальнейшем развитии теоретического литературоведения. Необходимо объединение их позитивных потенциалов» [2, 14].

В этих условиях в изучении истории татарской литературы начался новый этап, когда литературоведение, опираясь на национальные традиции и достижения, повернувшись лицом к мировым открытиям в области искусства слова, начала поиски новой научно-теоретической модели изучения истории литературы.

Одним из первых к этой проблеме обратился М.Х.Хасанов. Характеризуя происходящие в обществе перемены, когда «пересматриваются важные, фундаментальные положения теории эстетики и культуры, роль в судьбе народа национальной культуры, литературы и искусства, проблемы взаимоотношения понятий национальное и интернациональное в культуре, искусстве, и вообще, в духовной жизни, исправляются ошибки и несправедливости в отношении исторических фактов, культурных явлений, оценки национального наследия, определяется роль исторических личностей, писателей, деятелей искусства, отдельных талантов» [3, 141], он определяет новые задачи, стоящие перед наукой о литературе. Ученый выделяет следующие научно-теоретические основы и принципы изучения истории литературы: исследование ее не как иллюстрации к политике, а как объекта образного познания мира и изучение ее на основе внутренних закономерностей; выдвижение на передний план принципов национального и историзма, через эти понятия добиться более полного раскрытия ее художественной сущности; расширения фактической

базы литературных источников; учет влияния религии на татарскую литературу, развитие общественной мысли, их многовековую связь; оценка литературы различных периодов в свете взаимосвязей и преемственности; как центральный вопрос постановка на передний план отражения общечеловеческих ценностей; изучение проблем национальной свободы и классовой борьбы в литературе дооктябрьского периода и их взаимоотношений; наиболее полное и объективное отражение историко-литературных связей, с одной стороны, с литературами Востока, с другой, усвоения русско-европейской литературно-эстетической мысли.

Обозначенные М.Хасановым главные принципы и проблемы в изучении истории татарской литературы в последующие годы были существенно дополнены А.Г.Ахмадуллиным, который на первый план ставит изучение истории литературы во всей полноте, «без белых пятен» (в первую очередь, с учетом произведений Г.Исхаки) [4, 7-8]. По его мнению, важной проблемой становится раскрытие познавательной стороны художественных произведений. Разумеется, не должны оставаться в стороне проблемы поэтики, в особенности единство содержания и формы, своеобразие конфликта, понятие положительного героя (особенно в литературе 1920-30-х годов) и др. В другой работе ученый наряду с достижениями в области темы и жанра, приемов художественной изобразительности в татарской драматургии ставит непростые задачи для дальнейших исследований: раскрыть литературно-эстетические связи между нашей сценической литературой и пьесами, созданными татарами-эмигрантами (Г.Исхаки, Х.Хамидулла); выявить причин неудач в области жанра трагедии и появлений «бесцветных, блеклых» комедий в советский период; исследовать, почему психологическая драма последующих десятилетий так и не смогла подняться до уровня начала XX века; проследить традиции преемственности с Востоком; выявить существующие причины односторонности в толковании и художественном отражении концепции личности и т.д. А.Ахмадуллин отмечает, что дооктябрьскую литературу можно понять только с точки зрения исламской философии. По его мнению, обозначить основные тенденции развития литературы, оценить творчество отдельного писателя можно лишь исходя из отражения национальных интересов и общечеловеческих ценностей [5].

Известный ученый Т.Галиуллин в литературоведении конца XX века так определяет главный критерий оценки литературы: «Отказ от оценки литературного прошлого лишь с позиции классовой борьбы, взяв за эталон общечеловеческие ценности, такие как милосердие и полезность» [6, 9]. Он сторонник изучения литературы дооктябрьского периода и литературы советского времени на основе единства духовной общности и внутренних канонов. Оценка истории литературы тесно связана с профессионализмом, мировоззрением и личной позицией исследователя-литературоведа. По мнению Т.Галиуллина, только с освобождением от застывших на

протяжении долгих лет догм, учетом разнообразия мнений, отказа от оценки произведений с идеологической точки зрения, литературоведы смогут в полной мере раскрыть литературу как искусство слова.

В статьях Ф.Мусина рассматриваются проблемы изучения истории литературы, ее периодизации, эволюции литературных направлений и течений, определения места в истории творчества отдельных писателей. По его мнению, при написании истории литературы XX века, породившей многочисленные споры и противоречия, должно учитываться духовное наследие наших соотечественников, живущих за границей. Главным требованием в изучении истории литературы, поставленным самим временем, Ф.М.Мусин считает признание литературы прошлого века источником национального сознания и средством воспитания и исследование ее с учетом специфики национального [7]. По мнению Н.Ш.Хисамова на протяжении долгого времени оценка историко-литературным явлениям давалась через призму идеологических стереотипов, так называемого принципа классовости, поэтому в произведении признавалось ценным только светское содержание, вследствие чего некоторая часть дооктябрьской литературы осталась вне поля зрения исследований. Автор определяет новые подходы в изучении литературного наследия, это: первое, «литературные эпохи представляют собой многогранные идейно-эстетические искания, а следовательно должны освещаться последовательно, закономерно и как единый процесс»; второе, «развитие литературы должно изучаться в единстве светского и духовно-религиозного содержания»; третье, литературные явления должны оцениваться исторически объективно, а именно «изучая древние пласты литературы, мы не должны на них навешивать свойства, характерные для нашего времени, анализируя литературу нового времени, должны отстраняться от субъективизма и умалчивания» [8].

Особое место в изучении истории отдельных периодов татарской литературы, критериев оценки с точки зрения достижений науки о литературе занимают труды Х.Миннегулова. Автор рассматривает эти вопросы в тесной взаимосвязи с изучением татарской литературы в средних школах и высших учебных заведениях, ее местом в духовной жизни народа, отмечает недостаточную изученность в научных исследованиях наследия предыдущих татарских литературоведов. При изучении литературных взаимосвязей, подчеркивает Х.Миннегулов, следует учитывать общественно-культурные условия, в которых развиваются литературные явления. По его мнению, возвращение древнего наследия татарской литературы зарубежья к читателю, введение их в научный оборот является важной задачей исследователей литературы. Вызывает интерес и мнение автора о необходимости учитывать общественно-культурные условия при изучении произведений XIX и XX вв., для которых была характерна критика татарских учебных заведений и бесправность татарских женщин [9].

Помимо вышеуказанных работ, проблема формирования новых теоретических и методологических основ изучения татарской литературы нашли отражение также в трудах Ю.Нигматуллиной, М.Ахметзянова, О.Кадырова, А.Саяповой, А.Сибгатуллиной, Д.Загидуллиной, Ч.Зариповой-Четин, А.Шамсутовой и др. [10]. Исследования в этих работах объединяются общими подходами к раскрытию проблемы: 1) татарская литература является частью мировой литературы, достижения различных литератур она воспринимает через национальные особенности и тем самым обогащается; 2) изучение татарского искусства слова, опираясь на достижения литературоведческой науки, дает возможность выделения качеств-черт в отношении все новых течений и направлений; 3) история татарской литературы имеет спиралевидный характер. Ей свойственны как этапы возрождения, так и этапы застоя, потери определенных позиций и ориентиров. Развиваясь как синтез литературно-эстетической мысли Востока и Запада, она систематически обращается к течениям реалистического, романтического и модернистского направлений, обогащается и совершенствуется; 4) проведение исследований на основе герменевтики дает возможность хронологического изучения историко-литературных явлений через синхроническую систему. Так или иначе авторы приходят к выводу о необходимости учета, введения в научный оборот материалов изучения, подведении итогов исследований по этим проблемам, находящимся лишь на начальной стадии изучения, и продолжения работы в дальнейшем.

Новый взгляд на сложившуюся систему, с одной стороны, отвергает однозначность взглядов, основанных на марксистско-ленинской методологии, с другой, основывается на сформированных в прежние годы принципах системности, объективности, в-третьих, принципы историчности и национальности, являющиеся центром современного изучения истории литературы, под влиянием внешних и внутренних факторов сами переживают качественные изменения; в-четвертых, татарская литература все же развивается на основе внутренних качественных изменений, несмотря на влияние Восточной и Западной литератур, в-пятых, изменение места литературы в обществе, введение в науку новых терминов и понятий оказывает сильное влияние на понимание, восприятие и оценивание литературы как искусства слова.

Так, в 90-е годы XX века на фоне серьезных общественных изменений, а также основываясь на новые методологические принципы, начинается новый этап в изучении истории татарской литературы. Литературоведческая наука, опираясь на свои накопленные годами традиции, систематизированные достижения, ориентируясь на открытия в исследовании истории мирового искусства слова, выходит на путь изучения истории татарской литературы на новой методологической, научно-теоретической основе. Новшества, связанные с отдельными эпохами, периодами или этапами, отражаются в следующем:

1. Древняя и средневековая литературы, базируясь на народной мифологии и фольклоре, развиваются в тесной связи с жизнью народа и ощущают на себе положительное влияние Восточного Ренессанса. В период с XIII по сер. XVI века татарская литература переживает период Возрождения и включает в себя своеобразные исторические, социально-культурные и философско-эстетические взгляды. Испытав на себе сильное влияние ислама, она, в свою очередь, дает ощутимый толчок развитию суфийской литературы. Благодаря тесной связи средневековой литературы с литературами народов Востока в них появляются переходящие сюжеты и типологические сходства. Большой интерес вызывает поэтика стихотворных жанров; она является серьезным объектом исследования. Издание книг и возвращение наследия народу остаются одной из приоритетных задач на сегодняшний день. Вместе с тем, в число перспективных задач входят: а) изучение природы жанра письменных источников этого периода, их традиций; б) исследование особенностей отражения свойств средневековому Ренессансу признаков и качеств в творчестве писателей и поэтов; в) осознание общественной, нравственно-эстетической важности татарского литературного наследия для своего времени и для развития общемировой культуры в целом, и т.д.

2. В изучении литературы XIX века можно сделать следующие выводы: 1) выявляются исторические, общественные, культурные корни вставшей на путь серьезных изменений татарской литературы Нового времени; 2) проникновение просветительской идеологии, являющейся основой развития общественной мысли этого периода, в литературный процесс; мысль о подготовке почвы для выхода на арену новых тем, форм и способов, а главное – героев нового образца обогащается и углубляется как важная тенденция; 3) искусство слова встает на путь освоения литературно-эстетических и философских мыслей Востока и Запада, в связи с этим образуется своего рода синтез, который к нач. XX-го века еще более крепчает, обогащаясь новым содержанием; 4) происходит возвращение литературного наследия этого периода; в связи с этим история татарской литературы обогащается новыми именами.

3. Исследования литературы начала XX века ведутся в трех направлениях: первое – традиционное, в котором раскрываются идейно-эстетические и философско-этические пласты творчества видных классиков, интерпретация текстов с высоты сегодняшнего времени, сопоставление их с литературными произведениями других народов и т.д.; второе – исследование творчества отдельных представителей литературы данного периода относительно литературных направлений и течений; третье – изучение наследия писателей, которые, хотя и значатся в искусстве слова XX века, по тем или иным причинам были устранены от литературного процесса, ввод их в научный оборот и вследствие этого – обзор литературоведческой науки как последовательного, целостно-органического явления.



4. Объективное изучение в полном объеме искусства слова послереволюционного периода и оценка его развития происходит в научных дебатах и спорах, делаются интересные открытия. С началом приобщения к зарубежному литературному наследию появляется возможность значительно расширить границы татарской литературы и изучать ее в целостном объеме. Литературоведческая наука выходит на путь исследования основных тенденций, богатых оттенков изображения, достижений в творчестве отдельных писателей, литературных видов и жанров в историко-культурном аспекте.

Таким образом, наблюдается рождение новой научно-теоретической системы изучения татарской литературы, характеризующейся разносторонним и объективным подходом к литературоведческой науке с учетом необходимости исследования национального своеобразия и общечеловеческого звучания многовекового художественного сознания татарского народа.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Миннегулов Х.Ю. Некоторые вопросы изучения истории татарской литературы // Актуальные вопросы изучения татарской литературы в высших и средних учебных заведениях (Материалы научно-практической конференции, посв. 120-летию со дня рожд. Г.Тукая, 6-7 апреля, 2006 г., Наб.Челны /Научные редакторы: Х.Миннегулов, Г.Сунгатов. Казань: Казанский государственный университет, 2006. С. 10-13 (на татар.яз.).
2. Богаткина М.Г. Теория литературы: Формирование новой научной парадигмы: учебное пособие / Казан.гос.ун-т; Филол.фак.; Каф.рус.лит.- Казань: Изд-во Казанск.гос.ун-та, 2007.- 56 с.
3. Хасанов М.Х. Некоторые методологические проблемы изучения истории татарской литературы // Казан утлары. - 1992. - №1. - С. 141-147 (на татар.яз.).
4. Ахмадуллин А.Г. Проблемы изучения по-новому татарской советской драматургии // На путях к правде. -Казань: Тат.кн.изд-во, 1993. - С. 7-18 (на татар.яз.).
5. Ахмадуллин А.Г. Проблемы изучения истории татарской драматургии // Горизонты творчества. - Казань: Тат.кн.изд-во, 2002. - С. 7-16 (на татар.яз.).
6. Галиуллин Т.Н. Вопросы изучения истории татарской поэзии по-новому // Ступени поэзии. - Казань: Магариф, 2002. - С. 9 -19 (на татар.яз.).
7. Мусин Ф.М. Как изучать литературу? // Мадани жомга. - 1995. - 22 декабря; его же: История татарской литературы и время // Мирас. - 1996. - №1-2. - С. 18-29; его же: Литературный процесс // Мирас. - 1996. - №5-6. - С. 104-124; его же: Литературоведение и критика // Мирас. - 1996. - № 12. - С. 38-47; его же: Мусин Ф. Время само дает оценку // Мадани жомга. - 2004. - 7 мая (на татар.яз.).
8. Хисамов Н.Ш. Новое мышление и концепция истории татарской литературы // На страже памяти. - Казань: Магариф, 2004. - С. 9-12 (на татар.яз.).
9. Миннегулов Х.Ю. Открыто выскажем свое отношение...// Мадани жомга. 2006. 1 сентября; его же: Вслушиваясь в голоса веков... Казань: Магариф, 2003. С. 12-18 (на татар.яз.); его же: Основные тенденции развития современной татарской литературы // Ученые записки – 2004. Казань: РИЦ «Школа», 2005. С. 165-173.

10. Нигматуллина Ю.Г. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур. Казань: Фэн, 1997.- 190 с.; Сибгатуллина А.Т. Тайны суфизма. Казань: Матбугат йорты, 1998. 368 с. (на татар.яз.); Загидуллина Д.Ф. На новой волне. Казань: Магариф, 2006. 255 с. (на татар.яз.); Шамсутова А.А. «Постмодернистская концепция» в татарской литературе // Ученые записки ТГГИ (Казань). 2003. № 11. С.12-14.

REZUME

A.M. ZAKIRZYANOV (Kazan)

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF HISTORY OF LITERATURE  
STUDY

The article is dedicated to theoretical and methodological basis of history of literature study. The historical context within which the history of word and literary research were found and developed is in the centre of attention. The article reveals interrelations between historical turning-points, Literature development and scientific and theoretical researches in the sphere of literature study. Major changes in different spheres of social life caused a new stage in History of Tatar Literature Study. The search of scientific and theoretical basis of history and literature analysis became one the most important problems, first investigated by M. Khasanov, A.Akhmadullin, F. Musin, T. Galiullin, N. Khisamov and others.

---

---

## ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

---

---

Е.В.АЙБЖЫ  
А.Ч.ТЮЛОШ

### ТРАДИЦИОННЫЕ ТУВИНСКИЕ ТАМГИ

*Мақалада тувалықтардың дәстүрлі тектік таңбасы зерттелген. Яғни автор таңбаның пайда болу эволюциясын зерттей отырып, тувалықтар үшін тектік таңба мәдениеттің, тарихтың ажырамас бөлігі екендігіне ғылыми талдау жасайды.*

*Bu makalede, damgalann evrimisel oluşum süreci incelenerek, geleneksel damgalann Tuva halkının tarihi ve kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğundan bahsedilir.*

Тувинцы как этнос представляют совокупность родошлеменных групп. Каждая родошлеменная группа имеет свои родовые земли. Это некоторая географически изолированная территория, которая имела свои привилегии и обычаи [1, 37-38]. И один из них сохранился у тувинцев, в обычае нанесения на скот родовых тамг и меток. Тамга имеется у многих народов и является одним из наиболее ранних элементов текстуры памятников. Слово «тамга» имеет тюркское происхождение и несколько значений: «тавро», «клеймо», «печать». Очевидная популярность данного термина в тюркских языках, откуда он был, заимствование в другие языки (в том числе и русский), все же не может считаться доказательством именно тюрко-монгольского происхождения, как принципиально новой знаковой системы, отличной, например, от письменности. Между тем, тамги вследствие специфики своего основного использования (как знаки родовой или письменной принадлежности), несомненно, относятся к разряду важнейших исторических источников.

В период существования Золотой Орды, данный термин получил распространение в странах Средней Азии, Восточной Европы, Ближнего и Среднего Востока, Кавказа и Закавказья, где помимо прежних, приобрел новые значения – «документ с ханской печатью», «денежный налог». Использование тамг в общественных, хозяйственных и других целях известно еще с древней бронзовой эпохи. Значение и принципы возникновения тамг общие, но все же, сложно установить время их появления и полное их значение и содержание.

Киргизский ученый Ж.Баласагына Олжабай Каратаева изучив тамгу своего родного края, особо выделял, что тамга кыргызов имеет взаимоотношение и параллель с другими тюркскими народами, убедившись после экспедиции в Алтай, Хакасию и Туву. А в научной деятельности С.Е.Малова основное место занимают памятники рунической и уйгурской письменности с древними тамгами. Здесь его интересовали, прежде всего, установление текста, его чтение (транскрипция), перевод и словари памятника. Кроме того, этнографические материалы В.В.Радлова показывает,

что появление и семантическая эволюция тамги у кочевых племен Центральной Азии, прежде всего тюркских и монгольских племен, связаны с возникновением и развитием института собственности на скот.

В капитальном труде «Социально-экономическая история Тувы конца XIX- начале XX вв. В.И.Дулов пишет, что тувинцы отмечали двумя способами принадлежность скота – путем выжигания особых знаков, главным образом в лошадях, и разреза ушей у овец, коз, частично у рогатого скота. Он справедливо полагал, что все тамги утверждались властями, и никто не имел права присвоить себе тамгу без разрешения властей. А также высказал суждение о том, что тамги служили лишь для того, чтобы не было скотокрадства между родственниками различных сумонов.

Из зарисовок А.П.Ермолаева, а также из непосредственного знакомства с клеймением скота у современных тувинцев, большинство тувинских сумонных тамг относится к группе «кас» или «хас» (гусь) [2, 59]. Также более подробную информацию о сумонных тамгах пишет ученый-тюрколог, этнограф Н.Ф.Катанов в своем труде «Очерки Урянхайской земли», побывавшего в Туве в 1889 году с целью исследования языка и быта народа. Он пишет, что тамга не принадлежит какой-нибудь одной фамилии, а есть большею частью – общий родовый знак. Н.Ф.Катанов также попытался исследовать этимологию родовых тамг.

В работе С.И.Вайнштейна «Историческая этнография тувинцев» имеется глава о некоторых формах и отношениях собственности в тувинском кочевом мире, в котором связывает взаимодействие тамги со скотоводством. В данной работе С.И.Вайнштейн описывает родовые тамги конкретно конца XIX- начале XX вв, тем самым кратко раскрывая в тематической последовательности и сравнивая с тамгами огузских племен.

Далее, тувинский ученый В.К.Даржаа в своей книге «Лошадь в традиционной практике тувинцев-кочевников» четко дал определение термину тамга, заменяя ее на синоним тавро. Кроме того, он писал, что форма тавра затрудняло его переделывание в случае кражи. Тавро облегчало установление владельца животного. В советское время применялось тавро, состоящее из набора цифр. Подобный способ таврения был плох тем, что легко подделывалось [3, 62-64].

На современном этапе историей возникновения и типологией тамг у тувинцев серьезно занимаются такие ученые, как С.Ч.Донгак, Б.Б.Монгуш.

В конце XIX – начале XX вв. тувинские тамги указывали на принадлежность определенному административному подразделению – сумону. Если в сумон входило несколько родов, то тамги наиболее крупного родового подразделения, входившего в сумон, по которому он обычно получал свое название, становились тамгами всех родовых групп, входивших в данный сумон [2, 59].

В начале XX века в Туву входили 5 хошунов: Тоджинский, Салчакский, Оюннарский, Даа и Бээзи хошун. В сумонах Кол, Ак, Баран, Койук

Тоджинского хошуна тамгообразные знаки в основном носили начальную букву рода. А гербом Оюннарского хошуна явилось тамга «кас». Это родовая тамга, которая довольно часто встречается у народов Алтая – Саянского района, в самых различных местах распространена во многих сумонах (Ховалыг, Тонгак, Маады и другие). Традиционная тувинская тамга «кас» является самым распространенным знаком, так как тувинцы его связывали со своей религией [4, 126].

Присвоение тамги строго преследовалось. В каждом сумоне было не одно, а несколько тамг, что, помимо, объясняется тем, что сумоны состояли из нескольких родов. Например, сумон Маады имел семь различных тамг, сумон Биче Ховалыг – две, Кыргыз Тонгак – три, Чооду – пять [2, 59]. Кроме того, у тувинцев часто берется тамга «серээ» - вилка (Кыргыз, Тонгак, Маады, Тюлош и др), «эхе-маа», «шындалал», «напчи» (Ондар, Тонгак, Маады и другие). Следует отметить, что были и другие традиционные тамги у тувинцев, это – кошкар (овен), алага (закрытый алага), буру (лист), серээ (вилка), чадагай и другие [5]. «Серээ» (вилка), «ай» (луна), «кошкар» (овен) служили тамгой Даа хошуна.

Один из традиционных тувинских тамг «кошкар» (овен) отличается тем, что она похожа на сказочный образ архара, с невероятно длинными и узорчатыми рогами. Данный знак означает плодородие, богатство, щедрость. Поэтому своим родовым знаком, в качестве таврирования скота сделал один из известнейших чабанов Хунакай К. М. По его словам, знак овна принадлежал тувинцам западной части нашей республики, которая, раньше именовалась Даа хошуном. Из слов информатора ясно, что тамга под знаком овна и привела его к богатству, с невероятно большим количеством скота. Тамговой знак «бараний рог» (кошкар) очень распространен у рода Ондар, где кочевали по рекам Алды ипкин, Устуу – Ипкин, в местности Улан-Быра современного Сут-Хольского кожууна и в районе горы Хайыракан современного Улуг-Хемского кожууна. У тюрко-монгольских народов знак «бараний рог» символизирует, прежде всего, изобилие, благополучие, богатство.

Тамговые знаки «лук», «крест», «гусь» занимают несколько особое положение в силу того, что они проявляют устойчивость относительно родовой принадлежности. «Лук», например, преимущественно является тамгой иркетов. Тамговой знак «крест» (сараакай) также относится к числу распространенных. Этот знак, изображенный внутри круга, часто встречается на шаманских бубнах и расписывается как солнце.

Родоплеменные группы Бээзи хошуна, пользовались тамгой в виде «ножницы». Кроме того, тамги на лошадях данного хошуна были и следующие: алага (молоток) и называется «адырлыг улза» (рисунок с разветвлениями), «кас»(гусь), «курбулчун» (свиноп), а также «ай» (луна), «две луны» (ийи ай), «чечек» (цветок), «хаалга» (дверь). Тамги «ай» (луна) и

«ийи ай» (две луны), сере (острога), хаалга (двустворчатая дверь) принадлежат народу дербетскому [4, 126]. Из слов информатора Саая Б.О. «луна» была тамгой рода Саая, кочевавшихся в западной части Тувы, в районе рек Барлык Барун-Хемчикского, Саглы, Каргы Овюрского кожуунов. Молодая луна обозначает новое качество предмета, обновление, потенциал и т.д., а также сакральную чистоту, белизну. В то же время повторяющиеся циклы обновления луны обозначают преемственность, стабильность, непрерывность.

По словам информатора Базыр-Сады Б.Д, наиболее распространенными тамгами, отмечавших лошадей тувинского этноса были такие, как «алага», «кыскаш», «ааткыш», «хаалга», «сараакай» и «ай». Обычно на них ставили монгольские метки. А на мелком рогатом скоте делали надрезы на ушах – «им» (метка) в правой и левой части. Он также отметил, что с вхождением ТНР в состав СССР появились числовые тамги [6].

Далее еще одну интересную версию излагает информатор Монгуш Т.Т. По ее словам, родоплеменные группы тамг передавались по наследству, из поколения в поколение. Тамги имели оберегающую и защитную функцию. Она утверждает, что некоторые, чтобы нанести тамгу своим скотам шли к ламам, чтобы узнать какая тамга, характерна для их аймака. До становления ТНР тамги ставились с разрешением местных властей. Становлением колхозов и совхозов тамги имели наименование того или иного колхоза и совхоза или клеймились определенными числами. Кроме того, по ее воспоминаниям, с 1950-х гг. начинают исчезать нанесение тамг у скота. Впоследствии, чтобы установить единую тамгу для каждого хошуна они решили это на общем их собрании. Нанесение тамг имело несколько значений, например «шорга» означает увеличения молока и пищи. «Кас» - уважение к личности, означает должность человека. Нередко эту тамгу использовали главы хошунов. Далее она отмечает, что тамга «кошкар» (овен) означает гордость хозяина к своему лошадыю и вообще гордость к чему-то, например тувинскому народу, родному краю и т.п. Эту тамгу использовали в основном сумон Монгуш из современного Хондергея [7].

Несмотря на вариативность и повторяемость традиционно тувинских тамг, в целом их можно условно разделить всего несколько видов [8, 3]. Наиболее распространенной у тувинцев является тамга «рог барана» (кошкар). Далее по частоте маркировки занимает знак «луна» (ай). Также большую группу представляет тамговой знак «Т» (алага) и менее близок к нему знак «гусь» (кас). Таковую же примерную частоту повторяемости показывают знак, называемый по В.В.Радлову «дистилляционная труба» для перегонки молочной водки «шорга», далее для краткости они будут именоваться как «труба». В отдельную группу выделен знак «серьга» (сырга). В единичном экземпляре встречается знак «солнца» (хун) и «треугольник» (уш булунчук) или «угол» (азыг). Тамга «ножницы» (кыскаш) в настоящее время встречается у тувинцев, находящихся в западных районах.

Большинство тувинских тамг относится к составным тамгам, то есть составленным из двух элементов – основной тамги с добавлением дополнительного элемента – добавочного знака (черточка, завитка) или автономного знака (тамги).

В целом, приведенный выше материал свидетельствует об устойчивости родовых тамг тувинцев, о семантической значимости их, служивших как опознавательный и оберегающий знак. Тамги подтверждают генетическое родство тувинских племен и родов; их общие корни уходят не только в древнетюркские, но и дотюркские и более ранние времена.

К настоящему времени выявлены сотни вариантов тамгообразных знаков, нанесенных на природные объекты, бытовые предметы (посуду, музыкальные инструменты и другие), одежду и украшения, оружие, памятники искусства, надгробия, монеты, предметы культа, архитектурные, культовые, погребальные сооружения и т.д. Кроме того, в настоящее время владельцы наносят на лошадей свои знаки не только прижиганием, но и жидким азотом. Шерсть от воздействия азота белеет, повторяя рисунок клейма [3, 62-64].

Кроме того, по словам местного жителя с.Кызыл-Даг Чаа-Хольского кожууна Солдуп М.М, на сегодняшнее время нанесение тамг у лошадей носит название не только сел или местностей, но и название фамилии и имени данного хозяина, и чтобы наносить тамги у лошадей не требуется разрешение местных властей, люди просто делают это по своему усмотрению и желанию. Распространенными тамгами в Чаа-Хольском кожууне являются такие метки, как «АХ»- Ак-Хем, «КД»-Кызыл-Даг.

Анализ проведенного опроса по республике показывает, что в возрасте 20-30 лет люди в основном не знакомы с термином «тамга», родственники не объясняли им про знаки их рода. Далее, они не заинтересованы и не знают людей, которые пользуются тамгой своих предков. Некоторые мужчины данного возраста хотят изменить тамгу своего рода. В возрасте 31-49 лет люди в основном знакомы термином «тамга», родственники женщин объясняли им про знаки их рода. По их словам, тамги их родов носили в виде животного.. Некоторые сталкивались с такой ситуацией, когда тамга являлась единственным доказательством при краже. Мужчины данного возраста не хотят изменить тамгу своего рода. Как и в возрасте 20-30 лет, мужчины предпочитают защитную функцию, а женщины оберегающую функцию тамги.

В возрасте 50-60 и более лет хорошо знают скотоводческие обряды, а также знакомы с термином «тамга». Характерными чертами, отличавшими от ответов других возрастных групп, являются то, что их родственники старше них объясняли тамгу их рода, а также следует особо подчеркнуть то, что они не хотят изменять тамгу своих родов, что объясняется уважением их предков, историческому прошлому.

Таким образом, исследуя эволюцию возникновения тамги, можно сказать, что родовые печати являются для тувинцев неотъемлемой частью истории, культуры и на современном этапе требует возрождения.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Аракчаа Л.К, Дадаа Г.И. Истоки экологического воспитания. - Кызыл, 2004.
2. Дулов В.И. Социально-экономическая история Тувы XIX - начало XX века.-М., 1956.-603с.
3. Даржаа В.К. Лошадь в традиционной практике тувинцев – кочевников.- К., 2003.-184 с.
4. Катанов Н.Ф. Очерки Урянхайской земли. Дневник путешествия, исполненного в 1889 году.- Кызыл, 2011.
5. Монгуш А. Тыва им демдектер кандыг-кандыг болурул ? // Тыванын аныяктары.- 1997.- 28 марта.
6. Информатор. Базыр-сады Б.Д.- Уроженец с.Ак-Туруг.
7. Информатор. Монгуш Т.Т.-Уроженка с.Арыскан
8. Ямаева Е.Я. Алтайские тамги (некоторые проблемы этнокультурных контактов народов Алтая и Центральной Азии).- Горно – Алтайск, 2004.-С.3.
9. Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. «О некоторых формах и отношениях собственности в тувинском кочевом скотоводстве».- М., 1972.
10. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков.- М., 1985.-167 с.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий.-Спб., 1995.-Т.3.
12. Информатор Хунакай К.М.
13. Информатор. Солдуп М.М.- Уроженец с. Кызыл-Даг.

#### REZUME

**E.V.AYYZHY, A.CH.TYULYUSH (Tuva)  
TRADITIONAL TUVAN AND TRIBAL TAMGAS ARE COUSIDERED IN THIS  
ARTICLE AS MAJOR PROPERTY MARKS**

The purpose of the research is a study traditionally tuvan tamgas. Basic positions of the research is an origin evolution and questions about study and contents of traditionally tuvan tamgas.

The methods of the research are conversation with informants, interrogation, comparative historical method, analysis of scientific literature, comprehensive approach. Thereby researching the origin evolution of tamgas, we can say that tribal prints are an integral part of the history, culture and they demand a rebirth even in the contemporary period.



M.KHAYDAROV

GEO-CLIMATIC AND DEMOGRAPHIC FEATURES OF ETHNIC AREAS

Мақалада этникалық аралдардың  
геоклиматтық және демографиялық  
ерекшеліктері қарастырылады.

*Bu makalede, etnik bölgelerin coğrafik, iklim ve  
demografik özellikleri detaylı olarak araştırılır.*

Ethnic groups' migrations and their developing new territories took place throughout the history of mankind. Thereby the processes of expansion by peoples of their areas or formation of kindred peoples at new territories proceeded. Meanwhile settlement of peoples was as a rule subject to certain regularity which consisted in migration of peoples to the territories with similar climatic conditions.

For instance, **European nations** during their colonization of the New World settled mainly in North America, and the south of South America, climate of which was the most close to European climate. Therefore countries with the population mostly consisting of European ancestors, namely USA, Canada, Argentina, and Uruguay are located just in these regions. Meanwhile in the most part of Central and South America which has hot humid climate and in some areas hot dry climate Europeans inhabit only the regions propitious for settlement from European point of view, frequently these are middle mountains, where the climate is characterized with lower temperature qualities.

Later on, in XVIII-XX centuries Europeans colonized Australia, New Zealand and Africa, and here the same regularity could be observed. Australia and New Zealand which have climatic conditions similar with European, were populated by Europeans overall except the most arid and high-altitude territories. Meanwhile Africa in toto was not peopled with Europeans except its southernmost extremity (the modern Republic of South Africa), as well as some other regions of East (Kenya) and West (Senegal) Africa with more tempered climate.

In the conquered parts of South and South-East Asia, climate of which totally differs from European climate, Europeans formed only small groups determined by military, administrative and mercantile demands of mother countries.

Demographic expansion of **Chinese** throughout centuries was directed to southern dimension along the Pacific coast. The reason consisted in that Hwang Ho river basin namely historical motherland of Chinese had monsoon climate, i.e. hot humid rainy summer as well as cold dry winter due to proximity to East Siberia. The climate to the south from this region has warmer winter and hotter summer; nevertheless it is monsoon climate either, so is habitual for Hwang Ho river basin population. Also adequate amount of rainfall in southern coastal regions let grow approximately the same crops. That's why Chinese had for centuries developed exactly the regions to the south from Hwang Ho river basin which subsequently became component parts of China.

After developing these territories groups of Chinese moved in the Middle Ages further to South-East Asian countries, hot humid climate of which had similarity with summer conditions in China. In many of these countries Chinese constitute significant part of population up to date.

It should be mentioned, that up to the end of XIX century the territories to the west and to the north (Manchuria) from the Hwang Ho river basin have remained beyond the Chinese demographic expansion sphere. Both territories avoided Chinese colonization because of availability of bellicose nomads being obstacle for Chinese intrusion. However climatic differences had also played role – the climate in the north being monsoon either had meanwhile more frosty winter than in Hwang Ho river basin, while in the west the climate was too dry.

**Siberia** remained sparsely populated within the long period of time, and its development by sedentary peoples began only in XVI century similar to New World countries. Throughout centuries, Siberia being the part of the Old World was not developed by the peoples of densely populated oases of Turkestan and East Turkestan. Firstly, steppe populated by nomads lied between these regions and Siberia, and secondly Siberian winter was too rigorous for the southern oases dwellers. That's why Siberian lands began to be developed from the west only after emerging of centralized Russian state, by Russians accustomed to frosty winters. Due to the more frosty winter in Siberia as compared to European part of Russia, Siberian lands were developed at a slow pace, and periodically this process was encouraged by the Russian government.

**Arabs** spread widely during the period of conquests and emerging of the Arab Caliphate. Territories controlled by Arabs lasted from Atlantic Ocean in the west to the Tien Shan Mountains and Indus river basin in the east.

Formation of the Caliphate was followed by spreading throughout the Empire of the Islam and Arabic language, and Arabization of the part of population. From the whole Caliphate territories exactly the regions from Atlantic coast to Mesopotamia were Arabized, and that was determined by the following factors:

1) These territories had maximum similarity by climatic qualities with the primordial territory of Arabs – the Arabian Peninsula both in terms of temperature qualities, thanks to their location in the same latitudes, and in terms of identical Mediterranean precipitation regime (with the precipitation maximum in cold season). Accordingly the flow of Arab migrants to these territories was the maximal.

2) These territories had been populated by Semitic peoples being kindred to Arabs, and that facilitated the process of assimilation of aboriginal peoples by the Arabs. This is also an illustration of the coincidence of the climatic zones' boundaries with the cultural and confessional zones' boundaries which will also be discussed below.

Thus, firstly, Arabization did not take place in Iran and Central Asia, having the same precipitation regime (Mediterranean) but located to the north, in

case of southern regions of Iran – more high-altitude and because of this characterized with a colder winter.

Secondly the territory of to-date Pakistan was not Arabized either, because of being isolated by Iran from Arabian territory, because of high population density and monsoon climate. Pakistan's climate having approximately the same temperatures of winter and summer at the same time was characterized by maximal humidity in summer season as compared to dry Arabian summer, and correspondingly it was hardly sustainable for Arabs.

Also it should be noted that predominantly arid territories were conquered by Arabs. Even in India and Europe Arabs conquered the most arid territories – accordingly North-West India (the modern Pakistan) and Iberian Peninsula and southern regions of the modern Italia. Anatolia – the region comparable in terms of aridity with the Iberian Peninsula was Islamized later, by Turkic peoples.

**Turkic peoples** throughout the history had entered to southern territories with warm winter, for instance India, Egypt etc. and dominated in these regions throughout centuries, however they formed as ethnic groups only at territories with cold winter. For instance, Turks are practically not available in Arabic countries of the Middle East and Northern Africa (with the exception of the northernmost regions of Iraq and Syria), India and Pakistan despite their rule over these territories over a long period of time.

Mass migration of **the Arians** from Central Eurasia which has cold winter and arid climate to India which is the territory with completely different climatic conditions is probably a sole exception in regularity of peoples' migration to territories with similar climate. This migration is one of the most significant in mankind history, because it considerably changed ethnic constitution and historical process in India.

Climatic features to a large extent determine culture of peoples. Community of climatic conditions also frequently defines certain mental community.

**Islam** is historically spread in the most arid parts of Asia and North Africa, as well as the most humid parts of the South Asia.

Thus all Arab countries, Iran, Central Asia, Islamic regions of north-west and north-east Africa are arid regions. On the satellite map of the world, yellow land zone stretching from China to Africa's Atlantic coast indicating arid part of the planet virtually coincides with the main part of the Islamic world.

Indonesia and Malaysia, being the part of the Islamic world in the Buddhist South-East Asia, are simultaneously the most humid countries in the humid South-East Asia.

Even in historical India Islam spread in the arid west i.e. Pakistan, and in the most humid east i.e. Bangladesh.

Location in certain latitude, availability or absence of the winter, winter's temperature qualities – all this influences the cultural characteristics of peoples, and the process of their historical development.

Absence of winter or mild winter makes peoples' housekeeping much less power-consuming. Therefore southern countries should be the most economically developed. However the very countries with marked winter are the most economically advanced. In all likelihood it was related to the necessity of generation of supplementary amounts of alimentary goods, foddors, stocking the firewood, namely it stimulated additional work not related directly to the current demands, therefore it encouraged development of abstract and strategic thinking.

Investigation of the most martial peoples let conclude that a frosty winter is one of the factors for high martial qualities of peoples. As examples Turkic peoples, Mongols, Russians, Vikings and their descendants – German peoples can be mentioned.

Therefore nomadic style of living of Turkic peoples and Mongols was not itself a basis for formation of their high martial qualities, but the climate with frosty winter was also the factor. One can observe that on the example of Bedouins who also being a nomadic people meanwhile only once could found great empire which took place under the influence of the social energy surge as a result of monotheistic religion acceptance. Thereby winter frosts most probably exert hardening influence on the individuals and encourage formation of psychological qualities positively affecting their martial characteristics.

Political influence of an ethnic group is determined first of all by its internal qualities, such as solidarity and brotherhood, diligence and propensity for education. For instance, Jewish and Armenian peoples count not more than 15 million and 7 million people accordingly; nevertheless these peoples play the role in political life of countries of residence and in the world much exceeding their share in population.

On the contrary, quantitative advantages of the Indian people, being the second largest nation in the world historically were partly whittled away by its lower internal unity, because of division of Indian people to multiple ethnic and confessional groups, but first of all because of the cast barriers. That's why India despite its enormous preponderance in population was relatively easily conquered by Britain.

Nevertheless quantitative characteristics of ethnic groups are also a matter of large consequence. Chinese community not also has high qualitative characteristics, such as solidarity, diligence, and propensity for education, but has also advantage consisting in its number exceeding 1.3 billion people and well-organized Diasporas in different countries of the world counting up to 40 million people.

There are several ethnic communities in the world, who occupy vast territories. These are Anglo-Saxon peoples, Russians, Arabs, Chinese, Indians, Turkic peoples etc. These peoples occupying vast territories have big differentiation in number among them due to different population density of the occupied territories.

Territories' population density is determined by the possibility to feed at a

territory certain number of people, which in its turn is dependant on climatic peculiarities of territories, namely precipitation amount, duration of vegetation period (warm period required for plants growth), as well as the climatic factors defining level of comfort of residing at the territory.

Arid areas, excessively humid tropical regions, and excessively cold northern territories are the lowest populated areas.

**Europe** has the optimal precipitation regime, because precipitation in Europe is not concentrated in the cold season, like in countries with the Mediterranean precipitation regime, making dry summer a problem for agriculture. Also precipitation is not concentrated in summer like in monsoon climate, making the summer hardly sustainable, as well as population density excessively high. Optimality of precipitation regime in Europe consists in the even distribution of precipitation throughout year.

Europe is located in the northern latitudes thanks to which it has mild, cool summer. Whereas in winter availability of Gulf Stream current is hindrance for the frosts inherent for these latitudes. Thereby Europe has cool summer and simultaneously mild winter i.e. temperature regime of Europe is also the most comfortable.

Thanks to all above-mentioned Europe has relatively high population for these latitudes – in average about 100 people per square kilometer.

**Southern, south-eastern and eastern coastal regions of Asia** with the monsoon climate are the most densely populated areas of the world. Average population density in coastal and fluvial regions of Asia make several hundred people per square kilometer. Here high population density is provided both by vegetation period duration and by the sufficiency of precipitation, which falls on the very vegetation period. However the climate of these regions is characterized by low comfort due to the concentration of humidity in a hot season, i.e. hardly sustainable summer. Excessively high population density is itself also an unfavorable factor for the residence comfort.

Arab and Turkic world due to location predominantly at arid territories have in average low population density.

**Turkic community** occupies vast territory; meanwhile the Turkic world by its population density and population number is inferior to many other ethnic groups.

Climatic regularity of Turkic peoples' distribution historically consisted in that Turkic peoples in ancient times had peopled steppe and desert areas of internal Asia, and at new territories Turkic peoples also predominantly settled in steppe and desert plains.

The modern Turkic world according to its climatic and demographic features can be divided into 4 geographical regions – South-western, East European, Central Asian, and Siberian regions.

**The South-western region** includes Anatolia, Azerbaijan (including Iranian) and Turkic areas of the Middle East. This region has the most favorable in

the Turkic world conditions of precipitation and provision by warmth. Accordingly, this region possesses the highest rates of population density amongst other regions of the Turkic world – 80-100 people per square kilometer. The region occupies about 1 million square kilometers and counts about 90-100 million of Turkic population.

Regularity of Turkic peoples' settlement at steppe plains can be observed in the South-western region of the Turkic world either. Turkic tribes primordially settled in more arid regions – in Anatolia – in its central part, in what is the modern Azerbaijan – on the steppe plains of the Absheron Peninsula. Meanwhile at the Mediterranean coast of Anatolia, in the mountainous areas of Anatolia and Azerbaijan, non-Turkic peoples constituted considerable part of the population. Thanks to the space integrity of these areas and political domination of the Turkic peoples, Turkic element finally prevailed at these territories.

At present the same regularity is being observed: in Turkey non-Turkic peoples predominantly inhabit high-altitude areas – Kurds, or excessively humid areas in the east of the Black sea coast Rize, Artvin – Lazs, Georgians. In Azerbaijan high-altitude areas are inhabited mostly by Caucasian peoples, while the most humid region Lenkoran is populated by Talyshs.

Caspian Sea western and eastern coasts that have arid climate and populated by Azerbaijanis and Turkmens accordingly, are separated by excessively humid regions Gilan and Mazanderan, being populated with non-Turkic peoples.

**East European region** stretches from the Turkic regions of the Balkans, Gagauzia, Crimea and the Turkic regions of North Caucasus to the Idel-Ural region.

In ancient times and the Middle Ages the region was one of the main parts of the Turkic world and the zone of the solid settlement of Turkic peoples. This zone virtually coincided with the steppe zone of Eurasia and it extended into Central Europe up to Hungary. Climatic regularity of Turkic peoples' settlement was manifested by the practically coinciding of the boundaries between Turkic and non-Turkic peoples' areas with the boundaries between steppe and forest zones.

As the steppe zone had been developed by sedentary peoples, and the nomads had been displaced by them, the Turkic areas predominantly remained in sedentary Islamic regions, and at present Turkic peoples in the East European region populate discrete areas.

Here the Gulf Stream warm current influence on the climate of the west of Eurasia should be mentioned. Because of the current, general climatic regularity in the northern latitudes of Eurasia consists in decreasing of winter temperatures from the west to the east. Winters in the same latitude are warmer on the East European plain than in West Siberia, and in West Siberia – than in East Siberia (except, of course coastal areas of East Siberia).

January isothermal line (the line marking the boundary between average temperatures) -16 Celsius degree passes practically along Ural mountains i.e. firstly from north to south but not from the west to the east as should be, and secondly it

passes approximately along the boundary between East European and West Siberian plains.

Thanks to the Gulf Stream current influence provision with warmth in winter months is higher in East Europe than in the same latitudes in the center of Eurasia. For instance, in Kazan city daily mean temperature of January is -10.4 Celsius degree [1], whereas in Aralsk city situated in Kazakhstan to approximately one thousand kilometers south from Kazan daily mean temperature of January is -10.6 Celsius degree [2], and in Petropavlovsk city in Kazakhstan located approximately in the same latitude with Kazan daily mean temperature of January is -15.6 Celsius degree [3].

**Central Asia (Turkestan)** – is the central by location and the largest by territory part of the Turkic world. Central Asia including East Turkestan and the northern areas of Afghanistan occupies about 5.6 million square kilometers. The climate of Central Asia is characterized by inadequate precipitation and frosty winters in the north. Average population density is low and equals to about 14 people per square kilometer.

In Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan, south of Kazakhstan, Fergana part of Kyrgyzstan, north of Afghanistan precipitation regime acquires Mediterranean type namely it is characterized by the minimum precipitation in the warm season. For instance Tashkent city has about 419 mm of annual precipitation (which is not as few for the arid region), from which only 17 mm fall to the period from June to September [4], in Ashgabat city 12 mm of precipitation falls to the same period from the 227 mm annual precipitation [5], in Turkistan city in the south of Kazakhstan 12 mm from 190 mm annual precipitation [6], and in Maymana city in the north of Afghanistan – only 1 mm from 365 mm annual precipitation [7].

Therefore climate aridity in these regions consists not only in a small amount of precipitation, but also in its distribution, i.e. few part of precipitation falls on vegetation period. Precipitation falling in the cold season frequently has scanty utility (except spring precipitation). Only precipitation falling in the mountains is accumulated in form of snow and glacier, and their melting in warm season provides the main source of water for Central Asian rivers. That's why agriculture in Central Asia is possible only with artificial irrigation in valleys of rivers beginning in the mountains.

Despite the general low population density in Turkestan due to the above reason population density acquires highest values congruent to the indicators of coastal areas of Asia in several regions which possess dense network of rivers and irrigation channels like Fergana valley.

Thanks to the minimum precipitation in summer and accordingly maximum sunshine fruits, watermelons, melons, and vegetables in Central Asia have high taste qualities.

Tarim basin – vast territory between Tibet and Tien Shan – is the most arid region of the Turkic world and Central Asia. Thus, annual precipitation in the

following cities make: in Yarkant – 55 mm [8], Hotan – 37 mm [9], Kashgar – 64 mm [10], Artush – 80 mm [11], Aksu – 74 mm [12], Kumul – 39 mm [13].

In Turpan area annual precipitation equals to only 16 mm. Turpan is one of the unique places in the world. Daily mean temperature in July equals to +32.3 degree, i.e. acquires maximal values for Central Asia, whereas in January it decreases to daily mean -7.2 degree [14]. Thanks to the abundance of sunshine fruits and especially grapes of Turpan possess peerless taste qualities.

Central Asia has potential reserves to increase population density, at the expense of which the whole Turkic world population number can be increased. The main of these reserves is improvement of water provision in Central Asia which can be achieved in the following ways:

1) Implementation of water-saving technologies in order to ensure employment and provision by alimentary products of the more number of populations at the expense of the water resources already being utilized in agriculture;

2) Development of the water resources not being utilized in the region, mainly in Kazakhstan;

3) Realization of the projects of the water resources transportation from adjacent regions.

**Siberian region.** Turkic areas of Siberia also shrunk significantly within the last centuries. Nevertheless, the Turkic part of the present-day Siberia is enormous either, mainly at the expense of Yakutia, and Siberia is the second largest by area part of the Turkic world. However due to the frosty climate with a short vegetation period Siberia is characterized with extremely low population density, which makes about 3 people per square kilometer throughout Siberia, and in Yakutia it makes about 0.3 people per square kilometer.

Currently three zones of Turkic peoples' settlement can be separated out in Siberia: Yakutia with the area of 3.1 million square kilometers, Sayan-Altay region, and the south of West Siberia inhabited by Siberian Tatars and Kazakhs who do not have statehood in this region.

In Siberia climatic regularity of the Turkic peoples' settlement also became apparent: Lena basin, Sayan-Altay and south Siberian steppes are the territories with the minimum precipitation in Siberia.

Yakutia is a unique region of the world with the most extreme climate on the habitable part of land. Daily mean temperature of January in Yakutsk city makes -39.5 Celsius degree [15].

Polemics is continuing regarding which of Yakut towns whether Oymyakon or Verkhoyansk to consider the pole of cold of the Northern Hemisphere. Officially the coldest temperature in Oymyakon -67.7 Celsius degree was registered in 1933 and in Verkhoyansk -67.8 Celsius degree was registered in 1892 (in that time observations in Oymyakon were not carried out yet). But in 1924 in Oymyakon the temperature -71.2 Celsius degree was unofficially registered. Also, according to the Chief Geophysical Observatory data absolute annual



minimums in Oymyakon are lower than in Verkhoyansk averagely by 3.5 Celsius degree. To the date Yakutia authorities have solved the issue to the favor of Verkhoyansk but the issue is remaining open [16].

Despite such cold winter summer in Yakutia being short is meanwhile quite hot and the summer temperature can reach for a short period the level of +35 Celsius degree, in Yakutsk city temperature maximum equals to +38.3 Celsius degree.

Yakut climate has the most amplitude between winter and summer temperatures, difference in which reaches 100-105 degree.

It should also be mentioned that Yakut people having migrated to the land's most cold part have introduced and developed unique experience of cattle farming in the northern latitudes in the region where livestock farming mainly had consisted from reindeer breeding.

#### LITERATURE

1. *Kazan*. Wikipedia. (in Russian). <http://ru.wikipedia.org/wiki>
2. *Aralsk*. Wikipedia. (in Russian). <http://ru.wikipedia.org/wiki>
3. *Petropavlovsk*. Wikipedia. (in Russian). <http://ru.wikipedia.org/wiki>
4. *Tashkent*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Tashkent>
5. *Ashgabat*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Ashgabat>
6. *Turkestan*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Turkestan>
7. *Maymana*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Maymana>
8. *Yarkant County*. Wikipedia. [http://en.wikipedia.org/wiki/Yarkant\\_County](http://en.wikipedia.org/wiki/Yarkant_County)
9. *Hotan*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Hotan>
10. *Kashgar*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Kashgar>
11. *Artux*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Artux>
12. *Aksu, Xinjiang*. Wikipedia. [http://en.wikipedia.org/wiki/Aksu,\\_Xinjiang](http://en.wikipedia.org/wiki/Aksu,_Xinjiang)
13. *Kumul, Xinjiang*. Wikipedia. [http://en.wikipedia.org/wiki/Kumul,\\_Xinjiang](http://en.wikipedia.org/wiki/Kumul,_Xinjiang)
14. *Turpan*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Turpan>
15. *Yakutsk*. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Yakutsk>
16. *Oymyakon*. Wikipedia. (in Russian). <http://ru.wikipedia.org/wiki>

#### РЕЗЮМЕ

**М.ХАЙДАРОВ (Ташкент)  
ГЕОКЛИМАТИЧЕСКИЕ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ  
ЭТНИЧЕСКИХ АРЕАЛОВ**

**В статье рассматриваются геоклиматические и демографические особенности этнических ареалов.**

С.М.НАРЫМБЕТОВ

ТӘУЕЛСІЗДІК АЛҒАННАН КЕЙІН ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ  
ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

*В статье автор рассматривает исследования об истории возникновения казахских национальных игр после провозглашения независимости, о месте в историческом обществе национальных традиционных игр, его необходимости в воспитании молодого поколения.*

*Milli halk oyunlarının çıkış tarihi, toplumdaki yeri ve gelecek nesili yetiştirmedeki önemi üzerinde yapılan bağımsızlık sonrası dönemin araştırmaları hakkında geniş çaplı bilgi verilmiştir.*

Түрік халықтарының рухани мәдениеті өте бай. Мұнда адамзаттық, қоғамдық құндылықтары мол бірнеше халықтардың тобы өмір сүрген... Туған тілін, туған тарихын ұмытқан, бірақ түр-сипатын, кейбір салт-дәстүрін, ұлттық ойындарын жақсы сақтап қалған халықтар аз емес. Олар: украиндықтар, болгарлар, сербтер, хорваттар, орыс халқының көп бөлігі, француздар, немістер, ағылшындар... Ал соған қарама-қайшы ештеңені ұмытпай, өзінің өткен тарихын – әндерде, аңыз-әңгімелерінде, ұлттық ойындарында әлі күнге дейін жадында сақтап, қайта жаңғыртып келе жатқан халықтар да бар. Солардың біріне және түркі халықтарының ішіндегі ең күдіреттісі болып табылатын - қазақ халқы жатады. Қазақ халқының өмірінде той мен ұлттық ойындардың қоғамдық маңызы үлкен болған. Олардың шығу тегі, тарихы терең тамырлаған. Соған байланысты бірнеше формалардан өтіп, қоғамдық қатынастар мен халық шаруашылығының ерекшелігіне сәйкес келген. Сол халқымыздың өткенін зерттеу біздің қолымызда екенін есімізде сақтаған жөн [1].

Жалпы кез келген ғылым саласын зерттемес бұрын, ең алдымен оның тарихына назар аударуымыз керек. Өйткені тарихсыз халық болмайды, халықсыз тарих болмайды! «Ғылымның қай саласы болмасын өз тарихын терең зерттеп алмайынша алға баспайды. Демек, зерттеуді өз тарихынан бастау – ғылым жетістіктерін игерумен қатар, оның одан ары алға басуына үлкен мүмкіншіліктер туғызады» [2]. Дәл осы жағдайдың қазақ ұлттық ойындарының даму тарихына да қатысы болса керек. Кез келген халықтың ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы сипаттамалық жинақтар, деректер және құжаттар дұрыс зерттеу мен талдауды қажет етеді.

Ұлттық дәстүрлі халық ойындарының ел арасындағы беделі, тарихи қоғамдағы алатын орны және болашақ ұрпақты өсірудегі қажеттілігі, оның шығу тарихы туралы ғылыми тұрғыдан бізге дейінгі ғалымдар да көп ізденді. Осы мәселеге байланысты зерттелген ғылыми еңбектерді біз хронологиялық шектігіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастырамыз:

1. Орыстың отарлау саясаты кезеңіндегі алғашқы орыс әскери шенеуніктері мен миссионерлерінің көшпенділер хақындағы зерттеу жұмыстары;

2. Кеңес заманы кезеңіндегі Орта Азия және Қазақстан халықтарының ұлттық ойындары туралы жазылған ғылыми еңбектер;
3. Мектеп жасына дейінгі балаларды дене шынықтыруға баулу әдістерін педагогикалық сипаттағы бағыт-бағдарлама тұрғысынан зерттелген жинақтар;
4. Тәуелсіз егеменді елдер кезеңіндегі (1992 жылдан бүгінге дейін) аталған тақырыпқа қатысты ізденістер.

Қай кезде болмасын ұлттық ойындар халықтың күнделікті тұрмыстағы өмірінің бір бөлшегі болды. Халықтың ойын-сауықтары әрқашан тәрбиелік, әскери-спорттық, діни, эстетикалық, коммуникативті және т.б. қоғамдық функцияларын атқарды. Әскери өнер (соғыс, жаугершілік, қақтығыс) және қоғамдағы шаруашылық қызметтермен байланысты әскери-спорттық ойындар кең және әмбебап функцияларды атқарды. Ұлттық және спорттық ойындардың өзіндік тарихи даму жолдары, қалыптасу кезеңдері, тәрбиелік маңызы халықтың саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуының негізінде болды. Ұлт ойындары сол халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларына байланысты туып дамығанына қазақ халқының ұлттық ойындарымен таныса отырып, көзіміз әбден жетеді. Қазақ халқының қайсыбір ойынын алсаң да ол – ептілікті, өжеттілікті, шапшаңдықты т.б. талап етеді. Тек қана талап етіп қоймай, жастарды соған баулиды. Қазіргі кемеліне келген тұжырымдар мен тарих ғылымдарының дәлелдеуі бойынша күні бүгінгі бізге жеткен ұлт ойындарының қалыптасу кезеңі сонау адамзат баласының жаратылған күнінен, демек Қазақстан жерінде қалыптасқан алғашқы қауымдық құрылыстан басталады. Ары қарай осы ойындардың көпшілігі көпшелі тұрмысқа лайықталып өзгертілгені, толықтырылғаны қазіргі таңда айдан анық көрінеді.

Халқымыздың тарихи көне жырларының, эпостары мен лиро-эпостарының қай-қайсысын алып қарасақ та, олардың өн бойынан халықтың ұлттық ойындарының, әдет-ғұрып, салттарының түр-түрлерін кездестіреміз. Бұдан басқа – осы жырлардың негізгі кейіпкерлері – болашақ ел қорғаушы батыр, жауынгер, халық қайраткерлері ойын үстінде көрінеді. Сол ойын арқылы шынығып, өзінің бойындағы табиғи дарынын шыңдай түседі. Ойынға халық ерекше мән берген. Сондықтан халық оған тек ойын-сауық, көңіл көтеретін орын деп қана қарап қоймаған. Ең бастысы – ел қорғауға қабілетті болашақ қайраткер, өзінің осы қабілетін шаршы топ алдында, баршаға тең (досқа да, дұшпанға да) еркін бәсекеде жеңіп алуға тиіс болған. Сондай-ақ талапты жас ойын өнеріне өзінен үлкен, танымал ұстаздан үйрену керектігі туралы ерте кезден жақсы білген. Тарихының көнелігіне қарамастан ойын үнемі жаңа, ол тат баспайтын, ескірмейтін нәрсе. Өйткені, күн сайын дүниеге келіп жатқан сәбилердің қиялын қозғап, сезімдерін аялайтын, дүниеге қуат, жанға саулық беріп, рухани азық болатын да осы ойын. Этнограф ғалымдардың пайымдауынша, ата-бабамыздан бізге жеткен ұлттық ойындарымыздың тарихы Қазақстан жерінде б.з.б. I-мыңжылдықта-ақ

қалыптасқан. Біздің қоғамымыздағы ұлттық ойындардың негізгі шығу тегі халқымыздың көшпелі дәстүрлі шаруашылық әрекеттерінен бастау алады.

Бұдан шығатын шешім, сонан бері біздерге жетіп, ойналып жүрген ұлт ойындарының ішіндегі әртүрлі құмалақ ойындары, бестас, асық, садақ ату, тағы басқалары шамамен алғанда 5000 жылдар бұрын ойналғандығы туралы айтылады [2, 2-4].

Демек, қазақ халқы ойын-сауық түрлерін күнделікті өмірде ерте кезден пайдаланғанын осыдан байқауымызға болады. Біздің халқымыз қай жағынан болсын бай халық. Олардың материалдық мұраларға қоса мәдени қазыналары да аса бай. Сондай қомақты дүниелердің қатарына, жоғарыда айтып кеткендей, ұлт ойындары да жатады. Бүгінгі замандастарымыз бен болашақ ұрпақтарымыздың оны оқып үйрене отырып, өздерінің кім екендіктеріне барлау жасауына, ата-бабаларының психологиялық болмысы мен ойлау жүйелеріне зер салуларына, көздеген мақсаттарын саралап, жете білулерін, дәстүрлер жалғасын өрістетте отырып, өткен мен бүгінгіні байланыстыра білулеріне септігін тигізеді [3].

Қазақ халқының ұлттық ойындарын жинап, саралап, топқа бөлу сонау патшалық Ресей кезінен бастау алды. Дәл сондай қарқынмен кеңес үкіметінің тұсында да зерттеу жұмыстары жүргізілді. Дегенмен қазақ халқының өзге халықтардан қайталанбас ерекшелігін жою мақсатында көптеген шектеулер қойылды. Мәселен, ең алдымен «дінсіздікті» жариялады, мектептерде қазақ тіліне қарағанда, орыс тілін көбірек үйретті, төл тарихымызды бұрмалады және бір халықты екінші бір халықтан өзгеше етіп көрсететін «туған» салт-дәстүрлерімізді ұмыттыруға тырысты (зерттеу жұмыстары мүлдем жүрмеді деп айтуға да болмайды). Мұның бәрінен қол үзген халық болашақта өмір сүруін тоқтатаатынын біз жақсы білеміз.

Біздің бақытымызға орай, жоғарыда айтылған іс-шаралар қаншалықты қарқынды жүрсе де, өткенімізді естен шығарту Кеңес үкіметінің қолынан келе қойған жоқ. Тәуелсіздігімізді алғаннан соң және одан кейінгі алғашқы жылдардан бастап, яғни 1990-шы жылдары қазақ халқының ұлттық ойындарын зерттеу қолға алына бастайды. Б. Төтенаев, Е. Сағындықов, С. Қатепов, Ж. Садықов, Б. Әлімқұлов, Е. Әбдіраманов және т.б. тарихшы, этнолог, филолог мамандар мақалалар жазып, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, қазақ халқының этнография ғылымының әрі қарай дамуына зор үлесін қосты.

Е. Сағындықовтың еңбегінде қазақ халқының ұлттық ойындары басқа түркі тілдес халықтардікіндей ерте кезден дамығандығы туралы айтылады. Бұл еңбекте халқымыздың ұлттық ойындары неғұрлым мол, жүйелі түрде берілген. Ол ойындар жасөспірімдер мен жастардың бос уақытын көңілді өткізуіне, денсаулықтарын шыңдай түсулеріне септігін тигізумен қатар, олардың халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-санасын біліп өсулеріне, тілін дамытуға да жәрдемдеседі. Ұлт ойындары басқа ауыз әдебиетінің үлгілері секілді ауыздан-ауызға, атадан-балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып

отырған және халықтың дәстүрлі шаруашылық, мәдени, өнер тіршілігінің жиынтық бейнесі, көрінісі болғандығын түсіндіреді [3, 7-8].

Әрине, ойын өнер ретінде әдебиет пен мәдениеттің сан алуан түрлерімен қабысып, астасып келіп, бірін-бірі толықтырып, байыта түсетіні белгілі. Халық ойындарды біріншіден, дене тәрбиесін, яғни шапшаңдықты, жылдамдықты, ептілікті, ерлікті, өжеттікті, батылдықты, тапқырлықты, табандылықты, байсалдылықты, күш-қуат молдылығын, білек күшін, дененің сомданып шынығуын және де жаңадан, одан алдын енді ғана дүниеге келген баланы үлкен болып ер жетем дегенше жан тәрбиесін, дүниетанымын, этика, эстетикаға үйретуге пайдаланды. Сонымен бірге бұл ойындар әділдік пен адамгершіліктің жоғарғы принциптеріне негізделген. Өйткені, ойынға қатыспай тұрып-ақ оған күн ілгері көп адамдардың тер төгіп, еңбек етуіне тура келеді. Мысалы, бір ойынды алып қарайық. Бәйге. Ол үшін алдымен бәйгеге қосылатын атты таңдап алады. Ол атты баптап бағып, күтуге тура келеді, оның жейтін жемі мен ішетін суына дейін белгілі мөлшерге келтіріледі. Атты белгіленген уақытта күн сайын желгізіп, шапқызып, терін алады. Бәйгеге қосылатын атқа мініп шабатын бала күн ілгері осы сынақтарға қатысады (атқа ауыр болмас үшін оған мініп шабатын баланың жасы 11-12-ден аспауы керек). Баланың кішкентай кезінен бастап дене тәрбиесіне, сонымен жан-жануарлармен қарым-қатынас жасауы осымен байланысты. Ал зерттеушілердің пікірі бойынша, жастайынан жануар, түрлі өсімдіктермен, жалпы табиғатпен қатынасы бар бала тәрбиелі, мейірімді келетіні бізге мәлім. Бала жастайынан осы өнердің сырларын жете біліп, үлкен шаруашылық мектебінен өткендей әсер алады.

Ұлт ойындары біздің көз алдымызға дәл осылай суреттерді елестетеді. Өйткені бір кезде ол да бір тәрбиенің, өнердің басы, нәр алатын бастауы болғаны анық. Сөйтіп, бүгінгі және болашақ ұрпақ ұлт ойындарының өзі адам еңбегінің жемісі, халықтың қияли ой құбылысының көрінісі, дүниені танып, білуге талпынысының нышаны ретінде өмірге келгенін, оның бар өнердің бастамасы, халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірінің айнасы екенін білуге тиіс [3, 16-17].

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе дүниедегі жақсы-жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады», - дейді ғұлама, данышпан Абай. Қарап отырсақ, Абай Құнанбаевтың жазып қалдырған ойы біздің жоғарыда айтқан пікірімізді растап тұрған секілді дейді зерттеуші ғалым Е Сағындықов [3, 4-6].

Мұндай пікірлерді Б.Ө.Төтенай да өз еңбектерінде айтқан болатын. Кеңес дәуірінің тұсында қазақ халқының ұлттық ойындарын жинақтап, жарыққа шығарған зерттеуші Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін де қажымай жұмыс істеуге бет бұрды. Бұған дәлел – 1994 жылғы жарық көрген еңбегі. Бұнда қазақ халқының ұлттық ойындары, ойын ережелері жан-жақты сөз болған. Кіріспесінде алғысөз ретінде Наурыз мерекесінде ойналатын

ойындар, олардың түрлері, бір-бірінен өзгешелігі туралы айтылған. Бұл мереке жыл сайын наурыздың 22 жұлдызында өткізіліп отырған. Мұның себебі, қазақ халқы үшін бұл күн жаңа жылдың бірінші жұлдызы деп есептелген. Тағы бір себеп, ата-бабаларымыздың түсінігінше, бұл күнде күн мен түн теңеседі. Әрине, наурыздың жиырма екісінде көшпелі халық қыстағы қиыншылықтардан өтіп, бірі малынан айырылса, бірі көбейтіп алған. Сол малынан айырылған адамның туыстары өз ішінен кеңесіп, жәрдем берген. Мұндай кез бүкіл халық үшін қуанышты уақыт болған. Осындай істерді мейірімділік, жанашырлық деп тануымызға әбден болады.

Қақаған қыстың аязынан аман-сау қалған қазақ халқы күлімсіреген көктемге жеткен кезде бір-бірін көргеніне қуанып, тойлатып, ас беріп, қазандарын көтерген. Халық осы ойын-сауықта өздерінің өнерлерін ортаға салып, жаңа жылды жаңа табыспен қарсы алуына ниет білдірген.

Ұлыс күні кәрі-жас,  
 Құшақтасып көріскен  
 Жаңа ағытқан қозыдай,  
 Шалдар бата беріскен.  
 «Сақтай көр деп, терістен»,  
 Кел таза бақ, кел десіп,  
 Ием тілек бер десіп... –

деп бір-біріне жақсы, жағымды сөздер айтқан. Өзімізге мәлім, қазақ халқының байлық көзі мал болған. Соған байланысты қазақта «Мал-жаның аман ба?» деп жағдай сұрасу қазіргі күнге дейін сақталған. Қазақтың ұлттық ойындарының көбісі малмен байланысты болған. Мысалы: түйе-түйе, аларман (қойға қасқыр шапты), асаукөк, бурақотан, көк сиыр, соқыр-теке, түйе мен бота және т.б. [2].

«Соқыр текенің» тікелей аудармасы соқыр ешкі дегенді білдіреді. Соқыр теке ойыны мынадай. Балалар жиналып, бәрі бірдей аяқтарын жерге созып, қатарласып, отырады, оның үстіне әрбір бала өзінің аяғын ысқылай бастайды, сөйтіп, бәрі бір дауыспен: «уқала, уқала», яғни «ысқылаңдар, ысқылаңдар!» деп қайталай береді. Содан соң бәрі аяқтарымен ұшып түрегеледі, ұшып түрегелгенде кімнің тізе тамырлары сықырласа, соның көзін байлайды да, қалған балалар шашырай әр жаққа қашады. Көзі таңылған бала жүгіріп жүргендерді қуып, ұстап алуға тырысады; мұның сәті түскен кезде, ол ұстап алған баланың атын атауға міндетті, егер тапса, ұсталған бала «соқыр текеге» айналуға міндетті; ол баланың да көзін байлайды, ол алғашқы баланың істегенін қайталап шығады. Бұл ойын негізінде жас балалардың арасында ойналады.

Қазақ тұрмысында бір жастан жеті жасқа дейінгі кішкентайларды нәресте, жетіден он беске дейінгі жасты бозбала, ақыр соңында он бестен отыз жасқа дейінгі жас адамдарды жігіт деп атау қалыптасқан. Балалардың ойындары мен бозбалалардың көңіл көтерулерінде, әрине, шұғыл

айырмашылық бар. «Нәресте» жасындағы балалар арасында ойналатын ойындардың тағы бірі – түйе-түйе. Бұл түйе болып ойнайтын ойын. Бұл ойын былай болады. Балалар екі топқа бөлінеді, оның үстіне, бөлінген кезде балалардың шағын тобы бір жағында қалады. Осы соңғы топ басшысы аналық болатын түйелерді бейнелейді. Белгіленген сәтте бірінші топтың балалары бірін-бірі қуалай жүгіріп, түйелерді бейнелеп тұрған топты бұзады да, бір баланы ұстап алып: «Ботаны ұстап алдық», - деп қайталай береді. Осылайша жүгіру аналық түйеде тек бір бота қалғанша қайталана береді [4].

Осыдан соң балаларынан айырылған ене түйе қайғыға батып, көз жасын көлдете Жаратқанға жалбарынып, намаз оқиды. Осы кезді пайдаланып, балақайлар шешесінің соңғы ботасын да ұрлап кетеді. Намаз аяқталған соң аналық түйе өз ботасының жоқ екенін байқаған соң боздап, пенберді айналып жүгіре бастайды, ол жерде екінші топ оны да ұстап алады. Бұдан соң бүкіл балалар бір шоғыр болып қосылады. Осы кезде оларға ойынға қатысушылардың бірі – қолына қу шыбықтар ұстаған бала келіп, ойнаушының әрқайсысының қасынан өте келе одан не керек екенін сұрайды. Әрбір бала сұрақ қоюшыға өз талабын айтады. Біреуі мылтық, енді біреуі шапан, тағы біреуі – таяқ, тағы біреуі – етік, бір сөзбен айтқанда, ойына не келсе, соны сұрайды. Сөйтіп, әлгі бала әркімнің талабын қанағаттандырып, әрқайсысына қу шыбықтан беріп: «Міне, саған мылтық, міне шапан, етік», - дегендей және басқаларын айтып, қайталай береді. Осымен түйе болып ойнау аяқталады.

Жоғарыда келтірілген ойындар қазақ халқында балалар жастайынан достыққа, бейбітшілікке, бауырмашылыққа жақын болғанын көрсетеді. Керек десеңіз, мұндай ойындарды қазақ балалары жер-жерді аралап, көршілес орналасқан ауылдардың балаларымен ойнаған. Қазіргі таңда мұндай жағдайды кездестіруіміз қиынға соғады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Зерттеуші, тарихшы, этнограф, педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, баланың ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы бани түседі.

Сонымен қатар, ұлттық ойын түрлерін қазіргі дене шынықтыру пәнімен, спорт саласымен байланысын қарастырған ғылыми еңбектер қатарына Есмағанбетовтың «Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі» (1995) атты кітабын айтуға болады. Ойын - бір жағы, дене қозғалысы, шыныққан денесінің шеберлігі, бір жағы: көңіл көтеру, дем алу, бір жағы бас қосып бірлесіп, әдет-ғұрыпты жалғастыруға үндесу. Шаруашылықтан бос кезде той-думан мен ойын-сауықтар жиі атқарылады.

Той-думан, ойын-сауық адамды, ел-жұртты тұтастыққа, бірлікке тартады. Ойын-сауықта адам табиғатпен, табысты тынысын кеңйте алады, ұнатқандарымен жақындасады. Табиғи көркемдікке қызығу, оны тамашалау

көшпенділердің жас кезінен қанынан сіңірген қасиет. Ойын - ұрпақтар өмірін үйлестірудің дәстүрлі ән-бимен өрнектелген сауық түрі. Ұлттық ойындар жасөспірімдердің ой қабілетін, өмірге деген көзқарасын дұрыс қалыптастырады. Олар үшін ойын - баланың жан-тәнін қоздыратын тартымды қозғалыс, дене мен ойды қатар жаттықтыратын тартылыс, жеңістің дәмін татқызатын жеңімпаздардың мәртебесін көтеретін кеңістік пен қолдау тоғысы [5].

Қазақтың ұлттық ойын сауығы достық пен қонақжайлылықтың белгісі және көптің басын біріктірудің кепілдігі, сүйкімді әнші мен әңгімешілерге мұқтаждықтың айғағы. Ойын сауықта жалғыздық сезім, арам ниет билей алмады, ойыншы үнемі ізденісте болады. Ондағы құдірет өнерпаздық, түсіністік және келісімге жол табу. Адамзат қашанда болмасын осы үш құдіретке тәнті болған, сол құндылыққа жетудің мүмкіндігін арнайы және үнемі іздестірумен әуреленген [6].

Сонымен, қорытындылай келе, қазақ халқының ұлттық ойындарының шығу тегі терең тамыр жайғанын аңғардық. Ерте кезде пайда болған ойындардың құрылысы, ережесі қазіргіге ұқсас болмағанымен, бұрынғы болмысын сақтап қалған. Басқа халықтармен салыстырғанда ерекшелік белгілерінің бірі болып табылатын ұлт ойындарының тұрмыс-тіршілікте, салт-дәстүрде, тәрбиеде, бейбіт өмірде, жаугершілік соғыстарда тиетін пайдасы көп болды.

Ұлт ойындарын патшалық Ресей кезінен бастап зерттеу етек алды. Дегенмен де жүйелі түрде салт-дәстүріміздің, той-думанның бір бөлшегі етіп қарастыру Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін басталды. 1990-шы жылдарда бұл мәселені зерттеу жоғарғы дәрежеде жүрді деп айтуымызға әбден болады. Жоғарыда жазылған пікірлер бұл сөздеге айғақ бола алады деген ойдамын.

#### ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великая степь. – Москва. 2006.
2. Тетенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Қайнар. 1994.
3. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Рауан. 1991.
4. Шаханов Н. Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы. 1998.
5. Есмағанбетов. Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі. – Алматы. 1995.
6. Садықов Ж. Казахские национальные игры: [Кокпар (козлодранье), Аударыспақ (борьба всадников), Алтыбақан (качели)] //Звезда Прииртышья. 1994. -24 мая.

#### REZUME

S.M.NARYMBETOV (Almaty)

#### STUDIES OF THE KAZAKH NATIONAL GAMES AFTER INDEPENDENCE

The author examines research about the history of the Kazakh national games after independence, its place in the historical society, national traditional games, his need for educating the younger generation.



С.ЖОЛДАСБАЕВ

XIV-XV ҒҒ. ТҰМАН ТАЙПАЛАРЫ ҚАЗҒАН «ТҰМАН» АРЫҚ

*Статья посвящена истории орошения средневекового городища Сыганак. Анализ имеющихся в источниках мнений позволил автору установить исконное название некоторых арыков. Выяснилось, что название «Тюменарык», оказывается было не Тюмень и не тумень, и не темен (на казахском языке). Его первоначальное название было «Туманарык», т.к. в те времена, примерно в XIV-XV вв, вокруг городища Сыганак жило племя «Туманць», которые копали арык. Поэтому этот арык и получил свое название «Туман арык». Русские исследователи называли его «тюмень», а местные казахи «темен» арыком.*

*Bu makalede, Sıganak şehrinin tarihi üzerinde durulmuş ve Tömenarık adının “tümen”, “tömen” değil, “Tumanank” olduğu ileri sürülmüştür. Çünkü XIV-XV yüzyıllarda Sıganak şehri etrafında “Tuman” kabilesinin yaşadığı ve bundan dolayı Tumanlar tarafından kazılan kanalın “Tumanank” adını aldığı konusunda bilgi verilmiştir.*

Қазақ жеріндегі Оңтүстік Қазақстандағы орта ғасырлық қалалардың суландыру жүйесін зерттеу мәселесі – археологтардың күн тәртібіндегі басты проблемасының бірі. Бұл мәселе Кеңес дәуірінің яғни XX ғасырдың 70-жылдарында қолға алынған еді. Ол Отырар қаласына археологиялық зерттеу жұмыстарының басталуына байланысты Оңтүстік Қазақстан комплекстік археологиялық экспедициясының құрылуы (ОҚҚАЭ) оның құрамында «Отырар қаласын суландыру жүйесін» тексеру бөлімі құрылым, қаланың сумен қалай қамтамасыз етілуі және оның аумағында егін шаруашылығының қандай дәрежеде болғандығы тексерілген еді. Бұл жұмыс ойдағыдай аяқталып, бөлімнің жетекшісі болған В.А.Грошев өзінің жай ізденушілік жұмысынан бастап, докторлық диссертациялық жұмысына дейін жеткізіп, Отырардың суландыру жүйесін ғылыми монографияға дейін шығарған [1]. Міне, бұл жағдай ортағасырлық қалалардың суландыру жүйелерінің өз кезінде қандай маңызды рөлінің болғандығын көрсетіп отыр. Ал мұны тексеру бүгінгі күндегі өскелең талапқа да қажеттілігін көрсетуде.

Отырарға қазба жұмысының басталуын алғаш ғылыми жоба жасап оның ұзақ жылдарға бағдарламасын жасаған халқымыздың тұңғыш маман археологы, тарих ғылымдарының докторы К.А.Ақышев еді. Ол «Көне Отырар» кітабының кіріспесінде ортағасырлық қалаларды суландырудың барысында, жалпы халқымыздың Оңтүстік аймақ экономикасының, мәдениетінің дамуында Сырдарияның рөлінің қандай зор болғандығын, Ніл өзенінің Египеттегі рөлімен бірдей болғандығын атап өткен [2].

Ғалымның Сырдарияны Нілге теңеуі шын мәнінде оның біздің халқымыздың өсіп дамуына тигізген тарихи маңызының адам айтып жеткізгісіз орасан болғандығын көреміз. Енді егемендігін алған еліміз Сырдың суын өздерінің игілігіне ойдағыдай жаратады деп сенеміз. Бұлайым солай болса екен.

Сырдың суы орта ғасырға дейінгі оның жағалауында өмір сүрген арғы ата-бабаларымыз сақ, үйсін, қаңлы тайпаларының да өмір сүруіне нәрін

берген. Олар біртіндеп өркендеп орта ғасырлық дәрежеге көтеріліп, бүгінгі халқымыздың халық болып қалыптасуына зор әсерін тигізген. Біз сол ұзақ тарихи жолдардың қалай болғандығын біліп отырсақ, Сырдың суын қастерлеп оны жөнсіз ысырапқа ұшыратпай пайдаланамыз.

Сырдың суын оның екі жағасында орналасқан Отырар және оның серіктес қалалары Алтын төбе, Құйрық төбе, Пышақшы төбе, Ботай төбе, Оқсыз, Абыз төбе сияқты тағы басқа төбе болып қалған қалалар пайдаланса, оның орта және төменгі ағымындағы Сауран, Сығанақ, Женд, Баршынкенд т.б. көптеген қалаларда пайдаланған. Біздің алдымызға қойып отырған мақсатымыз Сығанақ қаласының суландыру жүйесінің қандай дәрежеде дамығандығына көңіл бөлу болып отыр. Өйткені орта ғасырлық қалалардың ішінде көрнекті қалалардың бірі Сығанақ қаласы болып табылады. Бұл қаланың атақты қалалардың бірі екендігін К.А.Ақышев та айтқан. Оның айтуы бойынша орта ғасырлық қалалардың ішінде № 1 қала Отырар болса, № 2 қала ол Сығанақ дей келіп, ендігі ұзақ жылдарға зерттеу жұмысын осы қалаға жүргізу керек деп жазады [3].

Қалаға 2003 жылдан бастап Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жанынан құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САЭ) ғылыми-зерттеу жұмысын бастаған. Ол туралы баспасөз беттерінде ғылыми мақалаларда жарияланған [4]. Жұмыс жалғастырылуда.

Ал біз мақалада қаланың суландыру жүйесіне көңіл бөлуді қарастырып отырмыз. Бұл мәселеге көңіл бөліп отырсақ, әргүрлі пікірлер мен көзқарастар болған тәрізді. Сондықтан олардың дұрыс-бұрыстығына көз жеткізу үшін жазба деректермен салыстыра отырып оларды далалық зерттеуге дейін қарастыруды жөн көрдік.

Бірінші басты көңіл бөлетін мәселе Сығанақ қаласының «Төмен арықтан» алынған су арқылы суландырылғаны туралы XVI ғасырдың басындағы жазба деректердегі Мұхаммед Шайбани ханның хатшысы болған Фазлаллах ибн Рузбиханның жазуында кездеседі. Ол Сығанақ қаласының тұрған жерінің адам өмір сүруіне лайықтылығын және орта ғасырлық қалалардың ішінде терістік жаққа орналасқан Дешті Қышпақпен сауда байланысының күшті екендігін, қышпақтардың астанасы болғандығын айта келіп, қалаға және оның аймағындағы егістіктер Сейхуннан (Сырдария) тартылған каналдармен суландырылған (оросительные каналы ее обработанных полей все выведены из реки Сейхун) дейді [5]. Бірақ Рузбихан каналдың атын жазбаған, дегенмен сол кезде қаланың және оның аймағындағы егістік жерлер Сырдариядан тартылған каналмен суландырылған. Рузбихан каналдың атына мән бермеген.

Әрине, Рузбихан Сейхуннан тартылған арықтың Төмен арық екендігіне көңіл бөлмеген. Бірақ арықтың аты сол кезде белгілі болған, ол яғни «Төмен арық па» жоқ әлде «Тұман арық» болды ма сонда аталғандығына ешбір күмән болуы мүмкін емес. Шамамен сол кезде «Тұман»

арық аталған болу керек. Бұлай дейтін себебіміз, XIV ғасырда жазылған жазба деректерде бұл арықтың «Тұман арық» деп аталғаны туралы хабарды кездестіреміз [6].

Бұл хабарда Әмір Темір Сығанақ қаласының көрнекті ислам дінінің уағыздаушы өкілі Шейх Сирадж-ад-динға «Тұман арықтың» бойынан бір төбе (участок) жер беруге өкім шығарғаны айтылады.

Бұл Сығанақ қаласының сол мезгілде Әмір Темірдің қарамағында болғандығын байқатады. Сонымен қатар бұл кезде Әмір Темір өзіне опасыздық жасаған Тоқтамыс ханды қуғындап жүрген. Ол туралы тарихта жеткілікті жазылған.

Екіншіден «Тұман арық» деген сөзді XIX ғасырдың аяғына қалада болған Түркістан аймағының өлкетанушысы Е.Т.Смирнов өзінің «Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы ескерткіштері» атты еңбегінде Сығанақ қаласының және оның аумағының Сырдариядан тартылған «Тюмень-арық» арқылы алынатын сумен суландырылғанын жазып қалдырған [7].

Смирновтың мақаласын пайдаланып 1899 жылы Перовск уезінің басшысы В.А.Каллаур Сығанақ қаласына біраз зерттеу жұмысын жүргізген. Ол өзінің ғылыми мақаласында Сығанақ қаласының және Асанас т.б. қалалардың топографиялық құрылысы жайлы мәліметтер жариялайды. Ғалымның басты істеген қызметі Сығанақтың жалшы көрініс сызбасын және қаланың шығыс қақпасының алдындығы 120 м жердегі мешіт пен сағананың құрылыс жүйесінің жобасын жасаған. Каллаур да Төмен арық туралы хабар береді.

Бірақ ол арықты Арыс өзенінен алған деп қателеседі. Арықты қазуға он мың адам қатынасқан сондықтан Тюмен (Тумен –С.Ж.) арық деп аталған дейді [8].

Түрікше әскери он мыңдық адамды басқару «тумен» деп аталған. Сондықтан орыс ғалымдары «Тумен» сөзіндегі «у» әрпін «ю»-мен шатастырып Тюмень деп жазып жүрген. Ал қазірге кезде қазақша «Төмен арық» болып аталып жүр.

Қаллаурдың бұл арықтың Арыс өзенінен тартылған деп айтуына өзінше аңқтама береді. Ол кезде Сырдарияның ескі арнасы «Ешкі өлмес» қамалының жанынан Қызыл-құм арқылы аққан дейді. Ол арна бүгінгі күні Өгіз жылғасы деп аталады. Ал ескі арнада көптеген төбе болып жатқан қалалар орналасқан дейді [8, 9]. Алайда ғалымдар мұны мақұл көрмейді. Бұл пікір археологиялық жағынан зерттеуді қажет етеді.

Енді бүгінгі «Төмен арық» деп аталып жүрген арықтың Әмір Темірдің «Тұман арықтан» берген жер үлесіне байланысты «Тұман» деген тайпаның түркі тайпалардың арасында болғандығы, олардың осы Сырдың орталық ағысында өмір сүргендіктері туралы пікірге тоқталып өтелік. Өйткені бұл арықты сол тұмаңдықтар қазып солардың атымен аталды ма деген ой туындайды. XV-XVIII ғғ. Қазақ хандығы жайлы жазба деректерде «тұман»

тайпасы туралы үш жерде кездеседі. Бірінші деректе «из группы туман» десе, екінші «из племени тубай туман» Дарвиш-бахадүр қазақтардың Шайбани ханға қарсы тұрушылар болған [6, 16-17]. Ал үшінші деректер «из племени людей туман Қылыш-бахадүр» Әбілхайыр ханға қарсы күрестегі тайпалардың қатарында жүрген [6, 97]. Деректерге қарағанда уақиға Сығанақ қаласының аумағында болған. Ал орта ғасыр тарихының білікті маманы Т.И.Сұлтановтың хабарына қарағанда Арал бойындағы тайпалардың ішінде Әбілхайыр ханның хан болып көтерілуіне жақтас болған 54 тайпаның тізімінің ішінде 42-ші болып «тубай-туман» болып тұрса, ал 43-ші тізімде «туман», ал 44-ші тізімде «туман-минг» болып жазылған [9].

Бұған қарағанда «туман» тайпасының үш рудан тұрғанын байқау қиын емес. Бұл тайпалардың барлығы Сығанақтың аймағында болған. «Шайбани хан» шежіресінде [6, 97], Әбілхайыр хан қаза болғаннан кейін тайпалардың ыдырап Қылыш-бахадүрдің қазақ хандығы жағына шыққандығын көрсетеді.

Келтіріліп отырған жазба деректерге қарағанда Төмен арық емес тұмандықтар қазған «тұман арығы» болуы әбден ықтимал.

Орыс деректерінде Сығанақ қаласының Сырдарияның бірде сол жағында тұрғандығы көрсетілсе, екінші бір деректе оң жағында екендігі жазылған. Мұның біріншісі XVI ғасырдың ортасында жазылған [10], ал екінші деректе қала Сырдың оң жағында тұрғандығын орыстың тұңғыш картографы 1701 жылы Сібірдің сызба кітабына кіргізген. Онда қаланың тұрған жері де көрсетілген [11]. Сондықтан да соңғы кезде қаланың Сырдың сол жағында тұрғандығын кейбір зерттеушілердің қуаттап жүруі шындыққа жанаспайды [12].

Сонымен қатар Әбдіқадыр Асқар «Төменарықтың» атының шығуына өзінше пікірін қосады. Ол бұл арықтың басқа арықтарға қарағанда арықтардың ішіндегі ең үлкені, ең тереңі демек ең төмені де осы арық болғанын тарихи жазбалар жоққа шығармайды, сондықтан бұл арықты қазіргідей «Төменарық» деп атау әбден орынды дейді. Жерімізде қанша жергілікті атаулардың адам танымастай болып өзгеріп кеткендерін қалпына келтіре алмай жүрміз. Сондықтан бұл арық төмен аталуы мүмкін емес, ешбір мағынаны бермейді, бұл «туманның» орысша «тюмень» аталуынан қазақшаға төмен болып алынуы. Сол себепті тарихи жазба деректерді ескере отырып арықтың ұмытылған тарихи атауы «Туманарық» деп атауымыз керек.

Сығанақ қаласын оңтүстік жағынан су тартылған Туманарықпен суландырса, солтүстік шығыс жағынан Қаратаудан аққан бұлақ суларымен суландырған. Бұл туралы да қаланың көрнекті діни адамдарына берілген куәліктерде Қаратаудан шығатын Мыңбұлақ, Шолақ, Арыстанды, Қызылтал, Келте шалғия сияқты бұлақтардың суын пайдаланып, жер айдап өнім алуға хұқық берілген [6, 313-320]. Және бір ескертілген жағдай олардан ешбір алым-салық алынбауы ескертіліп, той-думан, діни мейрам күндері олардың жақсы дәрежеде күтілуі және ораза, айт күндері сойылып таратылатын

малдың жақсы жерлері жамбас, жілік сүйектерін алуы (беру) қажет екендіктеріне толық мүмкіндік берілген. Қаланың «Төменарықтан» су алатынын А.Якубовский де өзінің «Сығанақ қаласының бұзындылары» деген атақты ғылыми еңбегінде [13] ерекше тоқталып кеткен. Қала аймағындағы «Қарлұқ арығы» қазір «Бұлдырық арығы» аталатын арық және Көктас бұлағынан келетін «Меш» арығынан екі жұп жер суымен бірге Сұлтан Нисамиддин әулетіне тиісті болған. Бұл хабардан қаланың аумағындағы сулы жерлер діни лауазымды адамдарға бөлініп берілген [14].

А.Якубовский жергілікті сунақтармен байланыс жасап, олардан Ескі Төменарықтың станциясынан, су шығаратын құдығынан (водокачки) бір шақырым жерден шығып Ақтөбеге дейін жетіп, одан екіге бөлінетінін, бір тармағы Көкесенеге қарай ақса, екіншісі оңтүстік батысқа қарай Сығанаққа бағыт алатынын жазады [13, 158]. Ғалым Тұманарықтан басқа қаланың аумағын суландыруға Бозғыл өзекеден шығатын екінші бір үлкен арық туралы жергілікті адамдардан біледі. Ол Бозғыл өзек арығының Бозғыл өзек көлінен шығатынын, көлге судың Сыр тасыған кезде құйылып одан арық арқылы қалаға су тартылатынын жазады. Ал көл Төменарық пен Жаңақорғанның арасында Көлден Сығанаққа дейін 30 верст [13, 159]. Алайда бұл арықта су тек Сыр тасыған кезде сәуір, мамыр, маусым айларында ғана болады. Жер суландыруға ең қажетті кез. Бұл кезде егіншілер егістіктерін жетілдіріп алады.

Сонымен қорытындылайтын болсақ, Сығанақтың суландыру жүйесі Отырар қаласының суландыру жүйесіне қарағанда өте күрделі болған. Себебі Отырар Сыр мен Арыс өзендерінің қиылысында және өте жақын тұрған. Ал Сығанақ Сыр бойынан 20-30 шақырым алыс тұрған. Дегенмен зерттеушілер қаланың Сырдан қашықтығын әрқалай жазады. Бұл археологиялық зерттеу кезінде анықталады. Мұндай қашықтыққа қарамастан сығанақтықтар судың басты қорын Сырдариядан алған. Жазба деректермен ғылыми пікірлерде бұл туралы ойдағыдай пікір тудырмайды. Екінші арықтың Сырдан қашан тартылғандығы туралы ешбір дерек айтылмайды. Бұл мәселеде археологиялық жұмыс жүргізілмей анықталуы мүмкін емес. Ол үшін қаланың алғашқы тұрғындарының өмірі қашан басталды? Мұны анықтасақ, сонда арықтың қашан тартылған кезін, шамамен қай мезгілде қазылғанын білуге болады. Бүгінгі таңда сөз болып отырған пікірлер қалаға судың Сырдан тек соңғы ортағасырдың алғашқы кезінде (XIVғ.) тартылғандығы жайлы ғана.

#### ӘДЕБИЕТТЕР

1. Грошев В.А. Иригация Южного Казахстана в средние века. А.,1985
2. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар А.,1972.
3. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар А.,1972. 207-6
4. Жолдасбаев С. Перспективы охраны и изучения средневекового городища Сыганак //Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы, 2005, 254-257-66.
5. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфажани. Михман наме ий Бухара. Перевод, предисловие и

- примечания Р.П.Джалиловой. Под ред. А.К.Арендса. М., 1976, 116-б.
6. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. А.,1969, 317-б.
  7. Смирнов Е.Т. Древности на среднем и нижнем течении р.Сырдарьи //Протоколы Турк.кружка лобит.археологии, 1897 (1896-1897), 2 протокол от 17. II.1897, 1-14-бб.
  8. Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) в Перовском уезде, разрушенные Чингиз ханом в 1219г// Протоколы Турк.кружка лобит.археологии, 1900 (1899-1900), 5, протокол №1 от 7. II.1900, 9-11-бб
  9. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVIIIвв. М.,1982, 15-16-бб.
  10. Книга Большому Чертежу (Памятник 17 в). Подготовлен к печати и ред. К.Н.Сербиной. М.-Л.,1950, 229с.
  11. Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1710г. СПб.,18827
  12. Әбдіқадыр Асқар. Төменарық атауы қайдан шыққан //Сыр бойы, 2002. 9 мамыр.
  13. Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Сутнака). Сообщения ГАИМК, 1926, вып.2,123-159.
  14. Қарақожаұлы Ш. Сунак ата (Һисамиддин). Астана, «Нұржол», 2003, 67-б.

#### REZUME

##### S.ZHOLDASBAEV (Turkistan) "FOG" DITCH DUG TRIBES FOG IN XIV-XV CENTURIES

This article is devoted to the history of medieval hillfort Syganak irrigation. An analysis of the available sources of opinions allowed the author to name some of the irrigation ditches. It turned out that the name "Tumanaryk", is it not, nor tumen', Tyumen and tömen (in Kazakh). Its original name was "Tumanaryk", because in those days, some XIV-XV centuries, around the site of the Tumancy tribe lived Syganak, who dug aryk. Therefore the aryk and got its name "Fog aryk". Russian explorers called it "Tyumen", while the local Kazakhs "tömen" arykom.

М.М. БАХТЫБАЕВ

В.А.КАЛЛАУР ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОГРАФИИ  
ПЕРОВСКОГО УЕЗДА

*Мақалада Археология өуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшесі В.А.Каллаурдың Перовск уезінде атқарған зерттеу жұмыстары, Сырдарияның орта және төменгі ағысында орналасқан ескерткіштерді жазба деректерде кездесетін қалалармен баламалау мәселесі қарастырылған.*

*Bu makalede, Arkeoloji Meraklıları Türkistan Kulübü üyesi V.A.Kallaur tarafından Perovsk ilçesinde yapılan araştırmalar ele alınarak, Sir Deryanın orta ve aşağı kollarında bulunan abideleri yazılı kaynaklarda rastlanan şehirlerle mukabil etme konusu incelenmiştir.*

Среди членов Туркестанского кружка выделявшиеся своей активностью был В.А.Каллаур, внесший неоценимый вклад в изучение исторической топографии Перовского уезда.

В 1898 году В.А.Каллаура переводят из Аулиеата в Перовск в качестве начальника уезда. Его частые поездки по территории Перовского уезда содействовали изучению памятников древности. Он пишет по этому поводу: «Желая принести посильный труд по археологии в новом месте своего служения, в Перовском уезде, на первых же порах я стал собирать сведения о местах нахождения развалин древних городов и оседлых местностей по р.Сыр-Дарье в пределах Перовского уезда, ознакомившись с доступными мне источниками по этому предмету [1, 6].

В 1900 году на страницах протоколов была опубликована статья В.А.Каллаура «Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис-ханом в 1219 году» [1, 6-16], в которой он дает краткое описание развалин городищ Сыганак, Бестамак, Асанас, Кышкала.

Пользуясь служебной поездкой в селение Скобелево, В.А.Каллаур 12 мая 1899 года посещает развалины древнего Сунак-Ата (Сыганак), которое располагалось в 18 км восточнее села.

В.А.Каллаур дает краткое описание городища, где сообщает, что крепость Сунак состоит из двух укреплений - внутреннего, имеющего в окружности 540 саженей, которое представляет из себя цитадель, и самой крепости. Крепостные стены цитадели хорошо сохранились в некоторых местах более 3 саженей высотой. Внутри цитадели хорошо заметны улицы и места бывших построек, а также следы построек между стенами цитадели и крепости. Вне крепости видны следы загороженных мест для дворов, караван-сараяв и много глинобитных построек с уцелевшими еще стенами, разбросанных на большое пространство [1, 9]. Так же В.А.Каллауром глазомерно был снят план городища Сыганак.

В.А.Каллаур анализируя сообщение Н.Лыкопина, что остатки Сыганака были открыты П.И.Лерхом к востоку от Джулека, отождествляет городище Сунак ата со средневековым городом Сыганак, предполагая, что название Сунак-Ата городище получило в позднейшее время [1, 11].

Исследовав целую сеть арыков сохранившихся вокруг городища В.А.Каллаур пишет: «Город Саганак орошался водой, проведенной из реки Арыса, так как в то время река Сыр-Дарья шла по Кызыл-кумам. Над арыком из реки Арыса работало 10 т. человек, почему он назван Тюмень-Арык, имя которого носит почтовая станция. Остатки от прежнего арыка сохранились: в Яны-кургане – Назар-арык, которым пользуются жители рода сунак, около станции Тюмень-Арык и между ними Кара-Куль-арык. Но в настоящее время вода в арыки идет только из чигирей» [1, 10]. Он ошибочно предполагал, что канал Тюмень-арык (канал Сунак ата) берет начало из реки Арысь.

В 2009 году Сыганакская археологическая экспедиция научно-исследовательского центра Археологии Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави (руководитель д.и.н. С.Ж.Жолдасбаев) с целью изучения ирригационных сооружений средневекового городища Сыганак произвело разведывательные работы в промежутке между станцией Томенарык и городищем Сыганак. В ходе исследования были выявлены следы канала орошавшего средневековое городище Сыганак и его округу, определены географические координаты устья канала [2, 53-59].

Городище Сыганак значится в реестре Археологической карты Казахстана под № 3342 [3, 228] и под № 99 в Своде памятников истории и культуры Кызылординской области [4, 167-168]. Городище расположено в 2 км к северо-западу от села Сунак ата. Памятник был обследован в 1927 г. А.Ю.Якубовским [5, 123-159], в 1947 г. ЮКАЭ (А.Н.Бернштам), в 1970 г. ОАЭ (К.А.Акышев), в 2003-2011 гг. САЭ (С.Ж.Жолдасбаев).

На момент исследования ЮКАЭ городище Сыганак представлял собой неправильный многоугольник [6, 86], со сторонами 275x175x190x175x320 м, окруженное земляным валом высотой 6-7 м. С трех сторон к шахристану, за исключением восточной части, примыкает остатки рабада размерами 250x650x350 м [7, 96].

А.Н.Бернштамом был снят план городища. Он опираясь на план городища и письменные источники утверждал, что городище было воздвигнуто огузами, а началом поселения являлось кангюйское стойбище [6, 86].

Начиная с 2003 года на городище Сыганак проводятся стационарные исследования Сыганакской археологической экспедицией (С.Ж.Жолдасбаев). САЭ-ей в 2003-2008 годы были заложены раскопы № 1-4. А с 2009 года исследования на городище проводят в рамках государственной программы «Культурное наследие». В 2009-2011 гг. были заложены раскопы №5-11 [8]. Снять топографический план городища.

Стратиграфический разрез (раскоп №6) был заложен в северо-западной части городища. При раскопе было вскрыто шесть строительных горизонта (I-XVII яруса), нижний слой которого датируется кон. XIII - нач. XIV вв.

Е.И.Агеева и Г.И.Пацевич анализируя собранный на городище подъемный материал пришли к выводу, что наибольший расцвет жизни



города приходится на V-VIII вв., затем роль города падает и вновь поднимается в XII-XIV вв. [7, 97]. В Своде памятников истории и культуры Кызылординской области городище Сыганак датируется VI-IX вв., а последние исследования САЭ дают иную датировку - кон. XIII - нач. XIV – XVIII вв. [8]. До сих пор не вызывавшего сомнения локализация Сыганака «домонгольского времени» в этой связи остается открытым, был ли он на этом месте или его нужно искать в другом месте.

13 июня 1899 г. В.А.Каллаур посетил крепость Биш-Там (Бестам) расположенный в 20 верстах к северу от села Скобелева. По его описанию крепость Бестам состоит из цитадели, в окружности 108 саженей, и крепостного вала, в окружности около 400 саженей. Земляные валы цитадели довольно хорошо сохранились и местами более 3-х саженей высоты [1, 13]. Им был снят план крепости.

По поручению В.А.Каллаура местный житель А.Ниязов проследил след арыка (канала) орошавшего округу Бестама. А.Ниязов сообщил, что со стороны правого берега реки Сыр-дарьи от могилы Кокумбая, что на Алагуль-Бозгуль, ниже прежнего водного бассейна (арыка) имеет направление на Кок-Кесене, Сунак, Биш-Там и Коп-Рабат. До Сунака арык хорошо виден, а ниже Сунака до Биш-Там занесен песком, хотя различить его можно с трудом. От Биш-тама к Коп-рабату, ниже в 3-х верстах, снова арык хорошо заметен и носит название Нан-Сай (хлебный сай) [1, 13].

Городище Бестам расположенное в 5 км севернее от села Жиделиарык был осмотрен в 1907 г. топографом В.П.Нехорошевым, обследован в 1946 г. ХАЭЭ (С.П.Толстов), в 1966-67 гг. ЖАЭ (К.А.Акишев, К.М.Байпаков), в 1982 г. отрядом археологической экспедиции КазГУ (М.Елеуов). Бестам значится в реестре Археологической карты Казахстана под № 3323 [3, с.347] и под № 83 в Своде памятников истории и культуры Кызылординской области [4, с.347]. В статье «Городище Бестам» ошибочно констатируется, что городище было открыто В.П.Нехорошевым.

В 1967 г. ЖАЭ (К.А.Акишев, К.М.Байпаков) и в 1982 году отрядом археологической экспедиции КазГУ (М.Елеуов) были сняты план городища.

Цитадель в плане подквадратной формы размерами сторон 95х95 м, ширина крепостной стены у основания 10-12 м, высота 1,5-2 м. По углам и в центре каждой из сторон имеются остатки башен, высотой 0,5-1 м, выступающие от стены наружу на 5-12 м.

На городище первые раскопки были произведены краеведом А.Амировым в 1967 году, а в 1982 году М.Елеуовым были заложены разрезы на крепостной стене (вал) цитадели и на сохранившейся части внешнего вала, и вскрыта одна из башен. Городище датируется X-XIV вв. [4, 348].

Согласно письменным источникам после Сыганака Джучи хан занял города Узгент, Бархалигкент, Асанас и Дженд. В.А.Каллаур анализируя свидетельство Джувейни и сопоставляя его с расположениями городищ, пришел к выводу, что древний город Ашнас, несомненно, соответствует

развалинам города, носящим название Асанас, а с именем Узгент имеются развалины двух городов: Кыргы-Узгент по самому южному старому руслу Сыр-Дарьи, известному под именем Угуз-Джилгасы и Ишке-Узгент по берегу северного (среднего) сухого русла реки Сыр-Дарьи [1, 14]. На левом берегу реки Сыр-Дарьи против города Перовска, в верстах 25-30, имеются развалины древнего города Кыс-Кала (Кыш-кала), на урочище Тумар-Уткуль, в верстах 4-х от местности Хан. В.А.Каллаур отождествляет Джент с городищем Кыш-кала [1, 16].

12 августа 1899 г. В.А.Каллаур осматривает городище Асанас, по его описанию, данный памятник расположен на левой стороне реки Сыр-Дарьи в низовьях арыка Ак-арык, в верстах 25-ти от реки Сыр-Дарьи, а от станции Бер-Казан в 30-ти верстах. Крепость с сохранившимися крепостными стенами, высотой местами до 20 шагов и шириною в верхней части до 15 шагов. Крепость эта имеет в окружности до 2-х верст, в ней было пять ворот: с южной стороны два, а с прочих по одной. В юго-западном углу крепостного вала были строения из жженого кирпича.

В этот же день В.А.Каллаур обнаружил и дал краткое описание укреплений расположенных вблизи городища Асанас. В одной версте западнее от городища расположено укрепление с земляным валом, размером 300х300 шагов. В восточной части крепости, имеется возвышенность, служившая или цитаделью, или это развалины здания. В 2-х верстах еще западнее имеется четырехугольное укрепление Ак-Тюбе, размером 200х200 шагов, а внутри его имеется четырехугольная возвышенность, примыкающая к одному из фасов, длиною 70 шагов и шириною 60 шагов. Высота его от основания до середины вершины 55 шагов. А в 2-х верстах восточнее от городища расположено четырехугольное укрепление, длиною две стороны по 200 шагов и две других по 185 шагов [1, 15].

Городище Асанас расположено в 48 км на юго-востоке от города Кызылорды, в 8 км на юго-западе от села Айдарлы. Городище было обследовано в 1960-1961 гг. ХАЭЭ (С.П.Толстов), в 1968 г. археологическим отрядом ХАЭЭ (Н.Н.Вактурская), в 1989 г. совместной экспедицией Исторического факультета Кызылординского педагогического института и археологическим отрядом ИИАЭ АН КазССР (П.Каратаев), в 2002 г. экспедицией Кызылординского государственного университета им. Коркыт ата (Т.Мамиев).

В исторической литературе Асанас считался городом, построенным согдийскими торговцами. С.П.Толстов обследовав городище Асанас выдвинул иную гипотезу о постройке города, он пишет: «Вопреки этому мнению итоги нашего обследования свидетельствуют, что Асанас был городом, построенным теми же местными присырдарьинскими полуоседлыми племенами, которые воздвигали в раннем средневековье своеобразные укрепленные торгово-ремесленные города в бассейне Инкар-Дарьи. Это подтверждают и характерная планировка городища, и многие

черты фортификации, в особенности же подъемный керамический материал» [9, 282].

В 1968 г. археологическим отрядом ХАЭЭ (Н.Н.Вактурская) было заложено два стратиграфических раскопа, первое, в 75-80 м западнее и вторая в 20-25 м северо-западнее цитадели. Первый раскоп размером 3x4 м и глубиной 1,9 м вскрыл два строительных горизонта, найденное в них керамический комплекс датируется XII-XIV вв., а второй раскоп вскрыл пять строительных горизонта. Вскрытый керамический комплекс нижних двух слоев датируются VII-IX вв. По результатам обследования Н.Н.Вактурская пришла к выводу, что город Асанас существовал в тот же период, что и «болотные города» и жизнь в нем замирает к XV в. [10, 127-132].

Деятельность В.А.Каллаура по локализации городов и поселений, расположенных в долине реки Сырдарья было продолжено и в последующие годы. С 3-го по 8-е апреля 1900 г. и с 23 по 27 апреля 1901 г. В.А.Каллаур осмотрел развалины древних городов, крепостей и курганов, находящихся в Сауранской, Приречной и других волостей Перовского уезда.

На левом берегу реки Сыр-Дарья В.А.Каллаур осмотрел и дал краткое описание памятников Мийрам (Мейрам), Ак-Курган, Абыз-Тюбе (Кутликент), Ишки-Узгент (Сырги-Узгент), Балапан-Тюбе, Узгент (Кыргы-Узгент), Тубесы-Оюк (Касым-Ата), Курасан-Ата (Хорасан-Ата), Баксаис-ата, Алгыр-Салгыр и Мулла-курган, а на правом берегу - Урдакента (Ордакент), Ак-тюбе, Кызыл-кала [11, 70-75].

В.А.Каллауром лично были сняты планы городищ Мейрам, Ак-Курган, Балапан-Тюбе [12, 77-б., 4,6,8 сурет.], а чертежи развалин Алгыр-Салгыр и Мулла-курган были составлены Мингли Ходжиным, план Ордакента был составлен переводчиком Турмухаммед Джайлибаевым. По указанию В.А.Каллаура Турмухаммед Джайлибаевым была составлена карта памятников древностей в масштабе 8 верст на дюйм [11, 75].

В.А.Каллаур в сообщении о следах древнего города Дженд и о кургане Сырлы-там пишет, что в Кызыл-кумах имеется сухое русло реки, под названием Баршин-Дарья, по которому находятся развалины древних городов Узгента и Сырлы-там. По его мнению, сухое русло реки ниже Узгента, где расположен Сырлы-там, имеет название Баршин-Дарья и возможно, что прежде река Огуз-Джылгасы называлась Баршин-Дарьей на всем протяжении [11, 76].

В.А.Каллаур анализируя исторические источники, пришел к выводу, что Джучи-хан после разрушения Сыганака отправился в Узгент, затем в Бархалыкент, Ашнас и Дженд, следовательно, Бархалыкент должен быть ниже Узгента и по пути в Асанас. В.А.Каллаур ссылаясь на сочинение В.В.Бартольда, где Бархалыкент, пишется, как Барчинлыгкент он высказал мнение, что сухое русло от Узгента до Сырлы-тама и далее имеет древнее название Баршин-Дарья, что может произноситься также «Барчин-Дарья», то Барчинлыгкент должен находиться на реке Барчин-дарье, именем которой

назывался. Опираясь на этот вывод, В.А.Каллаур отождествляет Барчинлыгкент с развалинами Тубесы-оюк (Касым-Ата) [11, 77].

Проанализировав сведения о присырдарьинских городах существовавших в низовьях реки Сырдарьи до монгольского нашествия, приведенные в работе В.В.Бартольда «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» В.А.Каллаур задался целью произвести разыскания и исследовать, не принадлежат ли некоторые из них имеющиеся в пределах Перовского уезда развалинам. В работе В.В.Бартольда приводятся сведения о памятниках расположенных за Саураном, это - 1) укрепленный город Турар и в его волости селение Зерах, вследствие чего этот город иногда носил название Турар-Зерах, 2) богатый и укрепленный город Шагльджан, 3) небольшой город Баладж, и 4) большой город Берукет, 5) недалеко от Яныкента и Дженда – Хувара, из менее значительных пунктов: 6) Сагдере на берегу Сыр-Дарьи, в 20 фарсах от Дженда, 7) Хайрабат в окрестностях Дженда, 8) Рабат-туганин одно из главных селений в окрестностях Барчылыгкента [13, 59].

В.А.Каллаур по расспросам местных жителей собрал сведения о развалинах следующих древних населенных пунктов:

По древнему руслу большого арыка (канала) Чийли:

1) Кызыл-кала - по словам почетного киргиза А.Ниязова, имеет еще другое название Шегедек-курган;

2) Кара-уйнын-актюбесы. Это старая и разрушенная крепость (курган), от которой осталась высокая горка. Она находится в 10 верстах от Джулека к Скобелеву и в 3-х верстах от дороги;

3) Окше-ата – развалины древнего города. По сообщению А.Ниязова, судя по развалинам и массе жженого кирпича, оставшегося от разрушенных зданий, - это был городок большой; он находится в 7-ми верстах от Джулека.

По левому берегу Сыр-Дарьи Келин-тюбе – большой курган по Келин-арыку, по правому берегу Сыр-Дарьи: Шорнак – находится в верстах 13-ти за Саураном и в верстах 2-х к реке Сыр-Дарьи, Сидак - против Копмизгиля, в 1,5 верстах от дороги к реке Сыр-Дарье, Шахрабат и Коп-рабат на севере от Джулека в 40 верстах.

В Кызыл-кумах - Сырлы-Там.

По р. Яны-Дарье развалины: Джан-кала, Кум-кала, Чавек-кала, Бузук-кала, Чирик-кала, Чиркрабат, Каракалшак [13, 60-62].

По описанию В.А.Каллаура Коп-рабат расположен в 40 верстах севернее Сарычаганак и в 80 верстах от озера Кум-куль. По поручению В.А.Каллаура развалины Коп-рабата осмотрел местный объездчик Губанов. Все рабаты развалились и представляют из себя кучи жженого кирпича. Восточный из них носит название Муртук-рабат. Следующий от него на запад в 1,5 верстах, Кос-рабат состоит из двух куч жженого кирпича. Западнее еще в одной версте, есть развалины башни из жженого кирпича.

На левом берегу реки Чиркейли, составляющей начало Куван-дарьи,

находятся развалины Кос-асар. Кос-асар находится в 35 верстах от Перовска, в Чаганской волости, по восточной стороне озера Дала-куль. Он представляет из себя два возвышенных холма, в расстоянии 200 сажень, один от другого. Холмы эти в виде четырехугольника, и каждый из них имеет в окружности 1000 шагов.

В.А.Каллаур сопоставив собранные данные, приходит к выводу, что отождествление Рабатата с Рабат-туганином помещенным в окрестностях Барчинлыгкента сомнительно. Он предложил иную, отличный от ранее выдвинутого варианта. Так, В.А.Каллаур отождествляет Рабатат с Коп-рабатом, а Рабат-туганин с Шахрабатом [13, 63]. Он пишет по этому поводу, что надо полагать, что Рабат-туганин должен быть на левом берегу Сыр-Дарьи и что Рабат есть другое селение, с ними не тождественное, а другое, существовавшее, где теперь Коп-рабат [13, 64].

Проанализировав данные из книги В.В.Бартольда, В.А.Каллаур пишет, что Турар-Зерах находится за Саураном, но где – на юге или на западе от него, и на каком берегу Сыр-Дарьи, не упомянуто. По этому поводу он отождествляет Турар-Зерах если они расположены на правом берегу Сырдарьи с развалинами Шорнак и Сидак, а если они находятся на левом берегу Сыр-Дарьи то с развалинами Ак-курган и Келин-тюбе. А города Шагильджан, Баладж и Берукет отождествляет соответственно с развалинами Мийрам, Кумьян, Алгыр-Салгыр или Мулла-курган [13, 64].

Хувара, как сказано, находился недалеко от Яны-кента и Дженда, а Хайрабат – в окрестностях Дженда. Для определения местонахождения этих городов необходимо точное определение, где именно были города Яныкент и Дженд. В.А.Каллаур в сообщении писал, что город Дженд отождествляется с развалинами Кыш-кала, следовательно, Яныкент должен быть недалеко от развалин Кыс-кала, принимаемых мною за Дженд [13, 64].

В.А.Каллаур сопоставляя данные, приведенные в трудах В.В.Бартольда, Е.Александрова [14, 57-62] и П.И.Лерха [15] о городе Яныкенте пришел к заключению, что с именем Яныкент было два города: один из них по Сыр-Дарье крайний, описанный П.И.Лерхом, а другой должен быть на юге от Сыр-Дарьи по Яныдарье. В.А.Каллаур отождествляет Яныкент с развалинами Джанкалы расположенное на Яныдарье (Жанадарье) [13, 68].

В.А.Каллаур исследовав расположения и расстояния между собой Дженда, Джанкалы, Сырлы-тама, Кум-калы и Сагдере приходит к выводу, что города Хувара и Хайрабад тождественны развалинами Кум-кала и Сырлы-там, а Сагдере тождествен Турткулю расположенного на левом берегу Сырдарьи в 25 верстах от Кармакчи [13, 68].

Опираясь на данные Геологической карты горных инженеров Романовского и Мупкетова, изданной, как приложение к их «Материалам для геологии Туркестанского Края» В.А.Каллаур сообщает, что на этой же карте по Яны-Дарье, по обоим берегам, в близком расстоянии между собою показаны Бузук-кала и Чиркрат, а еще ниже кр. Каракашпак, которые

пожалуй тождественны: Чавек-кала с Бузук-калой или Чиркрабатом, а Чирик-кала – с Каракалшаком [13, 60].

В 1904 году на страницах протоколов была опубликована статья В.А.Каллаура «Развалины древних крепостей по р.Яны-дарье» [16, 56-59], где он приводит статью И.Беляева «Поперек Кызыл-Кумской пустыни» (от Чимбая до Перовска), в которой дается описание развалин крепостей Оренбай и Шерик-рабат.

В.А.Каллаур сопоставляя данные приведенные И.Беляевым приходит к заключению, что крепость Каракалшак соответствует крепости Оренбай, а Шерик-рабат соответствует развалинам Чиркрabата и Чирик-кала [16, 59].

Последующие исследователи предложили иной, отличный от указанного В.А.Каллауром вариант локализации городов нижнего и среднего течения реки Сырдарья.

Так, С.П.Толстов обследовав в 1946-1948 гг. развалины Джанкалы отождествляет его со средневековым городом Джендом [9, 288; 17, 60-61].

Городище Джанкала значится в реестре Археологической карты Казахстана под № 3309 [3, 225]. Джанкала расположен в 115 км к юго-западу от города Кызылорда, в 30-32 км к юго-западу от села Жанадарья и в 16 км южнее от села Акколка, на правом берегу Жанадарья. Площадь городища около 40 га. Датируется городище Джанкала первыми веками н.э. – XVII в. [9, 290-291; 18, 269].

Как уже было отмечено выше В.А.Каллаур поместил Асанас в урочище Асанасозек, а Бархалыгкент на протоке Барчиндарья. Локализация В.А.Каллауром древнего Апшаса с Асанасом не вызывает сомнения, к его мнению присоединились В.В.Бартольд и С.П.Толстов [9, 282]. А по поводу Барчинлыгкента имеется иная точка зрения. Так, К.М.Байпаков присоединяясь к мнению А.Х.Маргулана [19, 78] отождествляет Барчинлыгкент с развалинами Кыз-кала расположенный в 25 км к юго-западу от города Кызылорды [20, 91; 21, 28]. А город Джуvara (по В.А.Каллауру - Хувара) К.М.Байпаков отождествляет с развалинами городища расположенного вблизи станции Коркут-Ата [21, 28].

Средневековый город Сагдере упомянутый в сборнике документов XII в. «Инша» по мнению С.П.Толстова соответствует поселению хорезмшахского времени на Чирикрате [9, 143; 17, 61], датируемый XII-XIV вв.

Города Шагильджан, Баладж и Берукет упомянутые у ал-Макдиси К.М.Байпаков отождествляет соответственно с городищами Шага, Баба-ата и Тамды [20, с.87,91-92; 21, с.26,28]. Существует так же мнение, что Шагильджану соответствует городище Ишкан [7, 104]. А городище Мейрам отождествленный В.А.Каллауром с Шагильджаном К.М.Байпаков опираясь на данные средневековых источников и сложной системы фортификации Мейрам-тобе отождествляет его с Саураном до монгольского времени [21, 27]. Датируется городище Мерам-тобе первыми веками н.э. – XIII-XV вв.

Подводя итог деятельности В.А.Каллаура по локализации древних городов долины Сырдарьи можно резюмировать, что В.А.Каллаур внес большой вклад в изучение вопросов исторической топографии этого региона. Он был одним из первых, кто открыл, описал, а так же локализовал средневековые города и поселения долины реки Сырдарьи.

К большому сожалению, многие последующие исследователи, обращавшиеся к данному вопросу, не упоминали изыскания В.А.Каллаура в своих исследованиях. Хотя, изыскания В.А.Каллаура не утратили своего значения и в наши дни.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис-ханом в 1219 году // ПТКЛА, год V. – Ташкент, 1900.
2. Жолдасбаев С., Мургабаев С., Бахтыбаев М., Нурханов Б. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің 2009-2011 жылдарға жариялаған мемлекеттік «Мәдени мұра» гранты бойынша мәдениет және ақпарат саласындағы қолданбалы ғылыми зерттеулер бағдарламасы аясында орындалған Ортағасырлық Сығанақ қаласы ғылыми жобаның 2009 жылғы (аралық) есебі. – Түркістан, 2009. – 61-б. / ХҚТУ АҒЗО архиві
3. Археологическая карта Казахстана. - Реестр. - Алма-Ата: Изд.Академии наук Казахской ССР, 1960. -450 с. +таблицы
4. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. – Алматы: Аруна, 2007. -376 с.
5. Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака (Сугнака) // Сообщения ГАИМК. Т.11. – Л., 1929. – С.123-159.
6. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза южного Казахстана // Известия АН КазССР. – Серия археологическая. – Вып.2. – 1949. – С.67-99.
7. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии. - Т. 5. - Археология. - Отдельный оттиск. – Алма-Ата, 1958. – 215 с.
8. Жолдасбаев С., Қожа М., Мургабаев С., Бахтыбаев М., Нурханов Б., Арынов Қ. 2010 жылы Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі (аралық есеп) ҚР Мәдениет министрлігінің мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2009-2011 жж. арналған мәдениет саласындағы қолданбалы зерттеулер аясында орындалған. – Түркістан, 2010. – 107-б.; Жолдасбаев С., Мургабаев С., Бахтыбаев М., Нурханов Б., Арынов Қ. 2011 жылы Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі (аралық есеп) ҚР Мәдениет министрлігінің мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2009-2011 жж. арналған мәдениет саласындағы қолданбалы зерттеулер аясында орындалған. – Түркістан, 2011. – 133-б.;
9. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М, 1962. – 322 с.
10. Вактурская Н.Н. Новые данные о городище Асанас // Этнография и этнология Средней Азии. –Москва, 1974. –с.127-132.
11. Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы по реке Сырь-Дарье, в восточной части Перовского уезда // ПТКЛА, Год VI. -Ташкент, 1901. – С.70-75.
12. Бахтыбаев М.М. Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі мүшелерінің еңбектеріндегі Перовск уезінің тарихи топографиясы //«Әл-Фараби атындағы ҚҰУ ғалымдарының «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыруға қосқан үлесі: жетістіктері және даму бағыттары» атты халықаралық ғылыми-практикалық

- конференция материалдары / Жауапты ред. Ө.Т.Төлеубаев, Қ.М. Атабаев. – Алматы, 2009. – 74-77-б.
13. Каллаур В.А. Древние города и селения (развалины) в Перовском уезде в долине р.р. Сыр-Дарьи и Яны-дарьи // ПТКЛА, VIII. – Ташкент, 1903.
  14. Легенда о Джанкенте // ПТКЛА, III. – Ташкент, 1898.
  15. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – СПб., 1870. – X с. + прим. и прил. 39 с.
  16. Каллаур В.А. Развалины древних крепостей по реке Яны-дарье // ПТКЛА, IX. – Ташкент, 1904.
  17. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.
  18. Байпаков К. Древние города Казахстана. – Алматы, 2005. – 316 с.
  19. Маргулан А.Х. Из истории оседлых поселений и городов древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950.
  20. Байпаков К.М. О локализации средневековых городов Южного Казахстана // Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата, 1977. – С.81-93.
  21. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI - начало XIII в.). – Алма-Ата, 1986. – 256 с.

**REZUME**

**М.М. БАКХТЫБАЙЕВ (Turkistan)  
TOPOGRAPHY OF HISTORICAL V.A.KALLAUR OF PEROVSK COUNTY**

The article further represents that the V.A. Kallaur localization of cities and settlements in the valley of the River Syr Darya.



Л.МАЛДЫБЕКОВА

ПРИСЫРДАРЬИНСКИЕ ГОРОДА В ТРУДАХ В.В.БАРТОЛЬДА

Мақалада В.В.Бартольд және басқа да зерттеушілердің еңбектеріндегі Сыр бойындағы ортағасырлық қалаларының сипаттамасы беріледі.

Bu makalede, V.V.Bartold ve diğer araştırmacıların çalışmalarında yer alan orta asırdaki Sır Derya havzası şehirlerinin tanıtı yapılmıştır.

Присырдарьинские города – группа городов в Южном Казахстане, находившиеся вдоль реки Сырдарья – в её среднем течении. Стратегическая важность этих городов заключалась в том, что, находясь на **Большом Шелковом Пути**, они были крупными культурными и торговыми центрами.

Долина Сырдарьи на протяжении всего средневековья была центром городской культуры и земель орошения Казахстана. Города здесь появились еще в кангарское и усуньское время, однако, наибольший их расцвет приходится на VII-VIII вв. Отрар, Сауран, Ясы, Сыгнак, Узгент, Дженд и десятки других городов и поселений, расположенных по ее берегам, - свидетельства активного освоения прибрежных земель. Долина Сырдарьи, роль и значение реки в жизни населения этого региона описаны средневековыми авторами. Рувбихан пишет о Сырдарье следующее «Река эта протекает... на протяжении 300 тапей и теряется в песках Кара-Корума. На всем протяжении в изобилии растут разные кормовые травы и камыши. Из Дарьи выведено много арыков для орошения полей. Ни в одной стране мира нет такой многополезной реки, как Сырдарья; по обилию густых трав растущих по берегам и диких птиц не найдется ей равной; она очень полезна для всякого рода животных и зверей... По берегам, утопающим в разнообразных цветах, обитают разнообразные пернатые животные, дикие ослы, сайгаки и другие животные, растут непроходимые даже для ветра и духов леса, заросли можжевельника. Сырдарья протекает среди туркестанских городов, которые как высокие деревья на берегу Дарьи, тянутся к небу» [1, 104]. Находясь на стыке обширных степей кочевников и оседло-земледельческих районов Средней Азии, бассейн Сырдарьи связывал экономически и политически скотоводов с земледельцами, издавна был центром развитого земледелия и торговли, ремесла и культуры, центром, к которому тяготело кочевое население Дешт-и Кипчака.

История присырдарьинских городов уже давно привлекает внимание исследователей. Отмечу лишь те работы, которые специально посвящены историко-археологическому описанию некоторых присырдарьинских городов. Прежде всего это две работы П.П.Иванова. В первой он приводит исторические сведения о Сайраме и результаты обследования развалин города, материалы о цитадели и многочисленных мазарах; в другой статье дает описание неизвестных в археологической литературе развалин средневековых стен, расположенных вокруг современного селения [2, 45-56;

152].

Изучал памятники Сайрама и М.Е.Массон. В статье «Старый Сайрам» он оспаривает мнение П.Иванова об отождествлении Сайрама с Испиджабом и приводит полученные им на месте примерные данные о прежних границах города – цитадели, рабада, а также орошенных в прошлом земель [3, 23-42]. Описанию мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави посвящены две другие работы М.Е.Массона [4, 39-45]. Этому же памятнику посвятил одну из своих ранних статей А.А.Семенов [5, 121-130]. В более поздних своих работах он дал оценку роли городов Туркестана [6]. Обзор исторических сведений о Сыгнаке содержится в труде А.Ю.Якубовского [7, 123-159]. В работе приводится характеристика исторической топографии Сыгнака и его окрестностей, системы орошения.

Большой вклад в решение вопросов о взаимодействии хозяйственных укладов кочевников Казахстана и земледельцев Средней Азии внесли работы А.Н.Бернштама на юге Казахстана [8, 59-66].

Истории средневековых городов и архитектурного строительства в Казахстане, в том числе и в присырдарьинских городах посвящена работа А.Х.Маргулана [9]. Итоги изучения памятников материальной культуры на территории Казахстана, в том числе и Туркестана подведены в изданной в 1960г. «Археологической карте Казахстана» [10].

Отдельные вопросы истории присырдарьинских городов затрагивались и в ряде других работ [11, 3-50].

Истории присырдарьинских городов неоднократно касался и В.В.Бартольд. Весьма ценна в этом плане первая часть фундаментального сочинения В.Бартольда «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», включающая избранные сведения по топографии и истории присырдарьинских городов, преимущественно из исторических сочинений 24 рукописей, хранящихся в лондонских, оксфордских, парижских, лейденских и отечественных библиотеках. Многие выписки извлечены из довольно редких и порой единственных экземпляров рукописей. В работе «К истории орошения Туркестана» систематизированы исторические сведения, характеризующие систему орошения в городах Туркестана. Останавливался В.В.Бартольд на истории присырдарьинских городов и в других своих работах.

**Сыгнак.** Благодаря своему выгодному географическому положению (на стыке оседло-земледельческой территории с Дешт-и Кипчаком), это подтверждается и сведениями письменных источников, Сыгнак был не только центром земледельческого округа, но и крупным торговым центром, центром транзитной и местной торговли, сильной крепостью, способной выдержать длительную осаду. В разное время Сыгнак был столицей Белой орды, казахских ханов.

Сыгнак упоминается в источниках в XII веке, эта местность орошаемая проведенным из Сырдарьи Тюмень-арыком. В.Бартольд отмечает,

что Сыгнак представляет большой интерес в том отношении, что здесь еще в XII веке был центр немусульманского владения, «жившие здесь кипчаки приняли ислам только после подчинения власти хорезмшаха, тогда как правители расположенного ниже по течению реки Дженда давно были мусульманами» [12, 347; 368].

Сыгнак больше чем другие присырдарьинские города пострадал от монголов, за убийство монгольского посла в нем были перебиты все жители, между тем именно этому городу была суждена особенно продолжительная жизнь; уже в 728/1328г потомки того же царевича Джучи, которым было истреблено население Сыгнака, чеканили в городе монету [13, 125]. По-видимому, город потом пришел в упадок, так как восстановление его происходит при Урус-хане. В XIV веке Сыгнак становится столицей Кок-Орды; в нем ведется строительство мечетей, других общественных сооружений, особенно, при хане Эрзерене и Урус-хане. Некоторое время в 20-х г. XV в. Сыгнак принадлежал Улугбеку [14, 166], а в 1446 г. его захватил Абулхаир-хан. В 80-е гг XV в. Сыгнак находился во владении Мухаммед-Шейбани, а затем казахского хана Бурундука. Затем город переходил из рук в руки, но в конце XV в. он стал владением казахских ханств. В.В.Бартольд, опираясь на сведения Хафиза Таныша, замечает, что «город издревле был столицей ханов кипчакской (т.е. киргизской) степи» [15, 229].

Население города занималось поливным земледелием. Система орошения Сыгнака была достаточно хорошо изучена В.В.Бартольдом. На основе литературных данных и вакуфных грамот (хотя В.В.Бартольд и сомневается в подлинности этих грамот, но тем не менее не умаляет их значения как исторического источника) он отмечает, что земли, расположенные в северо-западной и северной части города, орошались мелкими арыками, выведенными из горных речек, стекавших с Каратау, Мын-булак, Чулак, Арсланды, Кизил-Тал, Келте-Чалгил (Калта-Джалгийя) [16, 265] и из других источников (например, упомянутые в вакуфной грамоте Абдаллах-хана источники Токтамыш, Хисарчук и Харап). Именно опираясь на вакуфные грамоты, В.В.Бартольд отмечает, что как город Сыгнак существовал еще в XVII веке.

**Сауран.** Расположен юго-восточнее Сыгнака. Так же как и Сыгнак Сауран был сильным пограничным укреплением, по словам Макдиси, он был окружен семью рядами стен; здесь в первой половине X века оканчивалась культурная местность, и дальше река протекала по степи. В городе во внутреннем дворе (шахристане) находилась соборная мечеть, здесь же заключались торговые сделки [17, 233–237]. В XI веке город теряет свое прежнее значение и только в XVI веке о нем снова заговорили как о сильной крепости с высокими стенами и глубоким рвом. Сауран был центром земледельческого района, город вполне обеспечивал себя продовольствием. Система орошения здесь отличалась от сыгнакской. Здесь была развита кяризная система орошения. В.В.Бартольд приводит сведения Васифи по

которым Мир-Араб (известный мусульманский святой того времени) подарил городу два кяриза, «подобных которым не видели люди, объехавшие весь мир на суше и на море», вырытые трудом 200 индийских рабов. Исток кяризов был на расстоянии фарсаха от Саурана; над ним выстроена крепость, внутри крепости был прорыт колодец глубиной в 200 гязов, причем 50 гязов было от поверхности земли до уровня воды, 150 гязов составляла глубина воды в колодце; воду поднимали с помощью чигиря, чигирь приводился в движение быком. По мнению В.Бартольда Васифи сам по просьбе Мир-Араба, сочинил для кяризов вакуфную грамоту [15, 225-226].

В 1582 году после взятия города Абдаллах – ханом им были предприняты меры по исправлению оросительных каналов и восстановлению земледелия в окрестных селениях, пришедших в упадок, но, по мнению В.Бартольда, вряд ли они имели успех [15, 226]. Это мнение ошибочно, так археологические данные говорят, что жизнь на Сауране, как и других городах этого региона продолжалась до XVIII, причем весьма интенсивно. В эпоху русского завоевания Сауран как крепость не существовал.

**Ясы (Туркестан).** По письменным источникам IX-X вв. известно, что в раннее средневековье на территории современного Туркестана располагался округ Шавгар с одноименным центром. Шавгар занимал выгодное географическое положение, находился на торговом пути, соединявшем сырдарьинские города с земледельческими оазисами Средней Азии и Хорезмом [17, 234]. Он начинался как ответвление Шелкового пути в Испиджабе, шел в Арсубаникет, отсюда в Кедер, Шавгар, Сауран и Сыгнак. В районе Сыгнака через переправу на левый берег Сырдарьи дорога шла в Дженд, Янгикент, а вдоль русла Куван-дарьи в Хорезм.

В.Бартольд локализует Шавгар в районе Туркестана, он предполагал, что Шавгар «приблизительно соответствует нынешнему Туркестану» [15, 225]. Современные исследователи локализуют Шавгар с городищем Шойтобе в 8 км восточнее г. Туркестана [18, 87].

В XI в. Шавгар приходит в упадок, центром округа становится г. Ясы [17, 233-237]. Этот наиболее крупный населенный пункт земледельческой округи становится экономическим центром. Видимо, не последнюю роль в этом сыграло и то, что здесь был похоронен суфийский проповедник Ходжа Ахмед Яссави, выходец из Испиджаба [19, 119]. Ясы реже, чем Сыгнак и Сауран, попал под власть казахских ханов. Ясы только в конце XVI в. окончательно попадает под власть казахских ханов.

В это же время происходит и изменение статуса Ясы. Теперь он стал называться Туркестаном. Изменение названия города совпало с процессом выдвижения города на роль главного города присырдарьинской области, город становится административным, хозяйственным, политическим и культурным центром всего региона. Ясы стал расти и укрепляться, превратился в столицу округи. В XVI веке город был переименован в Туркестан.

Экономика Туркестана основывалась на сельском хозяйстве, торговле и ремесленном производстве. Округа города были одним из районов развитого земледелия в долине Сырдарьи. Население города и округи занимались поливным земледелием, выращивая зерновые, огородные и бахчевые культуры, было развито виноградарство и садоводство. Оросительная система города состояла из каналов, выведенных из рек. В окрестностях города каналы разветвлялись на многочисленные арыки, орошавшие возделанные участки земли.

Другим большим присырдарьинским городом который довольно полно описал В.Бартольд является **Сайрам**. Это город, расположенный на месте древнего Испиджаба [20, 111]. Был центром богатого района. На основе обследований города выявлена роль Сайрама как крупного торгово-ремесленного центра. На его развалинах археологи обнаружили остатки развитого керамического производства [21, 63-67]. В.Бартольд отмечает, что в конце XIII в. Сайрам был «значительным городом...был главным поселением в местности по Бадаму и его притокам» [15, 223]. Постепенно роль экономического района перешла к соседнему Чимкенту, который до этого был одним из многочисленных селений Сайрам [22, 277-278]. Показал В.Бартольд и значение Сайрама как центра богатого земледельческого оазиса. Еще в 1893г. он писал, что все пространство от Чимкента до Сайрама прорезано высохшими арыками [20, 111], а позже отметил глубокую древность земледельческой культуры в Сайраме [15, 222].

Таким образом на примере этих городов мы видим, что особенность положения присырдарьинских городов на границе между кочевым и оседлым миром отразилась как в хозяйстве так и на политической истории всего региона. Кроме того, росту городов способствовало их выгодное положение на трассах Великого Шелкового пути. Большое экономическое, политическое и культурное значение присырдарьинских городов и всего района в жизни населения Дешт-и Кипчака определило и их исторические судьбы.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Михман-наме» //Прошлое Казахстана в источниках и материалах (Vв до н.э.-XVIIIв. н.э.) Под ред. проф. С.Д.Асфендиярова и проф. П.А.Кунге. М,1935.-с.104
2. Иванов П.П. Сайрам. Историко-археологический очерк. Сборник Туркестанского восточного института в честь проф. А.Э.Шмидта (25-летие его первой лекции 15/28 января 1898-1923гг). Ташкент, 1923.-с.45-56; К вопросу об исторической топографии старого Сайрама //Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927.-с.152
3. Массон М.Е. Старый Сайрам. Изв. Средазкомстариса. Ташкент, вып.3, 1928.-с.23-42
4. Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в г.Туркестане. Изв.Среднеаз.географ.общ. Ташкент, 1929, т.19, с.39-45; Его же. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Сыр-Дарьинское отделение общества изучения Казахстана. Ташкент, 1930.
5. Семенов А.А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевичского в г.Туркестане. Изв. Среднеаз.комитета по делам музеев, вып.1, с.121-130.
6. Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанихана.

- Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Тр.ИИАЭ АН ТаджССР, XII, Сталинабад, 1954.
7. Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака (Сугнака). Сообщения Государственной академии истории и материальной культуры, т.П.Л., 1929, с.123-159.
  8. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. Под ред.Якубовского А.Ю. А-А.,1941; Его же. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана. Известия АН КазССР, вып.2, 1949/50, с.59-66.
  9. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. А-А., 1950.
  10. Археологическая карта Казахстана. А-А., 1960.
  11. Гродеков Б., Якубовский А.Ю. Золотая Орда (очерк истории улуса Джучи в период сложения и расцвета в XVIII-XIVвв) М.,1937; Пищулина К.А. Происырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV- XVIIIвеках. Вопросы социально-политической истории. А-А.,1969, с.3-50; Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана//Труды ИИАЭ АН КазССР.Т.5,1958.; Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отара.А-А.,1972; Смагулов Е., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. А., 1999.
  12. Бартольд В.В. Соч., т.П.М., 1964, с.347, 368.
  13. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894гг. Соч.,т.4 М.,1966, с.125 (примечание).
  14. Бартольд В.В. Улутбек и его время. Соч.т.2(2). М.,1964, с.116.
  15. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Соч., т.3 М., 1965, с.229.
  16. Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан. ЗВОРАО. Т.15, вып.2-3. СПб., с.265.
  17. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т.1 М., 1963, с.234.
  18. Байпаков К.М. О локализации средневековых городов Южного Казахстана // Археологические исследования в Отраре.А.-А.,1977, с.87.
  19. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч.т.5 М.,1968, с.119.
  20. Бартольд В.В. Отчет о командировке в Среднюю Азию, с.111.
  21. Иванов П.П. Указ. Статьи; Массон М.Е. Старый Сайрам; Маргулан А.Х. Из истории городов... с. 63-67.
  22. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.

## REZUME

### L.MALDYBEKOVA (Turkistan) IN THE SYR DARYA CITY WORKS V.V.BARTOLD

In article it is described stories cities in V.V.Bartol's near Syr-darya works.

Т.О.ӨСЕРОВ

**ТҮРКІСТАН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ОТРЯДЫНЫҢ 2008-2011 ЖЖ.  
АРАЛЫҒЫНДА «МӘДЕНИ-МҰРА» АЯСЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН  
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ**

*В статье автор дает сведения о результатах археологических работ и о восстановительных работах таких объектов как северо-восточные ворота средневекового г. Сауран, воротах Жеты ата, Мусалла, Такия, зимней орды Хана Абулмамбета расположенного в г. Туркестан, и его улочках.*

*Bu makalede, Türkistan'da bulunan Abilmambet Hanın kış sarayı ve sokakları, Müsalla, Taqiya, Jeti Ata kapıları, ayrıca orta asırdaki Savran şehrinin kuzey-doğu kapısı etrafında yapılan arkeolojik araştırmaların sonuçları ve bu yerleşimlerin restorasyon çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir.*

Ұлы Жібек жолының тарихи орындары негізінде мәдени туризмді дамыту, олардың мемлекет тарихындағы халықты біріктіретін құндылықтар ретіндегі рөлін ашып көрсететін жүйелі іс-шаралар өткізу мемлекеттің негізгі стратегиялық бағыттарының бірі. Бүгінгі күнге дейін біздің мол рухани қазынамыз әлемдік қауымдастық назарына жеткілікті ұсынылмай отыр, сол тұрғыда мәдени туризм де белсенді дамымай келеді.

Егеменді Қазақстанның бүгінгі өмірі мен оның жан-жақты даму перспективаларын мәдени мұрасыз елестету мүмкін емес. Мәдени мұра сана-сезімді қалыптастыру негіздерінің бірі, ізгілік пен отаншылдық құндылықтар сабақтастығын орнықтыруда зор әлеуетке ие. Қазақстан өз экономикасының маңызды саласы бола алатын және болуы қажет туризм индустриясын дамыту үшін қуатты мәдени әлеуетке ие. Туризм тарих және мәдениет ескерткіштерін кең танытуға септігін тигізеді, республикамыздың ел ішіндегі, сондай-ақ шет елдердегі биік беделін нығайтады.

Елдің мәдени мұрасын зерделеуге, сақтауға, қалпына келтіруге және тиімді пайдалануға бағытталған шаралар кешенін іске асыруды қамтамасыз ету мақсатында, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 10 желтоқсандағы N 1203 қаулысымен 2007 - 2009 жылдарға арналған "Мәдени мұра" салалық бағдарламасы бекітілді [1].

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының Түркістан археологиялық отряды 2008-2011жж. аралығында «мәдени-мұра» аясында Түркістан қаласын туристік қалаға айналдыру мақсатында бірқатар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Атап айтсақ осы жылдар аралығында Түркістан қаласында орналасқан Әбілманбет ханның қысқы ордасы немесе қыстауы, осы аталған хан ордасының көшелері, Мүсәлла, Тәкия, Жеті-ата қақпалары және ортағасырлық Сауран қаласының солтүстік-шығыс қақпасы мен қаланың магистралді көшесінде археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде осы аталған тарихи нысандарға байланысты құнды тарихи деректер жиналды. Жиналған деректерге сүйеніп аталған археологиялық-тарихи нысандарда қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді.

**Хан ордасы.** Тарихтан XVIII ғ. Ескі Түркістан қаласында екі хан ордасы (цитадель) қатар өмір сүргені белгілі. Бұл жайлы И.В.Ерофееваның «Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв.» [2] деген еңбегінен және Б.Т. Тұяқбаева мен А.Н.Проскуриннің «Проект регенерации цитадели в городе Туркестане» деген мақаласынан толыққанды деректер табуға болады[3]. Тарихшы И.В.Ерофееваның мақаласындағы деректерде 1743-45 жж. аралығында Түркістанды және оның айналасындағы қалаларды Әбілмәмбет хан мен Сәмеке ханның үлкен ұлы Сейіттің екіге бөліп билегені айтылған. Бұл жайлы ең алғашқы деректі XVIIғ. соңында жасалған Д. Г. Мессершмидт картасынан табамыз, (1-сурет). Бұл поляк суретшісінің біреудің ауызша берген дерегіне сүйеніп жасаған Тәуке ханның мөрі басылған Түркістан қаласының картасы. Бұл поляк суретшісінің біреудің ауызша берген дерегіне сүйеніп жасаған картада қаланың батыс бөлігінде үш жағы көшемен шектеліп, дуалмен қоршалған көлемі 1га жерге «Ханово место» деген анықтама жазылған. Бұл картаны қаланың 1875ж. жобасы мен 1954ж. картасын және кейінгі жылдардағы план-схемаларын салыстыра отырып «Хан ордасының» дәл орынын анықтадық. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған табыстар бұл орынның 6-құрылыс қабаты XVII ғ. соңы мен XVIII ғ. бірінші жартысы арасында қалыптасқандығын [4] яғни бұл кезеңде Хан ордасын Тәуке хан, Қайыш хан, Болат хан, Сәмеке хан және Әбілмәмбет хандар мекен еткен кезеңге сәйкес келетінің дәлелденді. 1743-1745 жж. аралығында Сәмеке ханның үлкен ұлы Сейіт Ахмет Ясауи кесенесінің шығыс бетінен екінші Хан ордасын қалыптастырады. Әбілмәмбет хан өлген соң (1771ж.) қазба жүргізіліп жатқан Орданы оның ұлы Болат хан 1798ж. дейін мекен еткен деген тұжырым жасауға болады. 2011ж. қазбадан аршылған бөлмелердің 15-нің қабырғалары саз кесекпен қайта өріліп, сақталауына және маңыздылығына қарай олардың биіктіктері 1,2 м-ден 2 м дейін көтерілді. Бөлмелердегі сыпалар, таңдырлар, тапнаулар, саңдалдар қайта қалпына келтірілді. Қабырғалары сабан аралас сыбақпен сыбалып, ханның тұрған үйінің бір бөлігі сол заманғы көрнісін тапты (2-сурет) [5].

**Хан ордасына қатысты көшелерде жүргізілген жұмыстар.** Түркістан археологиялық отряды 2011жж. «Мәдени-мұра» аясында Ескі Түркістан қаласында орналасқан Хан ордасына қатысты көшелерде зерттеу жұмыстарын жүргізді. Хан ордасының жалпы көлемі 13,200 кв м шамасында, төрт жағынан да көшемен және дуалмен қоршалған. Көшенің ені 3 – 5 м, ал дуалдың қалыңдығы 0,5 – 1,2 м аралығында. Құрылымы дұрыс емес бұл төртбұрыштың қарама-қарсы жақтарының өлшемдері мынадай: СШ=82м–ОБ=120м; СБ=105м–ОШ=110 м, бұған қосымша – төртбұрыштың ОШ жартысымен ұзындығы 110 метрлік тағы бір көше өтеді. Бұл көше де аршылып (XIX ғ.аяғы деңгейінде) қазбаның жалпы ұзындығы 527 м-ге жетті (3-сурет). Қазба барысында көшелер ені бойынша толық аршылғанымен дуалдардың тек Хан ордасын қоршаған беттегілері ғана ұзына бойына



аршылып зерттелді. Толық етіліп екі жақ бетіндегі дуалдары да аршылғаны, тек ОШ бетті қоршаған магистраль көше ғана, оның ұзындығы 110 м, ені 4 – 5 м. Археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілген көшелерде қайта қалшына келтіру жұмыстары жүргізілді (4-сурет) [6].

**Сауран қаласының солтүстік қақпасында жүргізілген жұмыстар.** Сауран қаласы – қорған дуалдары неғұрлым толық қалшында сақталған әйгілі ортағасырлық қалалардың бірі. Сауран қаласы туралы жазба деректерде көптеп кездеседі.

XIV ғ. бірінші жартысында Сауран қаласы Ақ Орда мемлекетінің астанасы қызметін атқарған [7]. Сауран қаласын зерттеу П.И.Лерх шығармаларында, П.И.Папиноның жол жазбаларында, А.И. Федченконың есептерінде аталып өтеді. Зерттеушілер қаланың және оның дуалдарының жақсы сақталғандығы мен медресе қирандысы туралы жазып кеткен болатын [8]. Қаладағы алғашқы арнайы зерттеу жұмыстарын А.Н. Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы жүргізген [9].

2010-2011 жж. аралығында «Қазқайтажаңғырту» мемлекеттік республикалық мекемесі жасаған тапсырысқа сәйкес, «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайының Археология және ескерткіштерді қорғау бөлімінің Түркістан археологиялық отряды, Сауран қаласының солтүстік қақпасында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді.

Аталмыш нысанда Республикалық «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу орталығы (М. Елеуов) 2005–2007 жылдар аралығында [10], «Түркістан археологиялық қызметі» ЖШС-ті 2009 ж. қазба жұмыстарын жүргізген [11]. Бұлардың алғашқысы қақпа артындағы дәліз құрылымын зерттеп оның төрт құрылыс қабатынан тұратындығын анықтаған және қақпа алдындағы ор [12] мен қарсы жағадағы көшірге қатысты құрылыстардың үстіңгі бөлігін аршыған.

Түркістан археологиялық отрядының 2010-2011 жж. аралығындағы жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қала қақпасы туралы көптеген археологиялық деректер жиналды. Жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарын сараптай келе, қала қамал қорғаны мен қақпасы XIV ғ. екінші жартысы мен XV ғ. басында тұрғызылғаны және де бұл кезеңде қақпа алдында көшір болмағандығы, оның қызметін көлемі 11м. болатын қорғаныс мұнарасы атқарғандығы дәлелденді (5-сурет). Сонымен қатар XV ғ. аяғында бұл мұнара бұзылып, кесектері қақпаның екі жағындағы мұнараларды жөндеуге, ал кірпіштері олардың іргесін жабынмен жауып бекітуге жұмсалғандығы анықталды. Археологиялық зерттеу жұмыстары қақпаның көтерме көшір тіреуіші мен көпірдің жағалық құрылысы XV ғ. аяғы мен XVI ғ. басында салынғандығын көрсетті [13]. Сауран қаласының солтүстік қақпасында қайта қалшына келтіру жұмыстары жүргізілді (6-сурет).

**Ортағасырлық Сауран қаласының магистраль көшесі мен орталық алаңын аршып зерттеу жұмыстары.** 2011 жылы Түркістан

археологиялық отряды маусым-шілде айларында ортағасырлық Сауран қаласының солтүстік қақпасының ішкі бетіндегі алаң, оған жалғасқан ұзындығы 200 метрлік магистраль көше (7-сурет) мен ол барып тірелетін көлемі 35Х20 метрлік орталық алаң зерттелді. Көшені аршу жұмыстары толық бітті, оның қақпадан әрі 100 м бөлігінің табанына қалыңдығы 10–15 см тақта тас төселген болып шықты. Қалған бөлігін де бір кездері тас басып жатқан, алайда, бұл күндері ұрланып кеткен. Медресе мен Ханака алдына орналасқан орталық алаң да бір кездері күйген қышпен көмкерілгені байқалады, дегенмен ол да патша заманында-ақ тоналып кеткен, әр-әр жерде сақталған қыш төсеніштерден алаңның айналадан төмен болғандығы сезіледі (8-сурет). Көше мен алаңнан көптеген монеталар табылды. Қақпа түбіндегі алаңнан шығысқа, оңтүстікке және солтүстік батысқа қарай үш магистраль көшелер кететіндігі анықталды. Көшенің ені 3-4 м, табаны айналадан 1–1,5 м төмен орналасқан [14].

**Ескі Түркістан қаласында орналасқан қақпаларда жүргізілген зерттеу жұмыстары.** Түркістан қаласының қақпалары жайлы ең алғашқы деректі Д.Г.Мессершмидтің құжаттары ішінен табылған Түркістан қаласының XVII ғ. аяғындағы планынан табамыз. Мұнда қаланы қоршаған қорған мен оның бойындағы алты қақпа мұнара түрінде берілген. Планды түсірген суретші поляк ұлтынан болып орыс қалаларынан басқа шығыс қалаларын көрмеген сияқты, қақпаларды Мәскеу Кремлі қақпалары сияқты мұнара түрінде салып, Әзірет Сұлтан кесенесін де биік мұнара-шіркеу түрінде бергені соны аңғартады.

Қақпалардың төртеуінің аты белгілі, алғаш рет олар жайлы Ескерткіштер шежіресінде жазылды [15]. Онда олар «Дарваза қақпа, Мусалля қақпа, Иетты ата қақпа, Ишан қақпа» деп берілген. Ишан қақпаның екінші аты «Тәкиә» немесе «Тәкиата». Бұл қақпа XIX ғ. 40-жылдары Қоқан билеушілері қаланы оңтүстік-шығысқа қарай ұлғайтып жаңа қамал-қорғанмен қоршаған тұста басқа жерге оңтүстік-батыс бұрышқа көшіріледі.

**Тәкия қақпасында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары.** «Тәкиата» (Тәкиә) немесе «Ишан қақпа» деп аталған бұл қақпа Еврей моласына қарсы орналасқан. «Тәкиә» деген сөз дәруіштер, мүридтер топталып зікір салатын жер деп көрсетеді «Араб-парсы сөздігінде» [16]. Алайда, басқа бір деректе «такія» - «цеховые дома» деп берілген. Белгілі ғалым А.Машанов «тәкия» дегенді «қонақ үйі» деп түсіндіреді [17].

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының жоспарына сәйкес Түркістан археологиялық 2009 жылдың сәуір-маусым айларында «Тәкиә» қақпасының орнында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстары нәтижесінде қақпа мұнараларының бұрыштары дөңгелене келген төртбұрышты болғандығы анықталды (9-сурет). Тәкиенің солтүстік

мұнарасында оның ішкі қабырғасын көлденең кесіп өтетін айналма тепкішек болған. Мұнараға құрылыстың шығыс бөлігінде орналасқан тар дәліз тәріздес жолдың көмегімен еруге мүмкіндік болған.

Қазба жұмыстары оңтүстік мұнараны бастапқыда осы құрылысты қорғайтын және қызмет ететін адамдардың баспанасы ретінде жобаланып салынғанын көрсетті.

Тәкия қақпасының мұнарасына салынған кесіктен, мұнараның төменгі қабатын топырақ пен құмды араластырып көтергенін байқаймыз. Ал мұнараның жоғарғы құрлысы құрама тәсілмен, яғни пахса мен шикі кірпіштен тұрғызылғаны анықталды.

Тәкия қақпасының қалшына келтіріліп, тұрғызылғаннан кейінгі кездегі жалпы сипаттамасы төмендегідей: қақпаның қорған қабырғаларымен қоса есептегенде ұзындығы; 31 м, екі жағындағы қорғанның ұзындығы 4 метрден. Қақпаның жалпы биіктігі; 8 м, қорған қабырғасының биіктігі; 6 м. Қақпаның жоғарғы жағындағы тістері; 0,5 м. Кіретін қақпаның ені; 4 м, биіктігі; 3 м (10-11-сурет).

Қорыта келгенде, археологиялық зерттеулер мен заттай деректер (монета, керамика, шыны, темір) негізінде Тәкия қақпасының ХІХ ғ. ортасы – ХХ ғ. басы аралығында өмір сүргендігі дәлелденді [18].

**Жеті Ата қақпасында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары.** Жеті ата қақпасы оған қарсы орналасқан (қала сыртындағы) «Жеті ата» мазарының атымен аталған, бұл жерде Ахмет Ясауидің (өз өтініштері бойынша) бір молаға жерленген жеті мұридінің кесенесі орналасқан. Бір кездері мұнда қалың тұт бағы мен орасан үлкен мазарат болғандығын Нәрікбай ақсақал (қала тұрғыны-70 жаста) айтады. Қақпаның сыртындағы ор үстінде Бабырат ата көпірі болған. Қақпа алдындағы ордан «Бабырат ата көпірі» деп аталған көпір арқылы өткен керуендер мен сапаршылар Теке (Текке) қонысы арқылы Үшқайық өткеліне барып Сырдан өткен соң өзеннің сол жағалауындағы елді мекендер Бұзұқ, Артық ата, Қаратөбе қалашықтарына соғып әрі қарай Қуаңдария, Жаңадарияны бойлап Хорезмге немесе Оңтүстікке қарай бұрылып Қауған, Ақтөбе, Шүлембайтөбе қоныстарына соғып Өзбекстанға сапар шеккен [19].

«Мәдени мұра» бағдарламасының жоспарына сәйкес, Түркістан археологиялық экспедициясының Түркістан отряды 2009-2011 жж. Жеті ата қақпасында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қақпаға байланысты көптеген мәліметтер алынып қақпа жобасы түсірілді (12-сурет). Жеті ата қақпасы ХVІІІ ғ.соңы мен ХІХ ғ. І-жартысында кішігірім ағаш қақпа түрінде (ешбір мұнарсыз) қалыптасқандығын көрсетті. Қаланың бұл беттегі қорған қамалы зерттеушілердің пікірінше, ХІV ғ.соңы мен ХV ғ.басында салынған [20]. ХV ғ. соңы мен ХVІ ғ. басында Түркістан мықты қорған қамалмен қоршалған бекіністі қалаға айналған [21]. ХІХ ғ. ортасында қала қорған қамалы қайта тұрғызылған тұста Жеті ата қақпасы қарапайым ағаш қақпадан екі жағы мұнаралармен күшейтілген, алдында

аспалы көпірі бар мықты қақпаға айналдырылады. Жеті ата қақпасы 1928-1932 жж. дейін сақталып келген [22]. Қақпада қайта қалшына келтіру жұмыстары жүргізіліп жатыр (13-сурет).

**Мүсәллә қақпасында жүргізілген археологиялық жұмыстар.** «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2009 ж. Ескі Түркістан қаласында зерттелуі және қалшына келтірілуі тиіс тарихи нысандардың бірі Мүсәллә қақпасы болатын.

Әзірет Сұлтан кесенесі алдындағы намаз оқитын алаң атымен аталған, арабша - «мусалла» - аллаға табыну, намаз оқу, ал «мусалла ал-ид» - мейрамдарда намаз оқитын жер дегенді білдіреді [23]. «Мүсәллә қақпа» осы намаз оқитын жерге баратын оңтүстік-шығыстағы қақпа. Қақпа орнын дәл анықтау үшін кейінгі ортағасырлық қаланың патша үкіметі әскери инженерлері түсірген 1864, 1865, 1875, 1883, 1900-1910 жж. пландары мен карталарын және 1951 ж. түсірілген план-схемасымен сәйкестендіріп жүргіздік.

1864 ж. планда Мүсәллә қақпасы сыртынан су толтырылған оры бар екі мұнаралы қақпа түрінде түсірілген. 1865 ж. план-схемада орыс инженерлері тек Түркістан әскери гарнизоны орналасқан қаланың шығыс бұрышын ғана түсірген. Бұған қоса (егер картаға жүгінсек) әскери инженерлер Мүсәллә қақпасын мүлдем жауып тастап тек шығыс мұнарасын қалдырғаны байқалады. 1875 ж. план-картада жоғарыдағы алып мұнара қайта салынып бір жағы доғал да ұзын түрге енген. Қақпа орнына кең өткел немесе «калитка» қойылған сияқты. 1883жылғы қаланың шығыс бет жартысы ғана түсірілген план-картада қаланың осы беттегі Мүсәллә және Иқан қақпалары да сыртындағы орымен қоса берілген, мұнда да Мүсәлләнің шығыс мұнарасы ғана бар және ол 1865 жылғыдай дөңгелек-шеңбер түрінде көрсетілген. 1900-1910 жж. план-картада тек цитадель мен қаланың орыс әскери және ресми басқару ісі мен шаруашылық т.б. мекемелерінің қыметкерлері қоныстанған, халық «орыс қала» деп атап кеткен бөлігі түсірілген. Мұнда Мүсәллә қақпасының шығыс мұнарасы да сырылып тасталған және қақпа орынында кең көше пайда болған. 1951-1954 жж. план-схемасында цитадель қорған қабырғалары биік жал ретінде түсірілген, Мүсәллә қақпасының орнында кең көше жасалған және шығыс мұнараның дәл үстіне үй түскендігін көруге болады.

Қақпа ізін аршу мақсатында түсірілген 200 кв метрлік қазба нәтижесінде 1,6-1,7 м тереңдіктен II-құрылыс қабатына жататын тұрғын үй мен қала қорғаны қабырғасының іргесінің фрагменттері аршылып зерттеледі.

Табылған артефактылар (керамика, патша кіршіші, монеталар) құрылыс қабатының XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы арасында қалыптасқандығын дәлелдейді;

Қақпаның СІШ мұнарасы орнына түсірілген қазба 170-220 см тереңдіктер аралығында қалың лай қабатынан тұратын іргетас орналасқанын

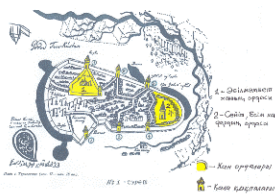
көрсетті. Іргетасының 1865ж. картадағы қайта салынған мұнараныкі екендігі айқын (14-сурет).

Мүсәллә қақпасының оңтүстік мұнарасы Шығыс моншасына баратын асфальт жолдың астында қалған болып шығады, ал СШ мұнарасы болса асфальттан әрі шығысқа қарай 4-5 м жерде – Алматы алаңының тас плиталары астында орналасқан деп есептейміз. Қалай болғанда да, қақпа орналасқан жер қаланың 1500 жылдық тойына орай әбден сәнделіп, гүлзар егіліп, фонтан орнатылып, жол салынып әдемі дизайндық шешімін тапқан жер болып есептелетіндіктен істелген жұмысты қиратуға негіз жоқ деп таптық. Сонымен бірге, Мүсәллә қақпасының дәл салынатын қақпа кесек пен пахсадан емес, күйген қыштан тұрғызылатындықтан қақпа орнын оңтүстікке қарай 4-5 метрге жылжытып салынды. Реставрация тарихында мұндай оқиғалар жиі ұшырасады, тіпті қауіп төнген түшнұсқалардың өзін мүлде басқа жерге көшіріп қондырғандары да кездеседі. Қақпа қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді(15-сурет) [24].

#### ӘДЕБИЕТТЕР

1. "Мәдени мұра" стратегиялық ұлттық жобасының 2009 - 2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 6 қарашадағы N 1016 Қаулысы.
2. Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII середине XIX вв. // Культура и История Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. Алматы, 1997. С. 76-82
3. Туякбаева Б.Т., Проскурин А.Н. Проект регенерации цитадели в городе Туркестане. // Известия МОН РК, НАН РК Сер. Общ. Наук. Вып. 1 (230), Алматы, С. 10-11.
4. Акишев К.А. Байпаков К.М. Ерзакович Л.Б. Позднесредневековый Отрар. А-Ата., 1981. Рис.80, 1-4.
5. Туякбаев М.Қ. Өсеров Т. Күмісбаева Ұ. Мұсабаев Қ. Түркістан археологиялық отрядының хан ордасы территориясында 2010 ж. жүргізген қазба жұмыстарының есебі. «Өзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының мұрағаты, Түркістан, 2010.
6. Туякбаев М.Қ. Өсеров Т. Күмісбаева Ұ. Мұсабаев Қ. Ескі Түркістан қаласындағы Хан ордасын қоршаған көшелерде 2011 ж. наурыз-сәуір айларында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының есебі. «Өзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының мұрағаты, Түркістан, 2011.
7. Байпақов К.М. Смағұлов Е.А. Ортағасырлық Сауран шаһары. Алматы, 2005. 7-9 бб.
8. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. СПб, 1870, 14, 21, 31-бб.; Пашино П.И. Туркестанский край в 1886 г. Путевые заметки. СПб, 1868, 59-60-бб.; Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. М. 1950, 46-б.
9. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза южного Казахстана. Изв. АН КазССР, серия археолог. (67) 1950, №2, 82-б.
10. Елеуов М. Тұран археологиялық экспедициясының Республикалық «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жасаған «Ортағасырлық Сауран қаласы» келісім-шарт тақырыбында жүргізген зерттеулері (аралық) Ғылыми - зерттеу жұмыстары туралы 2005,2006,2007 жж, есептері. Архив ИА. [Көшірме].
11. Смағұлов Е.А., Сильяс., О.Н.Лушпенко. Отчет о расчистках раскопа 2007 г. На месте опор моста у северных крепостных ворот городища Сауран. Туркестан, 2009. Архив-музея заповедника «Азрет Султан» [Ксерокопия].
12. Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Сауран қаласының орындағы кесік // Тұран-Түркістан:

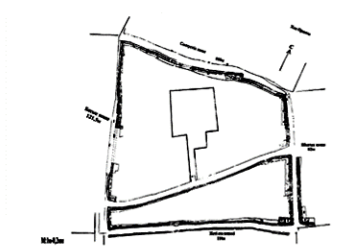
- тарихи-мәдени сабақтастық мәселелері «Ежелгі дәуір және ортағасырлар» атты халықаралық конференция материалдары. Түркістан, 2006.63-67 бб.
14. Тұяқбаев М.Қ. Сауран қаласының солтүстік қақпасында жүргізілген қазба жұмыстары // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай өткізілген «IV Халықаралық түркология конгресі» атты конференция материалдары. Түркістан, 2011ж. 319-324бб.
  15. Тұяқбаев М.Қ. Өсеров Т. Күмісбаева Ұ. Мұсабаев Қ. Сауран қаласының солтүстік қақпасында 2011 ж. жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының есебі. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи -мәдени қорық мұражайының мұрағаты, Түркістан, 2011.
  16. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Юж.Каз.область, А., С.264.
  17. Өрәб вә фарс сөзләри лүғәти. Бақы, 1966; 607-бет.
  18. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. Алматы, 1994. 107-бет.
  19. Тұяқбаев М., Өсеров Т. Түркістан археологиялық отрядының Тәкия қақпасында 2009 жылы жүргізілген зерттеу жұмыстарының есебі. (Қолжазба) «Әзірет Сұлтан» қорық музейінің архиві. Түркістан, 2009ж.
  20. Тұяқбаев М.Қ. Түркістанның төрт қақпасының тарихи негіздері. «Түркістан нұры» әдеби-мәдени, тарихи журнал. Түркістан, 2009ж., №3. 112-117 бб
  21. Смагулов Е.А. Комплекс керамики из бадраба городища Эски Туркестан // Загадки древнего Туркестана. – Алматы, 1998г. – 176с.
  22. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв.: Извлечения из персидских и тюркских сочинений. – А-А., 1969. – С.289.
  23. Керімбеков К. Төрт қақпалы Түркістан. «Түркістан» газеті, 2000ж. №21 (8283), 2-бет.
  24. Кочнев Б.Д. Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. Ташкент, 1976. С.8.
  25. Тұяқбаев М.Қ. Өсеров Т. Күмісбаева Ұ. Мұсабаев Қ. Түркістан археологиялық экспедициясының Мүсәллә қақпасында 2009 ж. жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының есебі. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи -мәдени қорық мұражайының мұрағаты, Түркістан, 2009.



1-сурет. XVIIғ. соңында жасалған Д. Г. Мессершмидт картасы



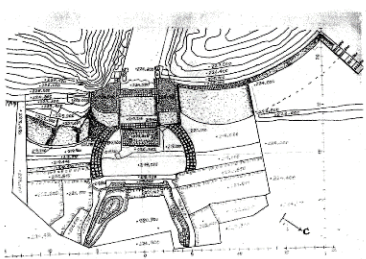
2-сурет. Хан Ордасының қайта қалпына келтірілгеннен кейінгі жалпы көрінісі.



3-сурет. Хан орда көшелерінің жалпы жобасы.



4-сурет. Көшелердің қайта қалпына келтіру жұмыстары.



5-сурет. Сауран қақпасының жобасы



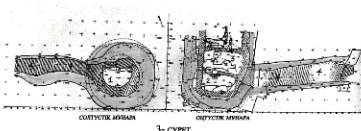
6-сурет. Қала қақпасының көрінісі



7-сурет. Магистраль көшенің аршылғаннан кейінгі жалпы көрінісі

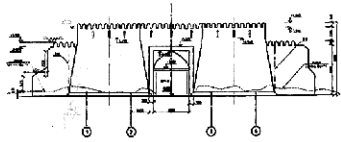


8-сурет. Шайқалмалы мұнарасы бар медресе алдында орналасқан орталық алаң.



9-сурет. Тәкия қақпасының жобасы

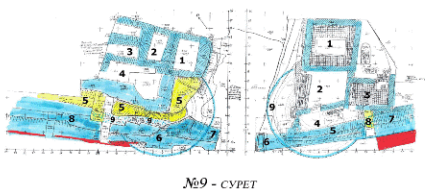




10-сурет. Қақпаның қайта қалпына келтіру жобасы.



11-сурет. Қақпаның қайта қалпына келгеннен кейінгі көрінісі.

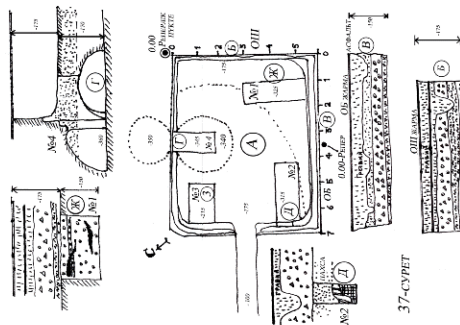


№9 - СУРЕТ

12-сурет. Жеті Ата қақпасының жобасы.



13-сурет. Қақпаны қайта қалпына келтіру жұмыстары.



37-СУРЕТ

14-сурет. Мүсәллә қақпасының жобасы.





15-сурет. Мүсәлла қақпасының қайта қалпына келтірілгеннен кейінгі көрінісі.

#### REZUME

T.OSEROV (Turkistan)

#### RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH WORKS IN THE SPHERE “CULTURAL HERITAGE” OF TURKISTAN ARCHAEOLOGICAL FORCE IN 2008- 2011 YR.

**In the article the author furnishes information on about the results of archaeological works and about the reducing works of such objects as northeastern gates in medieval age, Sauran the winches Of zhety ata, Musalla, Takiya, the winter horde of khan Abulmambet of that located in Turkistan city, and its by-streets.**

Қ.ЕРАЛИН  
Д.ҚҰРЫМБАЙ

СЫР БОЙЫНДАҒЫ ТҮКТІ КІЛЕМ ТОҚУ ДӘСТҮРІ  
(Әлбатырованың түкті кілем үйрету шеберханасы негізінде)

*В статье рассматриваются орнаментальная композиция, колорит, технология, конструкция, эргономика, спрос и особенности потребления казахского ковра Сырдаринского региона Казахстана. Определяется творчество народной мастерицы ковероткачества Р.Албатыровой. Анализируется технология изготовления ковров мастерицы.*

*Bu makalede, Kazakistan'ın Sır Derya bölgesinde dokulan halılarnı moüfleri, teknolojisı, yapısı, talebi ve tüketim özellikleri incelenerek, Albaturova'nın halı dokuma metodolojisi araştırılmıştır.*

Ұлттық мәдениетіміздің бірі – кілем өнері Қазақстанда әлі күнге дейін өз құндылығын сақтап келеді. Қазақ кілем өнері қазіргі таңда қолға алынып дамуда және өз ерекшелігін жойған емес. Қазақ халқы түкті кілемді жоғары бағалаған. Кілемдегі ою-өрнектерге де, түстерге де, әсіресе мықтылығына да үлкен мән берген.

«Осындай кілем бұйымы - жайсаң төсеніш, ілсең сән болатын қазақтың кілемі сонау ерте ата-баба заманынан бері бүгінгі күнге дейін өз жалғасын табуда. Кілем өнері ежелгі Сыр елі тарихы мен мәдениетінде де қалыптасқан. Орта ғасырларда Сыр жеріндегі Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан Сауран, Сығанақ, Өзгент, Баршынкент, Жент және Жанкент шаһарларының қолөнер орталықтарына айналған осы қалалардың ескі орындарына жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған түрлі нақыштармен көркемделген асыл бұйымдар айғақтайды» [1, 18].

Сыр халықтары кілемді өздерінің ұлттық дәстүрінің негізгі басты кәсібіне айналдырып, тоқыма өнеріне үлкен септігін тигізгені сөзсіз.

«Аталмыш кілем тоқу өнері Сыр өңірі халқының арасында өте ертеден басталып, бұл дәстүр осы уақытқа дейін жалғасып келеді. Сыр бойындағы нағыз шеберлердің қолымен тоқылған түкті, тықыр кілем, гүл күмбезді нәзік алашалар көпшіліктің сұранысына ие болды» [2, 172].

Халық өнері ата-бабамыздың бай табиғаттан нәр алған, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып келе жатқан асыл мұрасы болып табылады. Сондықтан соңғы кездері асыл өнерді қайта жандандыруға ерекше көңіл бөліне бастады. Кілемнің түп-төркін атауының өзі де кейінгі кезеңдерде тереңірек зерттеле бастады. Кілемнің негізгі атауына тоқтала кететін болсақ, энциклопедияда мынадай анықтама берілген:

«Қалы» сөзінің тегі көне түркі тіліне тән, түркінің өзінің қолтума сөзі. Көне түркілерде «қалы» жасау кейде «қалыңдық», «қалың мал бұйымы» мағынасында қолданылады. Түрлі түркі халықтарында айтылып жүргендей мағынада болған «қалы» сөзі шағатай тілінде «қалың», қырым, ноғай және қыпшақ тілінде «кілем», түрік тілінде «қалы», бұлғар тілінде «һалииа» деп

аталады. Қыпшақ тайпалары құрамына енетін қазақтар тілінде де кілем «тақыр кілем» (жалаң кілем), қалы түрінде «түкті кілем» деп аталады. Ғасырдан бері жеткен сый-сыяпат белгісі болған «қалың беру» дәстүрі бүгінгі күнге дейін сақталып қалған. Қазақтардың қалы сөзі әлі күнге дейін қолданылуда» [3].

Көптеген атауға ие болған кілем түрлері әлі күнге дейін дамып келеді. Дәстүрлі кілем өнерінің түркі халықтарының мәдени мұрасы ретінде өзіндік жалғасын табуда. Түркі халықтарында кілем тоқу өнерінің пайда болу тарихы тым тереңде жатыр. Ол турасында зерттеуші Ә.Тәжімұратова өз еңбегінде былай деп жазады: «Сондай-ақ дәстүрлі түркі өнерінің бірі болған қалы тоқу ең алдымен Орта Азия түркілерінің тұрмыс-тіршілік кешкен аймақтарында пайда болды, даму жолдары да түркілер арасында өтті және әлемге түркілер тарапынан танылды. 1947-1949 жылдары орыс археологы Г.И.Руденко тарапынан Сібірде, Алтай тауларының баурайларында, 5-Пазырақ қорғанында табылған қалы назар аудартады. Қазіргі уақытта Санкт-Петербург Эрмитажы мұражайында көрмеде тұрған бұл қалы б.з.б. 3-5 ғасырлар тарихының куәсі болып табылады» [4].

Кілем өнеріне, әсіресе, ертеректе отырықшы тайпалар аса мән берген. Бос уақыттарында кілем тоқып, киіз үй құрал-жабдықтарына, ошақ басына, сондай-ақ ыдыс-аяқ түрлеріне де тұтыныс ретінде қолданған.

«Сыр бойында ер кісілер ауыл шаруашылығымен айналысқан болса, ал әйелдер үй шаруашылығымен бірге қалышылықпен де айналысады. Тоқымалары алғашқы ру-тайпа, әулет атымен және мотивтерге байланысты аталады. Анықтап айтар болсақ «Сыр қаласы» Сырдарияда, «Жетісу қаласы» Жетісуда, «Торағы түрі» қалының Торғай өрнегімен байланысты. Көне замандарда қалы орта бөлігіндегі өрнек және нақыш ұғымымен аталынған. Мысалы, Шұғыла, Нұр, Шатыргүл, Түйе табан, Самауыр гүл, Гүл күмбезді және т.б. қазақ қалыларының ортақ аты болып табылады» [6, 4].

Кілемнің көркемдік ерекшелігі әсіресе мықтылығында, көп уақытқа дейін шыдас беріп, әлі күнге дейін сақталып келуінде. Кілемдегі ою-өрнектер түрлі атауларға ие болып, өзіндік үлкен мағынаға ие болған. Атап айта кететін болсақ, төрт түліктің бірі қошқар төлінің бас бөлігінен 400-ге тарта және одан да көпке жуық оюлар ойлап тауып, солардың бір бөлігінің өзін геометриялық нақышта да түсіре білген.

«Қазақ халқының кілем өнерінің көркемдік ерекшеліктері Ә.Марғұланның, М.Мұхановтың, Ә.Тәжімұратовтың, С.Қасимановтың еңбектерінде айтылады. Халықтың көркем өнерінің әсемдік тұтынушылық, әлеуметтік мәні туралы тарихшы, этнограф, философ ғалымдар Б.Қазиханова, Ө.Жәнібеков және т.б. еңбектерінде қарастырылған» [10].

Кілемді тоқу барысында тек бір әдісіне тоқталмаған, онда әр аймақ өз ру-тайпалық, қоғамдық орталықтарын ескерте отырып соған сай түрлі атаулар беріп отырған.

«Сондай қазақ кілемдері де тоқылу ерекшелігіне (түкті кілем, тықыр

кілем), материалына (жібек, масаты қалы кілем), өндірілген орнына (Қызылорда кілемі, Алматы кілемі, Жамбыл кілемі), ру үлгілеріне қарай (Адай кілемі, Керей кілемі, Қоңырат кілемі, Үйсін кілемі), қосалқы белгілеріне қарай (шашақты кілем, оқалы кілем) қарай түрліше аталады. Қазақ кілемінің ежелгі төркіні байырғы сақ, үйсін, ғұн өнері мұраларына саяды. Олар түркі кілемдерінің қазіргі үлгілеріне көп ұқсас, негізінен қызыл, қара, сары, күлгін, аспан көк түстерді қолдану арқылы өз дәуірінің әдет-ғұрпы, тұрмыс-салт және кәсібін табиғат көрінісімен аттастыра бейнелеген» [5, 27].

Кілем тоқу өнері – тұрмыс қажетіне байланысты ертеден белгілі, ел арасында кеңінен тараған, дамыған өнер. Қазақстан облыстарында кездесетін кілем түрлері де, атаулары да көп.

«Деректі материалдарға қарағанда олардың атаулары әр түрлі болғанымен тоқылу технологиясының айырмашылығы жоқ. Қазақ, Қырғыз, Қарақалпақ, Өзбек, Түркімен, Орыс, Украин, Малдован, Азербайжан халықтарының арасындағы қолмен өрмек тоқу өнері бір-біріне ұқсас болып келеді. Мысалы, бұқар кілем, жол кілем, жолақ кілем, жібек, масаты кілемі, мақта, қалы, қара, құлпырма, тақыр, түкті, ақ сирақ, алаша, андіжан, түркімен, адай кілемі сияқты көптеген атаулардың өзі ақ қазақ халқының кілем тоқумен ертеден таныс екенін және кілемнің әр жерде әр түрлі мәнерде жасалғандығын аңғартады» [7].

Қазақстанның Оңтүстік облыстарында түкті және тақыр кілемдерді қолдан тоқу дамыған. Олардың негізгі үлкен гүлдері «күмбез» жиектеріндегі текшелі өрнектері «қорған» деп аталып, оны қуалай күлгін түсті «су» өрнегі жүргізілді. Бұл зәулім күмбезді, тас қамалды қорғанын қуалай су жүргізілген қалана елестетеді. Кейде ортаңғы гүл – күмбездердің орнына «түлкі ілген бүркіт», жан-жануар немесе табиғат көрінісі т.б. бейнеледі. Бұларда геометриялық өрнектер өте басым, ішінара көгеріс өрнектер қолданылады.

«Кілем өнері жазу-сызу пайда болмаған ерте кезеңде материалдық және рухани қажеттіліктен туындаған. Халық күнкөріске қажетті тұрмыстық заттар мен бұйымдарды, киімдерді, еңбек құралдарын, шаруашылық жабдықтарын тастан, қыштан, металдан, сүйектен, ағаштан, жүннен жасаған. Ертеден-ақ халық сұлулыққа, әдемілікке, жақсылыққа құштар болған. Олар осы өз қолдарымен даярлаған бұйымдарын өрнектермен, нақыштармен, әшекейлермен безендірген, сан түрлі бояулармен, реңдермен, түстермен әрлеген. Сондай-ақ, олардың формалары мен материалдарының сәйкестігін, композициясының, көлемінің пропорциялылығын, бояу түстерінің үйлесімділігін эстетикалық тұрғыдан шешкен. Сонымен қатар осы бұйымдардың практикалық қолданыста тиімді де ыңғайлы, қолайлы, пайдалы болу қажеттігін, табиғи шикізаттардан жасалу керектігін естен шығармаған. Яғни, халық табиғатта бар, қолда бар шикізаттар мен материалдардан адамға практикалық тұрғыдан пайдалы, эстетикалық тұрғыдан адамның ішкі жан дүниесін асқақ сұлулық сезімдерге бөлейтін, әдемі қылықтар мен әрекеттерге

жетелейтін өнер туындыларын жасаған. Халық эстетикасының тереңдігі мен кеңдігі соншалықты олар әрбір сәндік элементке өз ойлары мен түйсіктерін, танымдары мен талғамдарын, адамгершілік сапалары мен көзқарастарын сыйыстырған» [8].

Жалпы кілем түрлерінің қалыптасуы мен дамуына бірқатар факторлардың әсері басым болды. Атап айтқанда әлеуметтік-экономикалық, соның ішінде мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, қолөнер кәсіпшілігі, сауда-саттық, көркемөнер өндірісі; табиғи-географиялық орта: дала табиғаты, табиғат байлығы (қоры, шикізаттары), жәндіктері мен аң, құстары, мәдениет: материалдық; рухани: ұлттық салт-дәстүрлер, наным-сенімдер және т.б.

«Қазіргі уақытта кілемнің дамуына ұлттық мәдениет тұрғысынан баса назар аударылуда. Сол себепті халықтың кілем тарихын, мазмұнын, жасалу технологиясын қайта зерделеп, қолда бар нұсқаларын жинақтап қайта жандандыру және оларды жас ұрпақтың тәжірибесінде тиімді пайдалану көзделіп отыр» [9].

Осындай тарихи даму жолы аса терең қазақ халқының кілем өнері алдыңғы ұрпақтың кейінгі ұрпаққа үйретуі нәтижесінде бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.

«Халықтың кілем өнерінің мазмұны, ерекшеліктері, атқаратын қызметі өнертану, тарихи-этнографиялық, педагогикалық еңбектерде жан-жақты қарастырылған. Бүгінгі таңға дейінгі сәндік-қолданбалы өнер қарастырылған зерттеулерге терең талдау жасалып, соның негізінде осы өнердің ерекшеліктері, атқаратын қызметі, принциптері топтастырылып беріледі» [3, 12].

Ал зерттеу барысында осы кілем өнерінің ерекшеліктері мен атқаратын қызметі аса қызығушылық тудырады. Өйткені олар сәндік-қолданбалы өнер арқылы жеке тұлғаның эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Бірақ жоғарыда аталған ғалымдар топтамаларын негізге ала отырып, оларды өз зерттеу объектімізге қарай қарастырамыз.

Біз кілем өнердің ерекшеліктерін оның қамтитын салаларына қарай шартты түрде төрт топқа топтастырамыз: көркемдік-эстетикалық, практикалық, еңбек, шығармашылық.

Кілем өнерінің көркемдік-эстетикалық ерекшеліктеріне оның мағыналық-мазмұндық, сәндік, дәстүрлілік ерекшеліктері жатады. Осы ерекшеліктерге тән өлшемдер болып біріншіден, олардың кілем өнері туындыларында символдар, образдар, түр-түстер мен композициялар арқылы бейнеленуі, екіншіден осы белгілер арқылы әр түрлі ақпараттардың берілуі, үшіншіден олардың сәнді де, әсем бейнеленуі болып табылады.

Мағыналық-мазмұндық ерекшеліктері: кілем өнері туындыларында образдар немесе символдар, бояу түстері, құрылымдық элементтері арқылы халықтың дүниетанымы, ойы, арман-мүддесі, салт-дәстүрі және т.б. беріледі.

«Мысалы, халықтың арман-мүддесі, дүниетанымы берілетіндігіне

Пазырық қорғанынан табылған Сақ дәуіріндегі кілем үлгісі дәлел бола алады: Онда Ел, Байлық, Қорғаныс ұғымдары шартты түрде “таңба”, “марал”, “салт-атты сарбаз” бейнесі ретінде берілген. Мұндағы символды ұғымның мегзері елді, ел мұрасын сақтау. Сондай-ақ 7-8 ғасырларда қалыптасқан “қорған өрнекті кілем” үлгісінде “қала”, “өзен”, “күмбез”, “су”, “қорған” бейнеленген. Бұл кілемдегі шартты түсініктің тұспалы “кіндік кесті мекенінді, айла-тәсіліңмен қорғай біл” деген мағынаға саяды» [1, 3].

Кілем өнерінің бүгінгі жағдайына келер болсақ, Қазақстанның түкпір-түкпірінде дамуда. Солардың бірі кілем өнерінің сәндік, дәстүрлілік ерекшеліктеріне үлес қосып Қызылорда қаласы, Тереңөзек ауданы, Айдарлы аулының тұрғыны Әлбатырова Розаның қолтума кілем бұйымдарына тоқталып отырмыз. Әлбатырова Роза 1953 жылы 13 тамызда Қызылорда қаласы, Тереңөзек ауданы, Айдарлы ауылында дүниеге келген.

Осы ауылда қазір бұл кісінің атынан «Әлбатырованың түкті кілем үйрету шеберханасы» бар. Бұл шеберхана 2010 жылы қыркүйек айында ашылған.

Шеберхана алты бөлмеден құралған. Үлкен бөлмеде кілем станоктары орналастырылған. Станоктар саны екеу, үлкен әрі темірден жасалғандықтан тоқуға өте ыңғайлы.



1-сурет. Әлбатырованың түкті кілем үйрету шеберханасы.

Бұл көрсетілген 1-суретте шеберлер «Әлбатырованың түкті кілем үйрету шеберханасында» шатыргүл қазақы кілемін тоқу үстінде. Бұл кілемнің композициялық маңызы зор және үлкен көлемді етіп тоқылуда. Кілемнің ұзындығы 3 метр болса, ені 1 м 80 см етіп алынған. Кілем тоқуда қойдың, түйенің жүндері, ешкінің қылы, өріс және арқау үшін мақта жіпті пайдалануда. Кілемнің қолданылуындағы ою-өрнектерінің мән мағынасына, оюлардың жасалудағы сырына тоқтала кетсек, кілемнің жиектеріне қошқар мүйізді су ою-өрнегі түсірілген. «Елдің ағасы болғанша судың сағасы бол» деп, суармалы егін егуде судың мәнін жоғары бағалап, қолөнерінде де тоқшылық пен молшылықтың нышаны етіп ою-өрнек түрін қолданды. «Ирек» қатарынан бірнеше рет немесе бір рет тігілетін әр түрлі геометриялық бейнесіндегі өрнек. Ою екі қатар салынған. Бірінде ақ, екіншісі қызыл түсті. Ақ түс ақыл парасаттың символы, қызыл түс қайраттылықтың символын сомдаған.

Ортаңғы бөлікте шатыргүл деп аталатын өрнектермен қатар сегіз қырлы дөңгелектің ішінде «қошқармүйіз» бар, шеттері кіші өсімдік тектес өрнектермен өрнектелген. Шатыргүл – кілем тоқу технологиясы жағынан шигүл, шешенгүл, пәтінісгүл, самаурынгүл кілемдеріне ұқсас, салынатын түрлері құрамалы болып келетін кілем түрі. Шатыргүлдің ішінде төрт жаққа бағытталған төрт қаңқа бейнесі бейнеленген. Бұл төрт құбыламыз тең болсын дегенге саяды.



Кілемдегі шатыргүл көрінісі.

Кілемнің ортасында шатыргүл орналасқан. Сондай-ақ шатыргүлдің ортасына үлкен ромб орналасқан, жиегінде кіші ромбылар бар. Сыртқы тұрпаты геометриялық бейнеден жасалып, іші «қошқармүйіз» және құсқанаты т.б. элементтер композициясынан құралған. Шатыргүлдің бірі қызыл, бірі жасыл түстермен берілуде. Жалпы кілем қызыл түсті. Қызыл түс - оттың, күн көзінің символы. Кілемнің ерекшелігі мықты әрі сәнді етіп тоқылуында. Тек бұл ғана емес, осыған дейін көптеген кілемдер тоқылып халық игілігіне айналды.

Қорыта келгенде, Сыр өңірінде тоқылған кілемдер басқа аймақтарға қарағанда өзгеше өрнектермен тоқылған. Мәселен, ою-өрнектермен қатар гүл тектес өрнектер, жан-жануарлардың, құстардың бейнелері де өз үйлесімін тапқан. Кілем тоқу өнері сан ғасырлардан бері келе жатқан қолөнер түрі. Осы қолөнер түрін жоғалтпай дамытуымыз керек. Бүгінгі таңда кілем өз орнын жойған жоқ. Бір өкініштісі, қазіргі күні қолдан тоқылған кілемдер сұранысы азайып, машинамен тоқылған араб, түрік, парсы кілемдерін тұтыну сәнге айналып барады. Ал қолдан тоқылған кілемдерді, кілемді бағалай білетін адамдардың үйлері мен мұражайлардан ғана көре алатын болып барамыз. Сыр өңірінде қол кілемдерді бағалағанымен, ірі қалаларда бұл

кілем түрлерін қолданыстан алып тастаған. Көпшілікке топырақ шаша да алмаймыз, мүмкін қол кілемдерді ата-баба көзін көрген деп сақтаушылар да бар шығар. Жалпы қазақ кілем өнеріндегі мәселелерді зерделеуде ұрпақ тәрбиесінде, сондай-ақ олардың ұлттық көзқарасын қалыптастырып, ұлттық өнерге баулуымыз қажет.

#### ӘДЕБИЕТТЕР

1. Займоғлы. Ә. Студенттерді кілем өнері арқылы педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың дидактикалық шарттары. Түркістан 2008. 36
2. Нұрпейісов. Ә. Қазақ халқының ою-өрнегі. 2002. 172 б.
3. Әмірбекова М.Ш. Қазақтың ою-өрнектері. Энциклопедия. А. 2003.126
4. Тәжімұратов.Ә. Шебердің қолы ортақ. 1977. 92 б.
5. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. А 1995. 27 б.
6. Парлак Т. Дәстүрлі қазақ қолөнері, Анакара, 2002ж. 46.
7. Қазимханова Б. Қазақ халқының көркем мәдениеті. Алматы. Қазақстан. 1975-148 б.
8. Жәнібеков О. Жолайрықта. Алматы. Өнер. 1978. -124б.
9. Ералин К., Айменов Ж. Қазақ қолөнері. Түркістан, 2006. -74 б.
10. Қайманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1995. -126

#### REZUME

##### **K.ERALIN, D.KURUMBAY (Turkistan) THE TRADITION OF CARPET WEAVING SYRDARYA REGION**

**The article deals with ornamental composition, color, technology, design, ergonomics, especially consumer demand, and the Kazakh carpet Syrdarinskogo region of Kazakhstan. Determined by the creativity of the people's masters R.Albatyrovoy carpet. We analyze the technology of manufacturing of carpets masters.**



C.KALKAN

MENÂKIB-I AHMED-İ YESEVÎ MÜELLİFİ HÜSÂMÜDDÎN SİĞNÂKİ VE  
ESERLERİ

*Мақалада Орта Азиялық Ханафи  
фиқһшыларының бірі Хусамеддин әс-  
Сыгнақидың өміріне тоқталғанда сабақ алған  
ұстаздары мен шәкірттерін де тілге тиек  
еттік. Айрықша өзінен кейінгі ғалымдарға  
ықпал еткен еңбектері зерттелді.*

*В статье изучая жизнедеятельность  
Ханафийского ученого из Средней Азии  
Хусамеддина ас-Сыгнаки рассматривали его  
учителей и учеников. А также особо изучили труды,  
которые глубоко повлияли на его последников.*

Kaynaklarda doğum tarihi hakkında bilgi bulunmayan Siğnâkî'nin, 620 (1223) yılında dünyaya geldiği tahmin edilen Ebü'l-Berekât en-Neseфі'yi kendisinden istifade ettiği genç kuşaktan saydığı dikkate alındığında onun da buna yakın bir tarihte doğduğu söylenebilir. Doğum yeri hakkında bilgi yoksa da Seyhun [bk. 9, 10-45] nehri kıyısındaki Siğnâk şehrine nisbet edilmesi en azından onun bu şehirle ilişkisini göstermektedir. X. yüzyılda Oğuz Yabgu Devleti'nin büyük şehirlerinden ve zaman zamanda idare merkezi olduğu anlaşılan Siğnâk [1, 229; 2, 1/35] Dîvânü lugâti't-Türk'te (I, 392) Süğnak şeklinde yazılır. Zebîdî de aynı imlâyı verir ve Buhara'ya bağlı yerleşim merkezlerinden biri olarak niteler [3, 6/381]. Kaynaklarda Siğnâkî'nin vefat tarihi olarak 710, 711, 714 (1314) yılları, ölüm yeri olarak da Merv ve Halep zikredilir. Günümüzde Canakorgan yakınlarında yapılan kazı çalışmaları Sunak ata türbesinin ona ait olabileceğini söylemektedir.

Emuderya (Ceyhun/Seyhun) boyundaki doğum yeri olan Siğnâk'ta ilk eğitimini almış, ilmini geliştirmek için döneminin ilim merkezlerine yolculuk yapmıştır. O dönemin ilim merkezlerinden olan Buhara'da uzun müddet dersler almış, daha sonra da Harezmi, Irak Şam ve Mısır'a kadar ulaşmış ve Bağdat'ta Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders vererek pek çok talebe yetiştirmiştir [4, 37; 164]. Ortaasyalı alimler klasik kitaplara şerh yazarak meşhur olmuşlardır. Biyografi kitaplarında "imam, âlim, allâme, kudve" ve "fakih, usûlî, nahvî, cedelî" gibi nitelermelerle anılan Siğnâkî zamanın önemli ilim merkezlerinde adı duyulmuş, Hanefiler yanında diğer mezhep mensupları [5, 2548 ] tarafından da görüşlerine itibar edilmiştir. İbn Tağrîberdî onun Hanefî mezhebi reisliği mertebesine ulaştığını, İbn Hacer de ileri derecede bir âlim olduğunu söyler.

**Hocaları**

Siğnâkî, el-Vâfi adlı eserinin sonunda kaydettiğine göre

1. Hâfîzüddin Muhammed b. Muhammed b. Nasr, (el-Buhari) (ö.693) hemen hemen bütün kitaplarında "Şeyhim" diye bahsettiği hocasıdır. Leknevi sened'de âli olup Mahbubi'den hadis aldığını söylemiştir [6, , s.37.].
2. Fahreddin Muhammed b. Muhammed b. İlyâs el-Mâymerğî'den (Abdülazîz el-Buhârî'nin hocası ve amcası) fıkıh dersi aldı.
3. Celâleddin el-Ma'şer gibi hocalardan ders aldı.

**Ayrıca birlikte ders halkasına katıldığı akranları;**

1. Hüsâmeddin en-Niyâzevî el-Ahvezî, (ö. 691)
2. Ebü'l-Berekât en-Nesefî, (ö. 710)
3. Şemseddin el-Adud el-Kindî,
4. Rükneddin el-Efşencî (ö. 671)

Bunlardan da faydalandı. Kendisinden icâzet alıp icâzet verdiği bir âlim de Tâceddin Ahmed b. Mahmûd el-Cendî'dir (Keşfü'zzunûn, II, 1775).

**Talebeleri**

Sıgnâkî'nin talebeleri arasında [6, s.56, 57, 58.]

1. Kıvâmüddin el-Kâkî, (ö. 749/1348) Hanefî mezhebi ulemasının ünlü isimlerinden olup Sıgnâkî'den fıkıh ve usul ilmini öğrenmiş ve el-Hidaye'yi okumuştur [7, s.81].
2. Emîr Kâtîb el-İtkanî,
3. Celâleddin Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî el-Kurlânî (767/1365), el-Hidaye'ye yaptığı el-Kifaye adlı şerhi meşhur olup bununla birlikte Pezdevî'nin Usul'üne de bir şerh yazmıştır.
4. Celâleddin Ahmed b. Mahmûd el-Guedvânî (ö. 730), Hanefî fakihlerinden olup Sıgnâkî'den nahiv dersleri almıştır. Aynı zamanda İbni Hacib'in Kafiye'sine şerh yazmış orada Sıgnâkî'den ders aldığını ifade etmiştir.
5. Şemseddin Abdullah b. Haccâc el-Kâşgarî, Fıkıh ilmini Sıgnâkî'den aldıktan sonra onunla beraber Şam'a yolculuk yapmıştır. Dımeşk'te hadis ehli'nden hadis dersleri almış, Şibliyye medresesine tayin edildikten sonra görevinden azledilerek Dımeşk'teki Zahiriyye Medresesine dönmüştür.
6. İbnü'l-Fasîh el-Hemezânî, (ö.755) Bağdat'ın nahiv şeyhlerinden olup orada Sıgnâkî'den ders almış ve aynı zamanda Meşhed-i Ebi Hanife'de müderris olmuştur. Dilciliğiyle birlikte şairliği de olan Hemezânî Kenz, Menar, Şatibiyye, Siraciyye ve daha pek çok kitap kaleme almıştır.
7. Şemsüddin et-Teksiri, Teracim kitapların da zikredilmese de Sıgnâkî'den Hidaye'yi rivayet ettiğini Ayni dile getirmektedir. (Bedrettin Ayni, Binaye, 1/12)

Mevcut kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre müellifimizin eserleri muhtelif ilim dallarında yazılmıştır. Tefsir ile ilgili herhangi bir eseri -elde ettiğimiz verilere göre- mevcut değildir. Bununla birlikte Sıgnâkî çok velûd olup pek çok eser vermiştir, bu eserlerin dört tanesi matbu ve el yazma olarak mevcut olmakla birlikte diğer bir kısmının sadece kaynaklarda isimleri geçmektedir. Eserleri Şunlardır:

**1. el-Vâfi fî usûli'l-fıkh.**

Hüsâmeddin Ahsîkesî'nin Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin Kenzü'l-vüsûl'ünü ihtisar ettiği, el-Muhtasar olarak da bilinen el-Müntehab fî usûli'l-mezheb adlı eserinin şerhidir. Gerek mezhep içinde gerekse mezhepler arasındaki farklı görüşlere yer veren Sıgnâkî özellikle Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında karşılaştırma yapar, diğer mezhepleri ve imamlarının adını nâdiren zikreder. Zaman zaman Pezdevî'nin

Usûl'ü ile Ahsîkesî'nin ihtisarı, bunlarla Debûsî ve Şemsüleimme es-Serahsî'nin görüşleri arasında karşılaştırmada bulunur, nahiv tahlillerine ve dille ilgili tartışmalara girer. Ahmed Muhammed Hammûd el-Yemânî tarafından doktora tezi olarak tahkik edilen eser beş cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1423/2003). el-Vâfi'nin kaynakları olarak seksen beş kitap tesbit eden Yemânî (el-Vâfi, neşredenin girişi, I, 112-134), Siğnâkî'nin çağdaşı olsa da el-Müntehab'ı ondan sonra şerhettiğini düşündüğü Abdülazîz el-Buhârî'nin el-Vâfi'den çok yararlandığını ve çoğu zaman Siğnâkî'nin bazı usul kitaplarından yaptığı nakilleri aynen verdiğini söyler (a.g.e., neşredenin girişi, I, 3, 104).

### 2. el-Kâfi: Şerhu'l-Pezdevî.

Ebû'l-Usr el-Pezdevî'nin usûl-i fıkha dair eserinin şerhidir. Fahreddin Seyyid Muhammed Kanit tarafından Medine İslâm Üniversitesi'n-de doktora tezi olarak tahkik edilmiş ve beş cilt halinde neşredilmiştir (Riyad 1422/ 2001). Kanit'in tesbitine göre müellif el-Kâfi'de on beşi nüshası mevcut olmayan veya nâdir bulunan türden olmak üzere yetmiş dokuz kaynak kullanmıştır. Nâşirin belirttiğine göre Siğnâkî'nin şerhi diğerlerinden farklı ve orijinal bir eser olup Abdülazîz el-Buhârî açıkça belirtmese de kendi şerhinde muhtemelen bu eserden faydalanmıştır.

### 3. en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye.

Merginânî'nin meşhur eserinin şerhi olup Leknevî bunun el-Hidâye şerhlerinin en hacimlilerinden olduğunu belirtir. Bazı eserlerde el-Hidâye'nin ilk şerhi olduğu söyleniyorsa da bu doğru değildir. Ekmeleddin el-Bâbertî, el-Hidâye'yi okuturken bu şerhten çok yararlandığını, çok değerli fakat uzunca bulduğu eseri ihtisar etmesi yönündeki ısrarlı talepler üzerine Siğnâkî'nin şerhi yanında başkalarından da yararlanarak el-İnâye'yi yazdığını anlatır (el-İnâye, I, 2). Edirne Selimiye (nr. 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647) ve Manisa İl Halk (nr. 527, 528, 529, 530, 542) kütüphaneleri yanında başta Süleymaniye olmak üzere İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda nüshasının olması eserin Anadolu'da da rağbet gördüğünü gösterir. Cemâleddin Konevî tarafından Hulâsatü'n-Nihâye fî fevâ'idü'l-Hidâye adıyla tek cilt halinde ihtisar edilmiştir. Bazı kaynaklarda İbnü'z-Zerkeşî Ahmed b. Hasan'ın bu şerhi ihtisar ettiği belirtilirse de İbnü's-Şihne bunun doğru olmadığını söyler.

### 4. et-Tesdîd şerhu't-Temhîd fî kavâ'idi't-tevhîd.

Maturîdî ekolünün temsilcilerinden Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin kelâma dair eserinin şerhidir (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 3078; Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 309, Cârullah Efendi, nr. 516, 1207, Esad Efendi, nr. 3893, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 407; ayrıca bk. el-Kâfi, neşredenin girişi, I, 73). Biyografi kitapları (Fevâvidü'l-Behiyye, 62s. ; Fethu'l-Mübîn 2/112s. ; Miftâhu's-Saadet 2/266s.; Tabakâtü's-Seniyye 3/151s.) eseri Siğnâkî'ye nispet etmişler ve Kureşî, *Tâcü't-Terâcim* adlı eserinde Siğnâkî'nin Temhîd'e şerh yazdığını kendisinde de Tesdîd'in hacimli bir nüshasının olduğundan bahseder.

### 5. el-Muvassal.

Zemahşerî'nin nahve dair el-Mufassal adlı eserinin şerhi olup müellif bu eserde hocaları Tâceddin Ahmed b. Mahmûd el-Cendî'nin el-İklîd ve Ebû Âsım Ali b.

Ömer el-Esfenderî'nin el-Muktebes adıyla el-Mufassal'a yazdığı şerhleri bir araya getirmiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2484). Eser, Ümmülkurâ Üniversitesi'nde Ahmed Hasan Ahmed Nasr tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir (1419).

#### 6. en-Necâhu't-tâli tilve'l-merâh

Müellif, kendisine nisbet ettiği bu eser için şöyle der: "...el-abd ed-da'if Hüseyin b. Alî b. Haccâc b. Ali es- Siğnâkî... *en-Necâhu't-tâli tilve'l-merâ en-Necah fis-sarf* diye isimlendirdim." [44, 98s.]. Eser sarf konusunda olup Abdullah Osman Abdurrahman Sultân eseri Ümmü'l-kurâ Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiştir (1414).

Sığnakî'nin bu eseri, mukaddimeden sonra sarf ilminin önemini ifade ettikten sonra eserini yedi bölüme ayırarak oluşturmuştur. Necah'ın kaynakları olarak altı kitap tespit eden Sultan, müellifin çokça görüşlere yer verdiğini fakat atıfta bulunmadığını söyler. Müellif, eserinde sadece sekiz ayetten ve çeşitli şiirlerden deliller getirmiştir.

Müellifin *Necah*'ta takip ettiği metod, ilmi münakaşalardan sonra bunlar arasında tercihte bulunmasıdır. Tercihini de "...bu meselede en sahih olan şöyle denmesidir" veya "en evla olan budur..." şeklinde beyan etmiştir. Bazı kelimelerin luğavi ve ıstılahi tanımlarını yapmaya önem verir. Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerini zikrettikten sonra Basra ekolünü tercih eder bazen de sadece Basralıları zikreder. Taşkoprüzâde *Miftâhu's-Saadet* adlı eserinde Hidâye şârihi Sığnakî'nin bu eserinin çok kıymetli olduğunu fakat meşhur olmadığını söyler [11, 1/143s.].

Zemahşerî'nin nahve dair el-Mufassal adlı eserinin şerhi ve bu eser, bir Türk olan Sığnakî'nin Arapça'ya olan vukufiyetini ve ilimdeki derinliğini göstermesi açısından yeterlidir.

#### 7.el-Muhtasar

Sarf konusunda yazılmış olan bu eserin ismi biyografi kitaplarında zikredilmemiş olsa da varlığını Sığnakî'nin *Necah*'ın girişinde zikretmesinden anlamaktayız. Necah muhakkikinin tespitine göre *Necah* kitabı, *el-Muhtasar*'ın esaslarından oluşan bir eserdir [10, 87s.].

#### 8.Şerhu Muhtasari't Tahâvî,

Râgıb Paşa Ktp., nr. 504. Aynı zaman da "*en-Necah*"ın mukadimesinde de müellif bu kitab'a atıfta bulunmaktadır.(Bk. S.108, 191.)

Takıyyuddin ed-Dârî, et-*Tabakât es-Seniyye* adlı eserinde şöyle der: "bazı alimlerin eserlerinde Sığnakî'nin, *Muhtasari't-Tahâvî*'yi şerh ettiğinden bahsederlerken gördüm.

#### 9.Keşfü'l-avâr liehli'l-bevâr

Râgıb Paşa Kütüphanesi 504 numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır.

#### 10.Fetâva'r-ri'âye fî tecdîdi mesâ'ili'l-Hidâye

Râgıb Paşa Kütüphanesi 504 numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır.

#### 11. Risâle-i Hüsâmeddîn-i Siğnâki veya Menâkıb-ı Ahmed-i Yesevî

Klasik kaynaklarda geçmemekle birlikte Taşkent'teki Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'n-de kayıtlı olup (nr. 11084, vr.

11b14a) Necdet Tosun tarafından neşredilen (bk. bibl.) Risâle-i Hüsâmeddîn-i Sıġnâki veya Menâkib-ı Ahmed-i Yesevî adlı Farsça küçük risâle de ona nisbet edilmektedir. Baş tarafında "Bu risâle, Nihâye müellifi Mevlânâ Hüsâmeddin Allâme Sıġnâki'nin tasnifatındandır" cümlesi dışında eserin ona aidiyetini gösteren bir kanıt bulunmamaktadır [8, 1].

#### 12. Şerh Damîġatü'l mübtedi'in ve Nasıratü'l Mühtedin

Sıġnâkî bu eseri teliflerinde zikretmemiş ve bir çok biyografî alimi de bu eserden bahsetmemiştir. en-Necâhu't-tâli tilve'l-merâh eserini Ümmülkurâ Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak tahkik eden Abdullah Osman Abdurrahman Sultân, Hacı Halife'den naklen bu eseri şerh edenin Sıġnâkî olduğunu söylemiştir. Sultan, bu eserin Sıġnâki'ye ait olduğunu söyleyenlerin varlığından bahsetmektedir. Vâfi muhakkiki de bu eser hakkında Sultan'ın söylediklerini tekrar etmektedir.

Yukarıda söz konusu edilen eserler Sıġnâki'nin bize ulaşan eserleridir. Tesdid adlı eserinde Rafizîler'e cevap verirken onların "Hilafeti Hz.Ebubekir gaspetti" sözlerine karşılık, yazmaya devam ettiği et-Tesdid'i bitirdikten sonra cevap niteliğinde bir eser yazacağını söylemektedir. Tahmin ediyoruz ki cevap niteliğinde olan böyle bir eser telif etti, eseri tamamladı fakat kitap İslam kültür mirasımızda çok önemli yer edinen pek çok eser gibi günümüze ulaşmadan yok olup gitti.

Bütün tarihi veriler göstermektedir ki Sıġnâkî birçok eser telif etmiştir. Kendisi de Halep'te İbn Adîm'e icazet verirken "bütün teliflerimin ve mecmularımın icazetini verdim" diyerek pek çok eser telif ettiğinin işaretini vermiştir.

#### KAYNAKÇA

1. V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927.
  - a. ...Moğol İstilâsına Kadar Türkistan (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981.
2. Togan Zeki Velidî, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981.
3. Tâcü'l-arûs, "sgnk" md
4. Rahmi Yaran, "Sıġnâki", *DİA*, XXXVII, s. 164
5. Takıyyüddin es-Sübkî Tâceddin es-Sübkî, VI, 2548
6. el-Vâfi fi usûli'l-fikh , Ahmed M. Hammûd el-Yemânî, Kahire 1423/2003,
7. Özel Ahmet, Hanefi Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990.
8. Tosun Necdet, "Ahmed Yesevî'nin Menâkıbı", *İLAM Araştırma Dergisi*, III/1, İstanbul
9. Aydın Mustafa, Batı Türkistan'da Yer Adları (yüksek lisans tezi, 1989), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
10. es-Sıġnâkî, *en-Necâhu't-Tâli Tilve'l-Merâ en-Necah fıs-Sarf*, (yüksek lisans tezi, 1989), tahkik: Abdullah Osman Abdurrahman Sultân,
11. Taşköprüzade, *Miftahu's-Sade*, Kahire, 1968

#### REZUME

#### C. KALKAN (Turkistan)

#### THE AUTHOR OF MENAKIB-I KHOJA AKHMET YASSAWİ AND HIS BOOKS

This study investigates the life of the author Husameddin es-Signaki, - the author of "en-Nihaye fi Serh el-Hidaye," – his students and books.

МАЗМУНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇERİK, CONTENTS

| ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ  |   |       |
|---|---|-------|
| <i>Байниязов А.</i><br><i>Байниязова Ж.</i><br>(Түркістан)<br><i>Ваушыязов А.</i><br><i>Ваушыязова J.</i><br>(Türkistan)            | Түрік сөздігінде конверсияланған мағынаның берілуі жайлы<br>О способах передачи конверсионного содержания слов в турецком языке<br>Türk Sözlüğü'nde Sesteş Kelimelerin Anlam Bakımından Verilmesi Üzerine<br>Methods of transmissin of the content of the conversion<br>of words in türkish   | 3-7   |
| <i>Магомедов А. Дж.</i><br>(Махачкала)<br><i>Magomedov A. J.</i><br>(Mahaçkala)   | Тюркские названия котла в дагестанских языках<br>Дағыстан тіліндегі қазанның түркіше атаулары<br>Kazanın Dağıstan Dillerindeki Türkçe Adları<br>Turkic name Boiler In Dagestan languages  | 8-15  |
| <i>Айтбаев Д. Т.</i> (Андижан)<br><i>Aytbayev D. T.</i> (Andijan)   | Өзбек-қазақ тілдеріндегі құрмалас сөйлем компоненттерінің байланысы<br>Взаимосвязь компонентнов сложных предложениях в узбекско-казахских<br>языках<br>Özbek-Kazak dillerindeki birleşik cümle unsurları arası bağlantılar<br>The relationship component compound sentence in the Uzbek-Kazakh<br>languages   | 16-20 |
| <i>Абдужабборовна Ф.</i><br>(Ташкент)<br><i>Abdujabborova F.</i><br>(Tashkent)  | “Құтадғу билиг” да шахс белги-хусусиятини англауғи лексика<br>«Құтадғу білік» дастанындағы тұлғалық белгінің ерекшеліктерін<br>айқындайтын лексика<br>Уточнение особенностей лексики отличий субъекта в эпосе «Құтадғу<br>билиг»<br>Refinement of the features of vocabulary differences between the subject of<br>the epic "Kutadgu bilig"   | 21-23 |
| ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФӨЛЬКЛОР   |   |       |
| <i>Керімбаева Д. А.</i><br><i>Керімбаева С. Е.</i><br>(Шымкент)<br><i>Keimbayeva D. A.,</i><br><i>Keimbayeva S. E.</i><br>(Şimkent) | Мифологический образ Алтыншаш в текстах казахских волшебных<br>сказок<br>Қазақтың қиял-ғажайып ертегілеріндегі Алтыншаштың мифологиялық<br>бейнесі<br>Kazak masallarındaki altınşas mitolojik tipi<br>Mythological image Altynshash Kazakh in texts of fairy tales  | 24-28 |
| <i>Әбжет Б.</i> (Түркістан)<br><i>Abjet B.</i> (Türkistan)  | «Жеті қаған» жырының құрылымдық ерекшеліктері<br>Особенности структуры эпоса «Жеты қаған»<br>«Yedi Kağan» destanının yapısal özellikleri<br>Features of the structure of the epic "Zhety Hagan"   | 29-42 |
| <i>Сұлтанбекова Г.</i><br>(Түркістан)<br><i>Sultanbekova G.</i><br>(Türkistan)  | «Қобыланды батыр» жырындағы теңеулер<br>Эпитеты встречающиеся в эпосе «Кобыланды батыр»<br>«Kobılandı batır» destanındaki isıareler<br>Metaphors found in the epic "Kobylandy batyr"  | 43-48 |
| <i>Закирьянов А. М.</i> (Казан)<br><i>Zakirzyanov A. M.</i><br>(Kazan)  | Поиски новых научно-теоретических и методологических основ изучения<br>истории литературы (на примере татарского литературоведения)<br>Әдебиет тарихын танудағы жаңа ғылыми-теориялық және<br>методологиялық негіздер (татар әдебиеттануы бойынша)<br>Edebiyat tarihini öğretenin yeni ilmi-teorik ve metodolojik esasları<br>The search for new science Theoretical and methodological basis of the study<br>history of literature (for example, Tatar literature) | 49-58 |

| <b>ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ</b>   |  |         |
|--|--|---------|
| <i>Айыжы Е.В.</i><br><i>Толгоп А. Ч.</i> (Тыва)<br><i>Ауяси Е.В., Түлүш А.С.</i><br>(Тыва)               | Традиционные тувинские тамги<br>Дәстүрлі тувалық таңбалар<br>Tuvalann geleneksel damgalan<br>Traditional Tuvan Tamgas  | 59-64   |
| <i>Khaydarov M. (Tashkent)</i><br><i>Хайдаров М.</i> (Ташкент)   | Geo-climatic and demographic features of ethnic areas<br>Геоклиматические и демографические особенности этнических ареалов<br>Этникалық ареалдардың геоклиматтық және демографиялық ерекшеліктері<br>Etnik bölgelerin coğrafik, iklim ve demografik özellikleri  | 65-73   |
| <i>Narymbetov S.M.</i><br>(Алматы)<br><i>Narymbetov S.M.</i> (Almaty)                                    | Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ ұлттық ойындарының зерттелуі<br>Исследования казахских национальных игр после провозглашения независимости<br>Bağımsızlık sonrası dönemde Kazak milli oyunları üzerinde yapılan araştırmalar<br>Studies of the Kazakh national games after independence   | 74-80   |
| <b>АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР</b>  |  |         |
| <i>Жолдасбаев С.</i><br>(Түркістан)<br><i>Joldasbayev S.</i><br>(Türkistan)                              | XIV-XV ғғ. Тұман тайпалары қазған «Тұман» арық<br>«Тұман» арық выкопанный племенами Туман в XIV-XV вв.<br>XIV-XV уу. Tuman kabileleri tarafından kazılan Tuman kanalı<br>"Fog" ditch dug tribes Fog in XIV-XV centuries  | 81-86   |
| <i>Бахтыбаев М.М.</i><br>(Түркістан)<br><i>Bakhtbayev M.</i><br>(Türkistan)                              | В.А.Каллаур об исторической топографии Перовского уезда<br>В.А.Каллаурдың еңбектеріндегі Перовск уезінің тарихи топографиясы<br>V.A.Kallaur'un uartığı Perovsk ilçesinin tarihî topografyası<br>Topography of historical V.A.Kallaur of Perovsk county   | 87-96   |
| <i>Малдыбекова Л.</i><br>(Түркістан)<br><i>Maldıbekova L.</i><br>(Türkistan)                             | Присырдарьинские города в трудах В.В.Бартольда<br>В.В.Бартольд еңбектеріндегі Сыр бойындағы қалалар<br>V.V.Bartold eserlerinde yer alan Sır derya havzası şehirleri<br>In the Syr -Darya city works V.V.Bartold  | 97-102  |
| <i>Өсеров Т.О.</i> (Түркістан)<br><i>Öserov T.O.</i> (Türkistan)   | Түркістан археологиялық отрядының 2008-2011 жж. аралығында<br>«Мәдени-мұра» аясында жүргізілген археологиялық зерттеу<br>жұмыстарының нәтижелері<br>Результаты археологических исследовательских работ в сфере «Мәдени<br>мұра» Туркестанского археологического отряда в 2008–2011 гг.<br>Türkistan arkeolojik grubunun 2008–2011 уу. arasında “Madeni mura”<br>(kültürel miras) programı kapsamında uartığı çalışmalarının neticeleri<br>Results of the archaeological research works in the sphere “Cultural Heritage”<br>of Turkistan archaeological force in 2008-2011 yr. | 103-113 |
| <i>Ералин Қ.</i><br><i>Құрымбай Д.</i> (Түркістан)<br><i>Yeralin K.</i><br><i>Kunmbay D.</i> (Türkistan) | Сыр бойындағы түкті кілем тоқу дәстүрі<br>Традиция ковроткачества Сырдарьинского региона<br>Sır Derya boyundaki halı dokuma geleneği<br>The tradition of carpet weaving Syrdarya region  | 114-120 |
| <b>ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ДІН</b>  |  |         |
| <i>Kalkan S.</i> (Türkistan)   | Menâkib-i Ahmed-i Yesevî müellifi Hüsâmüddin Sığnâki ve eserleri<br>“Менакыб-ы Ахмед-и Йесеви” туындысының авторы Хусамеддин әс-<br>Сығнақи және оның шығармашылығы  |         |
| <i>Kalkan S.</i> (Türkistan)   | Автор произведения «Менакыб-и Ахмед-и Йесеви» Хусамеддин ас-<br>Сыгнаки и его творчество<br>The author of menakib-i Khoja Akhmet Yassawi and his books   | 121-125 |

Редакцияның мекен-жайы:  
487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы  
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті  
Ғылым Орталығы, Н.Назарбаев көшесі, 8<sup>ә</sup>  
“Түркология” журналының редакциясы, 4-бөлме.  
Тел.: (8-32533) 6-38-01,  
Факс: (8-32533) 6-38-01  
E-mail: [turkologi@mail.ru](mailto:turkologi@mail.ru)

Журналдың электрондық нұсқасын [www.turkistan.kz](http://www.turkistan.kz) сайтынан оқуға болады.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің “Тұран” баспаханасында көбейтілді.

Қолжазба қайтарылмайды.  
Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның  
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.  
Шартты баспа табағы 11,5.  
Таралымы 500 дана. Тапсырыс.